

Keurig in de kontramine

Over Multatuli

P. Spigt

bron

P. Spigt, *Keurig in de kontramine. Over Multatuli*. Athenaeum - Polak & Van Genneep, Amsterdam
1975

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/spig001keur01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven P. Spigt

t.o. 3

Multatuli omstreeks 1875

Het portret van Droogstoppel

‘Och, Multatuli, waarom hebt ge Droogstoppel laten stikken?’

Max Havelaar

In mei 1960 zou het eeuwfeest van de *Max Havelaar* gevierd worden. Al eerder waren pogingen ondernomen om na te gaan wie model had gestaan voor de fameuze figuur van Batavus Droogstoppel. In het algemeen *verzoon* Multatuli weinig, hij ordende zijn ervaringen. Er was bovendien een brieffragment, één kleine aanwijzing. Op 19 maart 1878 schreef hij aan zijn tweede vrouw, Mimi: ‘Ook te Zwol (eergister) werd ik goed bediend. De kellner kende my door z'n moeder by wie ik in 58 of 59 te Rotterdam gelogeed had, het logement 2e klas waar de makelaar in koffi Voûte logeerde die my den Droogstoppel in de pen gaf.’ In het voorjaar van 1960 stelde ik, uitgaande van dit gegeven, een onderzoek in naar deze Voûte, makelaar in koffie, die in 1858 of in 1859 te Rotterdam was geweest en daar vermoedelijk niet woonde maar logeerde. (Zie illustratie 1, 2 en 3.)

Het onderzoek leverde op dat er in Amsterdam aan de Herengracht een makelaar in koffie, Robert Voûte, had gewoond, die leefde van 1 februari 1810 tot 12 februari 1871, een man, tien jaar ouder dan Douwes Dekker, die veel zaken deed met Rotterdamse handelshuizen. Bij nabestaanden kreeg ik een portret en ook de mededeling van een aantal tekenende anecdotes. Met zeer grote waarschijnlijkheid kan wel gezegd worden dat we nu weten wie de persoon is geweest die Multatuli aanleiding heeft gegeven tot de conceptie van Batavus Droogstoppel.

Evenmin als Max Havelaar identiek is met Eduard Douwes Dekker, Slijmering het portret is van Brest van Kempen, Saidjah en Adinda reële inlandse kinderen waren - even weinig (en misschien ook evenveel) lijkt Droogstoppel op de makelaar die Douwes Dekker in 1858 of 1859 in een Rotterdams logement korte tijd heeft meegemaakt. Allerlei gegevens, anecdotes, enig handschrift én de foto vestigen bij mij de indruk van een uiterst nuchter mens, met een tot schamperheid, soms tot bitterheid te verleiden trek van reserve, die gewoonlijk als een stroef zelfbewustzijn in dit karakter mag hebben gedomineerd. Overheersend komt mij wel de neiging voor zich te verzetten tegen geestdrift of voortvarendheid zonder beproefde grond - zo enthousiasme al in enigerlei vorm bezit van hem kon nemen. Een zekere

droogheid, hardheid soms, en beslist een behoefte aan uiterlijke onbewogenheid ligt aan de oppervlakte bij deze man, die vermoedelijk onder de invloed van een zeer tragische ervaring een goed stuk van zijn onbevangenheid en beschikbaarheid moet hebben ingeboet, niet zonder in zijn aard daartoe de vatbaarheid te hebben bezeten: op 10 mei 1839 zond hij zijn relaties het bericht van zijn voorgenomen huwelijk; vier weken later moest hij er een circulaire op laten volgen met de mededeling dat zijn bruid na een ziekte van ruim drie weken was overleden. Hij drong er bij zijn omgeving op aan zich in het leven op teleurstelling voorbereid te houden.

Als ik mij goed voor ogen stel wat ik van deze man weet en nog meer vermoed, dan verkrijg ik een idee van de mate waarin deze zakenman prikkelend op Douwes Dekker heeft gewerkt. Uit dat contact in het logement in Rotterdam, in het wel meest explosieve jaar van Multatuli's leven, spatten twee vonken weg. Twee extreme verbeeldingen werden verlicht. Van die ontmoeting tussen die twee mannen E. Douwes Dekker en R. Voûte vandaan, verwijderen zich twee voorstellingen de geschiedenis in: Max Havelaar en Batavus Droogstoppel - de gechargeerde maar eeuwige tegenstelling tussen geestdrift (niet zonder rede) en bedachtzaamheid (niet zonder grond).

Eerder gepubliceerd in De Nieuwe Stem, juni/juli 1960.

Lothario zal toch hangen*

De zaak van Max Havelaar

't Is een merkwaardig feit dat het tenslotte ook nog bekroonde essay van R. Nieuwenhuys, over de zaak van Lebak, in de drie jaren dat het nu bestaat door niemand uit de kringen van het Multatuli Genootschap ooit is weersproken geworden. Men kan vlot zeggen dat dit nogal begrijpelijk is, doordat het opstel een voor 'echte multatulianen' onplezierige, onaantastbare reconstructie zou bevatten. Maar dat is niet waar, in elk geval niet in die zin dat er geen weloverwogen bezwaren tegen bestaan. De stilte rondom dit essay, waarvan velen menen dat het na honderd jaar nu eindelijk de weldoordachte, objectieve waarheid omtrent Douwes Dekker in zijn ambtelijk drama heeft gegeven, mag opzichzelf in die nu al een eeuw durende rumoerige discussie over Multatuli hoogst opvallend worden genoemd. Wat mijzelf betreft, toen het opstel voor de eerste keer verscheen in de zomer van 1957 was het vakantie - en dan lees ik liever Simenon dan Multatuli, laat staan de kommentaren. Ik weet niet hoe mijn mede-redacteuren van de *Volledige Werken* van Multatuli er terstond op reageerden, want het contact was maandenlang verbroken en daarna ben ik een poos ziek geweest. Ook herinner ik me van daarna geen afzonderlijke discussies over het stuk, wél dat er een opvallende geïrriteerdheid aan de dag trad als het eens terloops in het gesprek kwam. Na een paar opzettelijke ondervragingen van mijn kant verzamelde ik tenslotte de indruk dat men elke openlijke reactie niet achterwege had gelaten door gebrek aan argumenten, maar door te véél.

Nieuwenhuys is allesbehalve een vreemde in de kringen van het Multatuli Genootschap en ik neem aan dat hij aan mijn indruk de betekenis zal hechten die ik er aan toeken. Er zijn beschouwingen over Multatuli geschreven, die met groot gemak weerlegd kunnen worden. Maar dat zijn dan gewoonlijk de allerergste misvattingen niet. Men moet het genie, het geduld of de

* De aanleiding tot dit opstel vormt het essay van R. Nieuwenhuys, geschreven in 1956 en gepubliceerd in *Indonesië*, zomer 1957; in *Tirade* van september 1957 en in de bundel *Tussen twee vaderlanden*, (Van Oorschot, najaar 1959). Naar de laatste versie wordt hier geciteerd.

verrukkelijke dwangneurose van E. du Perron bezitten om bijvoorbeeld een katastrofaal boek als dat van de schoondochter werkelijk bevredigend in de kern te treffen. Er kan ook te veel overhoop gehaald zijn en dan moet er een geweldige tegenzin overwonnen worden.

Maar er is nóg een vervelende kwestie. De teneur van het essay van Nieuwenhuys luidt: wie Indië kent, weet wel beter. En ook dat is ontmoedigend voor wie nu eenmaal in Holland is geboren en getogen. Wat mijzelf betreft, 't hindert mij niet bijzonder, omdat de Nieuwenhuys, die in de twintigste eeuw in Indië werd geboren en een aantal jaren daar heeft geleefd, toch vermoedelijk wat minder weet van het Indië anno 1856 dan Multatuli, die er toen ongeveer 15 jaar had geleefd en gewerkt. Bovendien is het me menigmaal gebleken dat de Indische specialiteiten elkaar vrolijk tegenspreken, dat de één zwart noemt wat de ander wit acht.

Hoe het ook zij, in dit jaar van de *Max Havelaar* is er een goede reden en dan is het ook de moeite waard om de nodige kommentaar te wijden aan het essay over de affaire, waarin tenslotte de schrijver Multatuli werd geboren.

De bezwaren tegen de daad van Lebak

Als ik het goed zie, dan is de centrale gedachte deze:

‘Gaan we in de zaak van Lebak nu eens niet van Douwes Dekker uit (...) maar van zijn tegenspelers, zoals de regent of gouverneur-generaal, dan wordt Dekkers gelijk reeds gerelativeerd en dit slaat zelfs in het tegendeel om als we de hele Lebak-affaire tegen de kulturele en sociale achtergrond van die tijd plaatsen. Dan blijkt dat Douwes Dekker *niet* (...) de dupe geworden is van een bureaucratische mentaliteit, maar dat hijzelf ernstige beleidsfouten heeft gemaakt die met zijn persoonlijkheid in verband zijn te brengen, en die hem in moeilijke omstandigheden als bestuurder hebben doen mislukken.’ (161)

In veertig bladzijden wordt deze gedachtengang uitgewerkt met de volgende voornaamste overwegingen:

- a. De zedelijke norm van het gezag die men Multatuli toeschrijft als pionier voor Indië te hebben gesteld, heeft integendeel ‘vanaf het begin van de negentiende eeuw, zo niet tot leidraad gediend, dan toch wel als sterke overweging gegolden bij elk betoog, bij elk rapport, bij elke nota over de ‘koloniale kwestie’ - van welke zijde zij ook kwam - en ze heeft in talrijke beleidskwesties de doorslag gegeven.’ (162) ‘Natuurlijk is er aan de bevolking veel onrecht gedaan, er is gekneveld en gecorrumpeerd, maar dit alles tekent niet de “geest van het bestuur”.’ (163)

- b. Om over te gaan van de geest des gouvernements naar de persoonlijke vertegenwoordigers van het bestuur - Duymaer van Twist, Brest van Kempen en de regent -, het waren respectabele lieden die met veel grotere kennis van zaken, en met meer wijsheid vooral, het beleid voerden. (168, 170, 171, 173)
- c. Douwes Dekker kende de Indische bestuursstructuur niet of onvoldoende (166), zijn opleiding was te bescheiden, zijn ervaring te gering en bovendien beperkt tot de buitenbezittingen. (167) In het bijzonder trad dit aan het licht bij de procedure die Dekker voorstelde inzake het onderzoek nopens de gedragingen van de regent c.s. Deze procedure was ambtelijk volstrekt onaanvaardbaar: 'Niet alleen dat hij dan de regent als persoon onderworpen zou hebben "aan ene hem moreel vernietigende bejegening", ook de samenleving zou in haar grondvesten geschokt zijn geweest.' (189)
- d. Als voornaamste oorzaak van het conflict in Lebak moet beschouwd worden het verschil in temperament tussen Douwes Dekker en zijn tegenspelers. (172, 173, 195) Hij bezat de persoonsstructuur van de negentiende-eeuwse romanticus 'met de volstreekte prioriteit in de waardering van de idee boven de daad.' (197) Bijzondere betekenis moet men wel toekennen aan de romantische solidariteit die hij van Duymaer van Twist verwachtte, in welk vertrouwen hij echter werd beschaamd. (169, 182, 193, 196)
- e. De misbruiken waren, gezien de sociaal-economische verhoudingen, te begrijpen en tot op grote hoogte te verontschuldigen. (173-176, 184, 185, 187, 188) De kiem van de misbruiken lag in de aanvaarding van het Hoofdenstelsel, en eigenlijk had Multatuli in plaats van de regent het Nederlands-Indische gouvernement in staat van beschuldiging moeten stellen. (187)

In dit arrangement wordt het duidelijk dat Douwes Dekker in de 'zaak van Lebak' methodisch heeft gefaald, indien men de affaire minutieus onderzoekt op wat ambtelijk gewettigd, gewenst of zelfs maar mogelijk was geweest. Letterlijk concludeert R. Nieuwenhuys: 'Douwes Dekker is *niet* overgeplaatst en later ontslagen, omdat hij tegen de misbruiken in Lebak wilde optreden, en in het bijzonder tegen de regent, maar omdat de wijze waarop hij dit wilde doen - zonder rekening te houden met de bestuursorganisatie en in onwetendheid van wat de gevolgen voor de samenleving hadden kunnen zijn - onmogelijk was.' (195)

De meest oppervlakkige vraag: is dit iets nieuws? Welnee, we zijn daarmee weer ruim honderd jaar teruggekeerd in de historie, want het is eenvoudig de korte samenvatting van de Kabinetsmissive van de gouverneur-generaal Duymaer van Twist d.d. 23 maart 1856. En 't is in zeker opzicht nog waar ook; natuurlijk heeft hij van een bepaalde gezichtshoek uit ambtelijk gefaald;

en optreden tegen misbruiken was ook niet verboden. Hoe zou het ánders zijn?

Maar - en nu serieus - wie durft vol te houden dat dit de wáárheid omtrent Lebak is? In het verloop van zijn opstel maakt Nieuwenhuys even een wending, niet meer dan een ‘terzijde’: ‘Een latere assistent-resident van Lebak merkte eens op dat Multatuli in plaats van de regent *het Nederlands-Indische gouvernement in staat van beschuldiging had moeten stellen.*’ (187) Dat was dan een slimme vogel! Maar het is, goed beschouwd, niet een gedachte voor een terloopse opmerking om ééns te meer in het licht te stellen hoezeer Dekker met zijn aanklacht tegen de regent op verkeerd spoor was - nee, het is de kern van de hele affaire, want in wezen hééft hij het gouvernement aangeklaagd toen hij - in de waan dat Duymaer van Twist stónd voor wat hij in privégesprekken van hem te weten was gekomen - met het dóórduwen van zijn aanklacht naar Buitenzorg, in Van Twist de fatsoenlijke *mens* trachtte te isoleren van de bedrogen gouverneur-generaal! In toenemende mate verwierf Douwes Dekker het besef dat de kwestie een veel wijdere strekking had. Deze geleidelijke bewustwording, leesbaar in de chronologische reeks der documenten, is niet zo verwonderlijk - erger is 't voor hen die na honderd jaar de incidentele, formele zijde van de structurele problematiek hardnekkig in het licht blijven stellen.

De zedelijke norm van het gezag

Maar met het voorgaande liep ik vooruit. Ik moet terug naar de stellingen van Nieuwenhuys om te onderzoeken - nog niet of dat arrangement correct is, maar of de elementen stuk voor stuk zuiver zijn.

Ten eerste: is het wáár dat de zedelijke norm van gezag, die Multatuli onweersprekelijk metterdaad stelde, al gedurende de gehele negentiende eeuw zoniet tot leidraad dan toch wel als sterke overweging heeft gegolden bij elk betoog, bij elk rapport, bij elke nota? Nieuwenhuys beweert dit, maar wie de uiterst behoedzame formulering van zijn volzin zorgvuldig leest, gaat beseffen dat er veel minder positiefs stáát dan er gesuggereerd wordt. Een zedelijke norm die geen leidraad is maar een overweging blijft, betekent werkelijk als zodanig niet erg veel. Zonder twijfel zullen er veel betogen, nota's en rapporten zijn geweest, waarin de overtuiging werd beleden dat ‘het voorregt onzer vestiging in die gewesten ons ten aanzien der volkeren van den Indischen Archipel zedelijke verplichtingen oplegt’. (‘t Zijn woorden van Busken Huet.)

Maar die papieren overtuigen mij toch niet. Wie geen vreemde is in de ge-

schiedenis, die weet dat het rechtsbewustzijn en het zedelijke besef, in betogen, nota's en rapporten beleden, in het gunstigste geval bepaald niet weergeeft wat er werkelijk gebeurt. De negentiende eeuw in de lage landen is ook vervuld geweest van die geest van zedelijk besef ten opzichte van de 'gewone man'. De oude Vissering zei toen al: 'De armoede is een rijke materie.' Maar ondertussen - zie Idee 451 van Multatuli.

Nieuwenhuys gaat echter verder, alsof hij zichzelf overtuigt, zeggende dat die zedelijke norm 'in talrijke beleidskwesties de doorslag heeft gegeven.' (162) Het heeft natuurlijk geen zin, te vragen: in welke beleidskwesties, en hoe vaak *niet*? Het is evenwel volstrekt ongepermitteerd te beweren: 'Dit is in feite vanaf het begin van de negentiende eeuw "de geest van het gouvernement" geweest.' De voorafgaande omzichtige en bepaald zuinige formule maakt deze vrijmoedige uitspraak ronduit lachwekkend. Ik zal geen gevallen opsommen, waarbij ieder zinnig mens - met voorbijzien van het fraais der nota's - zich afvraagt waar de zedelijke norm gebleven was. Tegenover de blote bewering van Nieuwenhuys - die al niet sterk gesteld is - plaats ik liever een andere, voor mijn gevoel een betere, van Busken Huet, 'n negentiend'eeuwer in Indië.

Deze zet in zijn *Nationale Vertoogen* een gebed van de Oost-Indische Compagnie (van omstreeks 1640) tegenover de geest van zijn tijd. Inderdaad is in het gebed geen zweem of schaduw voorhanden van enige zedelijke verplichting tegenover de volken van de archipel - maar, zegt Huet in 1872, die zedelijke overtuiging blijkt thans *meer uit woorden dan uit daden!* 'Toch', zegt Huet, 'is alleen de eigenwaan van den tegenwoordigen tijd in staat, het voorgeslacht deswege gering te schatten. (...) Onze eeuw heeft meer gemoed, en dat is prijzenswaardig; maar het voorgeslacht was opregter. Eerlijk streefde het naar geldelijke winst, en tot in zijne gebeden toe kwam het er rond voor uit, slechts geldelijk voordeel te bejagen. Onze leeftijd daarentegen zoekt het een met het ander te vereenigen, en terwijl het profijt van participanten op allerlei gebied op den voorgrond is blijven staan, wordt bovendien door ons het gemoed geëxploiteerd als een nieuw middel tot carrière maken.' (29-30) Dit is, geloof ik, duidelijke taal van een getuige uit de negentiende eeuw, ter plaatse.

De tegenspelers

De tweede bewering van Nieuwenhuys luidt: dat de tegenspelers van Douwes Dekker stuk voor stuk respectabele lieden waren, met 'veel grotere kennis' en 'met meer wijsheid'. Eigenlijk valt hierover niet veel te zeggen

- omdat ik vermoed dat we over twee verschillende zaken spreken. Er zijn drie reële personen, Duymaer van Twist, Brest van Kempen en de Regent, en er zijn drie op deze lieden geïnspireerde romanfiguren: de gouverneur-generaal, Slijmering en het inlandse Hoofd. Nu bestrijd ik geenszins het leggen van verband tussen het één en het ander, maar identificatie gaat te ver.

In dezelfde mate als hij zichzelf in de figuur van Max Havelaar heeft *willen* idealiseren, evenzeer *moest* hij dan in de tegenspelers duidelijke tégenspelers schematiseren. 't Valt daarbij op dat alleen de gouverneur-generaal en de regent onverhuld, maar ook steeds achter de coulissen optreden en alle anderen met de naam vermomd over de scène paraderen. Indien men echter niet voorbijziet dat Max Havelaar het ideaal-ego van Eduard Douwes Dekker is, dan mag men evenmin zonder meer de romanconstructie van de tegenspelers strikt persoonlijk opvatten. Wie evenwel de mening - naar ik beweer: ten onrechte - aanhangt dat de zedelijke norm van het gezag, die Multatuli tegen zijn antagonisten uitspeelde, al van het begin van de negentiende eeuw af bij het gouvernement en ergo bij zijn dienaren gemeengoed was, die moet inderdaad wel moeite hebben met tekst en rolverdeling van de *Max Havelaar*. Dekker heeft weliswaar vaak de volkomen identificatie afgeweerd, maar of hij het nu wilde of niet, tot grote hoogte blijft het een feit dat de genoemde reële functionarissen werden aangezien voor de ongunstige tekening die Multatuli van de geest des gouvernements in zijn meesterwerk had geleverd.

Maar waren het nu wel reëel zulke respectabele mensen? Duymaer van Twist komt er tenslotte bij Nieuwenhuys ook niet zo best af. Om ons tot de zaak van Lebak te bepalen: hij heeft werkelijk niet zo fraai gehandeld door Douwes Dekker gehoor te weigeren, na *vijfmaal* door deze man daarom in wanhoop te zijn gevraagd. Nieuwenhuys zegt: Douwes Dekker moet zich verraden hebben gevoeld. Dit is des te erger, nu we weten dat Duymaer van Twist deze assistent-resident bewust naar Lebak had gezonden in verband met de ongunstige toestand der bevolking aldaar... 'hij had mijn sympathie verworven door zijn hart voor den inlander'. Nieuwenhuys zegt dat Van Twist nooit de volle consequentie van zijn benoeming van Dekker heeft aanvaard - en dát is dan zo'n schitterend voorbeeld van de geest des gouvernements, boordevol ethische praatjes op de voorgalerij - die Nieuwenhuys zonder er één te vergeten uit de dissertatie van Dr. Zwart aandraagt - maar toch tegenover een landgenoot, een soort van geestverwant en een ondergeschikte niet in staat tot een eenvoudig essentieel gebaar van werkelijke zedelijke verantwoordelijkheid.

En Brest van Kempen. Zie ik het wel, dan zijn er met betrekking tot de reële figuur van de resident drie dingen in discussie. Eén er van zou misschien bij de beoordeling van de zaak van Lebak niet besproken mogen worden. Nieuwenhuys doet dit wel en zelfs vrij omstandig: het zogenaamde ‘meidenverhaal’. De resident zou de regent gesauveerd hebben, omdat deze hem ‘meiden leverde’. Het verhaal is afkomstig van de latere minister van koloniën, J.J. Hasselman; maar Dekker, die de historie in het voorjaar van 1868 vernam, was er blij om de kwestie ten tijde van Lebak niet te hebben gekend. Nieuwenhuys is buitengewoon pertinent: ‘Wie Indische toestanden kent zoals die vroeger voorkwamen, weet dat de regent *nooit* “meiden zal hebben geleverd”.’ (186) De cursivering is authentiek. En tegenover deze Indische specialiteit moet ik weer een andere zetten, de befaamde resident G.L. Gonggrijp, met een kort verhaal:

‘Tegen 10 uur kwamen wij aan een pasanggrahan en op mijn opmerking dat het nog wel wat vroeg was om de inspectie te staken, deelde de Regent mij mede dat het gewoonte was in het heete Rembang om niet later in de zon te rijden. Tegen 12 uur schoven een achttal zeer schoone jonge vrouwen het vertrek in; zij maakten hun sierlijke sembahs en bleven zwijgend afwachten. ‘U mag het eerst kiezen’, zei de Regent tot mij. ‘Ik ben getrouwd’, antwoordde ik. Het antwoord deed hem in een schaterlach uitbarsten. ‘De getrouwen zijn het ergst’, beweerde hij. Venus is door alle tijden heen in dienst der ondeugd geweest. *Hoeveel ambtenaren heeft zij niet weerhouden ten volle hun plicht te doen?* Was mijn vleesch zwak geweest dan zou de Regent niet gedwongen zijn geworden vier maanden later eervol ontslag aan te vragen. Het Gouvernement is zeer goedertieren.’

De cursiveringen zijn van mij. Maar natuurlijk is het een suf spelletje, dat uitspelen van autoriteiten. Ik geef er alleen wel graag akte van, dat het Nieuwenhuys is die de zaak systematisch verlegt naar ‘wie Indische toestanden kent’.

Handzamer is de stelling van Nieuwenhuys: dat Brest van Kempen wijzer en kundiger was dan Douwes Dekker. Hierbij spelen locale omstandigheden geen of maar een geringe rol, want er zijn wel algemene maatstaven voor kundigheid en wijsheid. In het essay wordt een ondergeschikte van Brest van Kempen geciteerd, die hem ‘een nobel man’ noemde. (178) Ik weet niet altijd wat ik van deze mooie referentie moet denken - Multatuli (tenslotte ook een ondergeschikte) noemde hem alleen maar ‘niet slecht’ - maar wel weet ik dat er in het drama van Lebak één moment voor mij is, waarop Brest van Kempen niet alleen als chef onherstelbaar te kort schoot - volgens de meest elementaire normen der ambtelijke superioriteit -,

maar ook als mens zich verachtelijk gedroeg. Dat moment gaat Nieuwenhuys ongeschokt voorbij, maar het zijn in één gebeurtenis de twee overblijvende aspecten van de drie die ik in deze zaak aanduidde.

Twee dagen na de aanklacht had er een onderhoud plaats tussen de resident en Douwes Dekker te Rankasbetung op 26 februari 1856. Daarbij weigerde Dekker de resident opening van zaken te doen, in het bijzonder om getuigen tegen de regent te noemen - op grond van door Dekker duidelijk zowel schriftelijk als mondeling beklemtoonde overwegingen van geheimhouding van een en ander, vóór een openlijk onderzoek in afwezigheid van de regent c.s., of wel, zo een onderzoek niet zou plaatsvinden, om te voorkomen dat de bestuursverhoudingen gevaarlijk zoniet onmogelijk zouden worden.

Ná dit onderhoud begaf de resident zich naar de regent en voerde een gesprek, tijdens hetwelk hij deze onder meer twee vragen stelde, waaruit ieder wakend mens duidelijk kon afleiden dat primo: de assistent-resident een zaak tegen de regent uitbroedde, secundo: de resident moreel beslist niet aan de kant van zijn assistent stond. Dit is, om met Du Perron te spreken, ‘ambtenaarlijk gesproken allerzonderlingst’ en menselijk eenvoudig ‘schandelijk’.

Hoe erg dit wel was, heeft Brest van Kempen onwrikbaar vastgenageld door later tegenover de gouverneur-generaal glashard te liegen dat het aan hem niet lag als de regent van een tegen hem aangespannen onderzoek iets vermoedde. Hij wist hoe gevaarlijk dit was. Vanzelfsprekend heeft een chef het recht zich met een betrokkene in een kwestie te verstaan, maar een rechtschapen en correct man doet dit niet zonder de andere betrokkene daarvan in kennis te stellen. Brest van Kempen heeft Dekker niet ingelicht, integendeel, hij schrijft de avond van diezelfde dag aan Dekker - die toen vermoedelijk al door de controleur was ingelicht - dat er alles vermeden moest worden ‘wat het welligt reeds opgewekte vermoeden als zoude er tegen den Regent van Lebak eenig onderzoek aanhangig zijn, verder voedsel zoude kunnen geven’. Met geen mogelijkheid is dit gewone hypocrisie te noemen, het is eenvoudig vunzig, - en dan wéét ik wel wat ik denken moet van die schitterende wijsheid en kunde, verzameld als diplomaat in Madura. Dekker zal gedacht hebben: had ik gelijk of niet dat ik hem wantrouwde!

Nu de derde honorable man onder de tegenspelers van Douwes Dekker: de regent. Er valt geloof ik niet veel over hem te zeggen. Nieuwenhuys heeft een erg hoge dunk van deze man; hij levert een fraai portret: ‘t Was

een typisch Javaanse aristocraat van hoge adel, in zijn optreden waardig, gereserveerd en beheerst, steeds de gezagsverhoudingen in het oog houdend.' De laatste karakteristiek is wel merkwaardig als men weet dat deze regent in 1865 werd ontslagen, omdat hij feitelijk álle gezagsverhoudingen vergeten bleek te zijn. Maar ook het overige van de lofzang bevat voor mijn gevoel meer dan ik, met het oog op de uiterst summiere en tweeslachtige gegevens, op mijn eigen verantwoording zou durven nemen. Afgezien van de exacte, bezwarende feiten die het onderzoek van de regering inzake het machtsmisbruik heeft opgeleverd, kan ik in de schaarse en vage bijzonderheden omtrent de regent echt niets zien voor een tamelijk vast oordeel omtrent zijn persoonlijkheid.

Een 'typisch Javaanse aristocraat' mag wel een juiste aanduiding zijn, maar dit geheel van eigenschappen sloot dan werkelijk plichtsverzuim en grof machtsmisbruik blijkbaar niet uit.

Waardigheid, reserve en beheersing kunnen ook heel goed de vormen zijn waarin de laakbare intenties verborgen werden van een aartsknevelaar, die zich door de traditie gewettigd achtte. En een aartsknevelaar was hij, dat wordt bevestigd door het latere onderzoek alsook door getuigenissen van lieden die er destijds over oordelen konden. Wat wil men meer?

Nogal uitvoerig bestrijdt Nieuwenhuys in dit verband Garnt Stuiveling, die de regent een 'schurk' genoemd zou hebben, daartoe genoopt door een wel zeer ongenueanceerde, met name 'leerstellige' opvatting ener universele normstelling. Vooral bij deze polemische passage komt duidelijk aan het licht wat de kennis van Indische toestanden waarin Nieuwenhuys zich verheugt, alsook zijn wijze van bestrijding der ondeskundigheid op dit stuk, eigenlijk te betekenen heeft. Stuiveling komt uit Buitenpost en niet uit Buitenzorg en wat kan hij dan begrijpen van een Javaanse aristocraat uit de vorige eeuw?

Nu is weer het bedriegelijke van deze voorstelling dat er voor een onbevooroordeelde lezer van Stuiveling geen aarzeling kan zijn omtrent het feit dat hij de karakteristiek van de regent slechts dóórgeeft, want hij vermeldt minutieus dat zij afkomstig is van een belangwekkende Indische specialiteit in de vorige eeuw: R.A. van Sandick, die letterlijk getuigde dat de regent 'naar Westersche begrippen bepaaldelijk een schurk' geacht moest worden. Een subtiel trekje voor fijnproevers is 't dan nog dat Nieuwenhuys in zijn aanhaling van Stuiveling gemakshalve de beperking 'voor Westersche begrippen' achterwege laat - waarom zou je 't moeilijker maken - terwijl Stuiveling correct citeerde, maar er overigens geen woord meer aan spendeerde, doordat er voor hem vermoedelijk - terecht - geen aanleiding was

te veronderstellen dat de regent zich niet goed bewust was van het feit, door ‘schromelijk misbruik van onderhorigen’ te plegen, de normen te schenden die het bewind ook *moreel* voor een man in zijn positie en met zijn begrip als geldend mocht stellen.

Overigens, ter vermijding van misverstand, voor een bevredigende, goed gefundeerde karakteristiek, in uitgesproken positieve of negatieve zin, ontsnapt mij de regent. Een heel moeilijk te doorgronden figuur, en ik heb echt niet de indruk dat dit onvermogen tot psychologische interpretatie en kenschetsende waardebeoordeling in beduidende mate veroorzaakt wordt doordat ik niet in Semarang, maar in Amsterdam ben geboren.

Multatuli gaf de feiten; hij gaf de regent geen schuilnaam; dit inlandse hoofd waart rond door de *Max Havelaar* als een reële passant, echt, slechts fragmentarisch kenbaar, ongrijpbaar, niet gekarakteriseerd. Wat Multatuli deed was voldoende: de regent is schuldig bevonden aan de feitelijkheden en de kwalijke ambtsvervulling, waarvan Douwes Dekker hem beschuldigde, en al werd hem eindeloos de hand boven het hoofd gehouden, tenslotte werd hij in 1865 de laan uitgestuurd, eervol net als Dekker, maar zeker niet omdat hij te fijn of omdat hij alléén maar te oud was voor het Binnenlands Bestuur.

Ervaring en kennis

De derde stelling van Nieuwenhuys bevat een beslissende diskwalificatie van Dekkers bekwaamheden als bestuursambtenaar, hetgeen in het bijzonder zou blijken uit de beleidsfouten in Lebak. In het begin van zijn essay - en dat is symptomatisch voor een tendentieuze methode van redeneren - becijfert Nieuwenhuys, dat de zeventien dienstjaren, waar Douwes Dekker zich op beriep, niet meer betekenden dan één-jaar-en-vijf-maanden werkelijke bestuurservaring, en die dan nog bovendien uitsluitend buiten Java opgedaan. Op Java, in casu in Lebak, lagen de verhoudingen geheel anders.

Ik waag me niet aan een schatting van de waarde van de verscheidene en verschillende functies die Brest van Kempen én Douwes Dekker hier en daar in Indië hebben vervuld. Mijn kennis van alle factoren is gering en daar komt bij dat mijn bekendheid met de intelligentie en het apperceptievermogen van de één zoveel groter is dan die met betrekking tot de ander. Ik weet ook geen weg met de tegenoverelkaar-stelling van algemeenheden als de loopbaan van de een via Natal, Menado, Ambon, en die van de ander langs Banjumas, Batavia, Madura. Die bezwaren zitten Nieuwenhuys in 't

geheel niet in de weg - maar wat *is* dat eigenlijk voor een zonderlinge wijze van redeneren? Douwes Dekker heeft zich op zeventien dienstjaren beroepen, zoals iedereen dat onder bepaalde omstandigheden doet - niet om te beweren dat zestien jaar net ónvoldoende zou zijn geweest om een grote mond op te zetten, maar om te accentueren dat hij primo: niet pas kwam kijken en secundo: wist wat er op het spel stond. Zeker *tien* jaar heeft hij, opklimmend van rang tot rang, omgang gehad met de bevolking van Indië en was tenminste zes jaar zeer nauw betrokken bij of belast met het bestuur. 't Lijkt mij voldoende om 'schromelijk wanbestuur' te constateren - maar met andere oogmerken kan men het ook met hetzelfde gemak ónvoldoende noemen. Zonder twijfel had Brest van Kempen meer effectieve dienstjaren bij het bestuur; hij was vijf jaar ouder en kwam zeven jaar eerder bij het Binnenlands Bestuur.

Maar wat zegt dat? Moest Douwes Dekker daarvoor uit de weg gaan? Misschien wel. Ik denk het niet; maar het is toch een dwaze redenering: aan het begin van een betoog? *Bewezen* moet worden dat Douwes Dekker gefaald heeft - en dán pas, maar aan het eind van het verhaal, zou zijn geringe ervaring als een verklaring en wellicht als een excuus kunnen worden aangevoerd. Wat betekent het aantal dienstjaren? Voor de één zijn enkele jaren genoeg, de ander leert het nooit. De wijze waarop Nieuwenhuys de dienstjaren van Dekker in het geding brengt, is tendentius en in een propeere verhandeling beslist misplaatst.

Veel erger is echter de bewering van Nieuwenhuys dat Douwes Dekker ' zich toen van de maatschappij zoals hij die aantrof, nog geen duidelijke voorstelling had gevormd en nog minder wist hoe zij funktioneerde (...) Later, tien tot veertien jaar later, toen hij zich dus beter had kunnen documenteren, heeft Multatuli in verband met het politieke steekspel met hemzelf als inzet, over dit hoofdstelsel geschreven in zijn meeslepende brochure *Nog eens vrije arbeid*'. (188)

Was het vorige, inzake zijn ervaring, tendentius - dit is gewoon onwaar. Uiteraard kunnen er geen stukken ter tafel worden gebracht waarin Douwes Dekker in het eerste kwartaal van 1856 - tijdens de perkara-Lebak - zijn kennis, want daar gaat het hier om, aangaande de bestuursstructuur heeft uiteengezet. Let wel dat we nog niet spreken over eventuele fouten die in Lebak zijn gemaakt; dat is een andere kwestie. Kennis vrijwaart niet voor fouten, en al geeft Nieuwenhuys een hoog cijfer voor de kennis van Brest van Kempen, het recht op fouten zal hij hem toch niet ontzeggen. Opvallend is dat de onkunde van Dekker in de reprimandes van de resident, van de Raad van Indië en in die van de landvoogd niet aan de kaak werd gesteld.

Maar dan: de spanne tijds die hij gebruikt zou hebben om zich de kennis van de bestuursstructuur eigen te maken, is veel korter dan veertien jaar. Om precies te zijn, de tekst van de brochure *Nog eens vrije arbeid* schreef hij twaalf jaar na Lebak. Maar zes jaar na Lebak schreef hij zijn brochure *Over vrije arbeid*, en daarin zijn de inzichten essentieel dezelfde als in de latere brochure. Een jaar eerder schrijft hij nog behartigenswaardige dingen in de *Minnebrieven*. Maar in de *Max Havelaar*, drieëneenhalf jaar na Lebak, geeft hij (in het handschrift van blz. 42 tot 52) een uitweiding over het bestuur in Lebak - met de woorden van de Indische specialist Du Perron: 'Voor de europese lezer van toen *onmisbaar*, en zo helder en boeiend als het onderwerp maar mogelijk maakte.'

Zo worden die veertien jaar aardig opgevuld. De teksten zijn openbaar, maar waarom besteedt Nieuwenhuys voor deze rekensom geen aandacht aan al die publikaties - of kon hij niet eerder dan in die brochure van 1870 een kanjer van een fout vinden? Want hij meent inderdaad een verpletterende stommitieit in de kennis van Dekker inzake bestuursstructuur gevonden te hebben. Hij zegt: 'Zelfs deze beschouwing - die van 1870 - doet toch weer twijfel rijzen aan Multatuli's begrip als hij bijvoorbeeld de positie van een Inlands hoofd vergelijkt met die van een sergeant in het leger, *terwijl deze juist essentieel anders is*. Hier ligt de kern van het misverstand.' (188) De cursivering is van Nieuwenhuys. Ik geloof ook wel dat hier een misverstand ligt. En het kon wel eens de kern van iets heel anders zijn - want het vreemde is dat Douwes Dekker nog nooit een inlands hoofd met een sergeant heeft vergeleken!

Ik zal de blunder maar helemaal laten zien: 'Dat de Hoofden', zegt Multatuli in zijn brochure van 1870, 'onmisbare schakels zijn in de keten die twintig miljoen Javanen aan Nederland verbindt, meen ik te hebben aangetoond. Doch deze waarheid aan te voeren als voorwendsel om het wangedrag of de misdaden van een bepaald. Hoofd ongestraft te laten, is ongerijmd. Is een sergeant onschendbaar, omdat men het kader der onderofficieren in een welgeordend leger niet ontberen kan?'

Eigenlijk is dit te erg om over te praten. Hier kan de vooronderstelling van goede trouw toch alleen maar met moeite gehandhaafd worden. Maar dan is het óók akelig, want al zal Nieuwenhuys wel niet zover gaan dat 'Indiëkennen' voor hem een voorwaarde is voor het oordelen over de zaak van Lebak, hij zal toch erkennen dat het voor het lezen speciaal van Multatuli onontbeerlijk is tenminste het verschil te kennen tussen een vergelijking en een gelijkstelling!

Zo is het 't oude liedje geworden, de eeuwige deun van alle Indische en Ne-

derlandse specialiteiten, die geen vrede hebben met de mán Douwes Dekker: verkeerd lezen, rap concluderen. Na veertien jaar tóch een fout, en als het er dan anders blijkt te staan, dan was het een bijzaak, we praten er niet meer over. Tot over een poosje iemand de zaak wel weer eens opneemt en dan beginnen we weer van voren af aan. Alleen - dít was een primeur.

Van de stellingen van Nieuwenhuys heb ik me tot nu toe beziggehouden met de geest van het gouvernement, met Dekkers tegenspelers, met zijn ervaring, zijn diensttijd en zijn kundigheden. Daarbij verloor ik mijn toch al niet onoverkomelijke ontzag voor het epitheton ornans van Nieuwenhuys 'die Indische toestanden kent', want ik bemerkte successievelijk dat zijn stellige verzekeringen, naast de inlichtingen van erkende autoriteiten, lichtvaardig zoniet geheel waardeloos bleken te zijn. Bovendien viel het mij op dat hij gewichtige momenten passeert, dat hij slecht rekent, tendentius redeneert, oorzaak en verklaring verwisselt, verkeerd leest en voorbarig concludeert. Uiterst belangrijke elementen van zijn arrangement inzake de affaire Lebak zijn dus bepaald niet zuiver gesteld. De overige factoren kunnen bij de afzonderlijke detailkritiek wel blijven rusten, want zij zullen in een ander arrangement hun juister verband en daardoor hun typische betekenis moeten krijgen. Het zijn drie elementen, te weten: de algemene politiek-koloniale situatie, Dekkers persoonsstructuur en de procedure inzake Lebak.

Schets van een ander arrangement

Er moet dan begonnen worden met alles naar de voorgrond te schuiven wat Nieuwenhuys vermeldde met betrekking tot de politiek-koloniale structuur van het conflict tussen de assistent-resident Douwes Dekker en zijn omgeving in Lebak. Ik grijp daarbij terug naar de zijdelingse opmerking, die Nieuwenhuys van een latere collega van Dekker aanhaalde, namelijk 'dat Multatuli in plaats van de Regent het Nederlands-Indische gouvernement in staat van beschuldiging had moeten stellen'. Dit is een uiterst belangrijk punt, waarbij in het oog moet worden gehouden dat we spreken over de zaak van Lebak *in* Lebak, en pas in tweede instantie over de historische ontwikkeling der standpunten daarna.

Rondom Lebak moeten we dan, meen ik, concentrische cirkels van beïnvloeding zien en dan wordt het werkelijk een dramatische situatie. In dat bredere verband werd een heftige strijd gestreden, en die figuurtjes in Lebak waren feitelijk pionnen in een gistend, maar grandioos koloniaal uitbuitingssysteem omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Een paar

jaartallen geven er het nodige reliëf aan. In de veertiger jaren was de regering genoopt tot verscherping van de uitvoering van het kultuurstelsel. De instructie aan gouverneur-generaal Merkus spreekt in dit opzicht duidelijke taal: het batig saldo moest worden gestimuleerd, de uitgaven ingekrompen en eventuele bedenkingen mochten slechts in vertrouwelijke missives worden geloozd. Dit laatste voorschrift werd ongetwijfeld ingegeven door de begrijpelijke vrees dat iedere openbaar gesignaleerde misstand ogenblikkelijk door de liberaalkapitalistische oppositie in het moederland werd omgesmeed tot een krachtig argument tegen de monopolistische regeringspolitiek, teneinde steeds dwingender de eis te stellen dat Indië verder werd opengesteld voor partikuliere exploitatie.

De argumenten in die strijd bezaten - zoals altijd in dergelijke omstandigheden - een tragische dubbelzinnigheid: het ging om 'menschelijkheid' en 'vrije arbeid'. Het ligt ver van mij om de geschiedenis te reconstrueren als de chronologie van een reeks bewuste schurkenstreken. Ik twijfel in het algemeen niet aan de subjectieve oprechtheid van de belanghebbenden in de koloniale situatie - maar ik wéét dat de idee der 'menschelijkheid' van de liberale ondernemers anno 1850 óók een revolutionair-economische betekenis had. En precies in zoverre de 'vrij-arbeiders' zich *met recht* beriepen op de menswaardigheid van hún intenties tegenover het conservatieve bewind, juist in die mate zijn tevens de onwaardige eigenschappen van het kultuurstelsel gekarakteriseerd.

De inzet vormde tenslotte de arbeid van de inlander. Voor de bankier, voor de aandeelhouder, voor de makelaar, voor de suiker-, de tabaks-, de koffie-ondernemer, óók voor de regent in zeker opzicht. Voor allen was het wezenlijkste kernelement: de inlander, zijn arbeidskracht, zijn stukje grond - en dat alles: niet te duur.

In het Regeringsreglement van 1854 is de dramatische dubbelzinnigheid van historische begrippen, als menselijkheid en zedelijkheid, voor goede verstaanders te lezen. In toewijding aan de menswaarde van de inlander steekt men elkaar naar de kroon - zonder één concessie te doen op het stuk van profijt.

Dat zijn de buitenste cirkels, met daarbinnen die van de ambtenarij, waar tenminste al twee verschillende opvattingen heersten aangaande de positie van de regenten. Maar er zijn er meer, naarmate de kern van Lebak genaderd wordt. Als Dr. J.C. van Leur gelijk had, dan woedde er bovendien in dat centrum nog een heftige intrige tussen de Lebaks-Soendanese regentsgroep en de Javaans-Bantense ambtenaren onder aanvoering van de djaksa, die de demang van Parang Koedjang wilde wippen.

In deze alleszins gecompliceerde situatie trad Douwes Dekker op als assistent-resident in Lebak anno 1856. Het was werkelijk een historisch moment, niet uitsluitend dankzij het karakter van deze ambtenaar en al evenmin alléén door de ontwikkeling van de koloniale situatie - maar door de coïncidentie. Hij stelde na heel korte tijd onomstotelijk vast dat er in Lebak ernstige misdragingen plaatsvonden, waartegen hij uitdrukkelijk geroepen was op te treden. Dit lijkt mij het onaantastbare minimum van de 'waarheid omtrent Lebak'. Er is met geen mogelijkheid iets tegen in te brengen, ook niet door Nieuwenhuys. Máár, zegt men, hij deed het verkeerd.

Nu is zijn gedachtengang in Lebak met vrij grote nauwkeurigheid te reconstrueren aan de hand van zijn bewaard gebleven notities. Hij heeft in de dossiers van zijn vrij plotseling gestorven voorganger Carolus, alsook in de conduite-staten van de hogere en lagere inlandse ambtenaren, zeer ernstige vormen van gezagsmisbruik geconstateerd; er is bovendien bij hem zelf door inlanders beklag gedaan over daden van wetsverkrachting. Hij constateerde ook - en wij kunnen het proces van zijn oordeelsvorming in de documenten stap voor stap waarnemen - dat er op steeds sterker aandringen van Carolus door hogerhand wel het een en ander was ondernomen tegen het wangedrag, maar beslist niet afdoende. Er is geen spoor van twijfel te opperen tegen zijn overtuiging dat de feitelijkheden, die hij krachtens zijn essentiële plicht van ambtenaar moest te keer gaan, schaamteloos werden herhaald. Het Maleise rapport van de geheime politie, dat hij medio maart ontving, bevestigde achteraf slechts zijn stellige overtuiging.

Misschien zijn wij door de laatste twintig jaar wereldgeschiedenis afgestompt, maar wat er in Lebak gebeurde, was al ambtelijk zodanig verwerpelijk dat er vrijheidsstraf en onmiddellijk ontslag uit de dienst op was gesteld - afgezien van de algemeen menselijke overwegingen, volgens welke het gewoon misdadig genoemd mag worden.

Natuurlijk stuiten we bij betrokkenen, bij getuigen, bij latere beschouwingen en bij huidige commentaren op het standpunt dat de gesignaleerde handelingen - machtsmisbruik, onbetaalde arbeid, diefstal van onderhorigen, moord op klagers etc. - verschoonbaar zijn, omdat zij elders ook plaatsvonden, omdat zij niet stuitend waren voor het heersend rechtsbesef (d.i. het rechtsbesef der heersers) of omdat het merendeel der onderhorige slachtoffers weinig geschokt werd door deze vorm van gezag die door de machthebbers werd uitgeoefend ter verwerving van de middelen om als hooggeplaatsten de geëigende staat van leven te voeren. Dit was uiteraard de opinie van het inlandse Hoofd, naar analogie van de Twentse fabrikant die, zonder zedelijke verontrusting, de menselijke inhoud van weeshuizen

huurde ter voorziening in de onontbeerlijke arbeidsbezetting van zijn bloeiend en noodzakelijk bedrijf. Maar het was óók de opinie van de chef van Douwes Dekker, van Brest van Kempen. Letterlijk: het kon voor hem geen verwondering baren dat de Hoofden langs onwettige wegen voor hun financieel niet rooskleurige toestand vergoeding zochten.

En alweer: er is geen spoor van twijfel of Douwes Dekker heeft dit ‘begrijpende’ standpunt in januari 1856 terstond geducht - vooral in zijn chef. En, volgens de authentieke stukken, terecht.

Hij heeft niet het gouvernement aangeklaagd in februari 1856. Dan zou hij pas bepaald onlekker zijn geweest. Hij baseerde zich vanzelfsprekend op zijn recente regeringsinstructies. Nieuwenhuys vergist zich ernstig, als hij suggereert dat Douwes Dekker in het conflict op enig moment geëist of gevraagd, of zelfs maar verlangd zou hebben dat Brest van Kempen hem ‘de vrije hand’ moest laten. (190) Hij heeft verdenking en beschuldiging precies geformuleerd - zonder mogelijkheid tot misverstand - , hij heeft gevraagd de verdachten aan zeer ernstige wandaden en beleidsfouten van het terrein van het onderzoek te verwijderen - iedere verdachte op de wijze als overeenkomende met zijn positie; en tenslotte heeft hij gevraagd op grond van zijn verdeningen een onderzoek te mogen instellen tot het dienen van omstandig rapport aan zijn chef.

Er is werkelijk niet veel grond voor de veronderstelling dat inwilliging van zijn voorstellen de bestuursstructuur zou hebben kunnen desorganiseren of de samenleving ter plaatse zou hebben geschokt op ernstiger wijze dan gewettigd was. De regent wilde hij doen vertrekken naar Serang, de demang stelde hij zich voor in voorlopig arrest te stellen. Ik moet zeggen dat welke autoriteit ik deze procedure ook voorlegde, geen van hen hierin een catastrofe voor de bestuursstructuur kon onderkennen. Maar men kan zich vergissen.

Twee factoren zijn echter van fundamenteel belang. Hij heeft Brest van Kempen niet vertrouwd - daar was aanleiding voor en de feiten stelden hem voortgaande in het gelijk. En hiermede staat het tweede punt in nauw verband: hij heeft zich als *persoon* nooit de mindere gevoeld van zijn chef, Brest van Kempen, en van enig wezenlijk ontzag is weinig te bemerken. Hij achtte hem niet te goeder trouw en had al zijn hoop gevestigd op hoogstwaarschijnlijke, hem zeer verwante intenties van de G.G., Duymaer van Twist. Dit is in zekere zin insubordinatie in de geest - en als zodanig zonder twijfel een motorisch element in de hele zaak. Maar *feitelijke* insubordinatie heeft hij eigenlijk alleen maar gepleegd in zoverre men het wantrouwen van Brest van Kempen ten opzichte van zijn ondergeschikte, Douwes Dek-

ker, met betrekking tot diens veronderstelling van de ernst der misstanden, gerechtvaardigd acht.

In elk geval: de resident weigerde de procedure te aanvaarden en onder de drang van Dekker zond hij de aanklacht door naar Buitenzorg. En alweer, men kan voor het wantrouwen van de resident iets voelen - hij vergiste zich; later moest hij tegen heug en meug tóch een onderzoek instellen, nadat er alle gelegenheid voor de verdachten was geweest om sporen uit te wissen, en het resultaat was opzienbarend!

Het is wel duidelijk: de situatie in Lebak was inderdaad uiterst moeilijk, de verhoudingen waren gecompliceerd, allerlei tegenstrijdige krachten werkten in op de dramatis personae, ook krachten van imperiaal formaat van de omringende cirkels uit. In dat toevallige centrum ondernam de ambtenaar Douwes Dekker iets, aanvankelijk van betrekkelijk eenvoudige aard - gezien de bredere structuur: hij klaagde recidive knevelaars aan. In dat geweldige verband - waarin de term 'menselijkheid' een zeer speciale politiek- economische betekenis had - beriep hij zich op de letterlijke zin van dat begrip. Tragisch is het dan eigenlijk, gade te slaan hoe, op die vierkante millimeter van onze woelige koloniale geschiedenis, deze man Douwes Dekker met de grootste zorg zijn wezenlijk enorme zaak behartigde. Het ging om iets waar anderen meestal alleen in nota's, in betogen of in rapporten over schreven, het ging om wandaden tegen de inlandse bevolking. En hij stónd voor zijn opvatting van menselijkheid! Toen hij door Duymaer van Twist gedesavoueed werd, vroeg hij in een briefje van twee zinnen eervol ontslag uit 'slands dienst.

Zo gezien is het, temidden van alle 'begrijpers', natuurlijk volkomen dwaas geweest. De één noemt het dan ook een duidelijke daad van zenuwoverspanning, de ander: schromelijk te kort schieten tegenover zijn gezin, een derde acht het methodisch fout, een vierde voegt er feitelijk aan toe: dat geen zaak zo ernstig kan zijn dat een onhandige procedure er door gerechtvaardigd wordt. Er is ook door velen beweerd: 't was gewoonte wat daar gebeurde. Maar voor Dekker werd uit het gebruikelijke nooit het zedelijkgewenste afgeleid. Eindeloos is er ook gepraat over zijn haastige spoed die zo zelden goed is, over het feit dat hij niet getourneerd had, over de vraag of de klagers in het Soendanees hadden gesproken, want pik ik heb je: hij kende alleen maar Maleis. Ook overweegt men of de djaksa hem niet gebruikt heeft in zijn vuige intrige tegen de regentsgroep, want dan blijkt eens te meer hoe 'n sufferd of halfgare idealist Dekker geweest moet zijn. Bij dit alles moet men voor de aardigheid vooral niet vergeten dat het *vast-*

staat dat er in Lebak schromelijk misbruik van mensen werd gemaakt, dat het gouvernement dit, ondanks de vergoelijkende praatjes van Brest van Kempen, tamelijk hard heeft bestraft, maar dat Douwes Dekker op grond van een betwijfelbare fout van methode tot de bedelstaf was gebracht.

De mooiste noviteit op dit gebied levert Nieuwenhuys aan het slot van zijn essay, als hij zich in alle ernst gaat afvragen, of er een verklaring is te vinden voor het zonderlinge feit dat Dekker altijd overtuigd is gebleven van zijn gelijk. (196) En hij heeft een juweel van een verklaring gevonden in een vroege uitspraak van Multatuli. Dekker was namelijk een echte romanticus ‘met de volstrekte prioriteit in de waardering van de idee boven de daad’. En Dekker zegt dan: ‘Napoleon was groot toen hij met het hoofd in de hand nadacht en het lot van Europa vaststelde vóór nog iemand voorzag dat hij op dat lot invloed uitoefenen zou. Hij is groot om dat *denkbeeld*. Hij zoude groot zijn ook al hadde de toekomst daaraan niet beantwoord.’ Nieuwenhuys concludeert: ‘De *idee* van de verdrukte Javaan en de machtswil om voor het goede recht op te komen, ze moeten *voor hemzelf* zijn volstrekt gelijk hebben bepaald...’

Nu komt het me alleen voor dat de zaak wordt omgekeerd, want ik heb nooit de indruk gehad dat het misbruik van de Javaan - tenzij voor de gedachtenwereld van een inlands Hoofd - alléén maar *in de idee* van Douwes Dekker bestond, en aan de andere kant: dat Dekkers aandrang om voor de Javaan iets te doen slechts tot zijn *wil* beperkt bleef.

In het eindbeeld van Nieuwenhuys zit Douwes Dekker dus met zijn hoofd in de hand alsmaar na te denken over het lot van de Javaan, die nooit gekneveld werd. Dat *dit* een romantisch tafereel is, betwijfel ik geen ogenblik. Maar de alinea die Nieuwenhuys citeerde, was nog niet uit; Multatuli laat er ten opzichte van Napoleon op volgen: ‘t Is waar wij zouden hem dan niet *gekend* hebben in zijn grootheid.’ En dat móést Nieuwenhuys wel weglaten, want anders klopte zijn ‘verklaring’ niet meer. Wij kénnen gelukkig die idealist door zijn daad, de daad van Lebak, uniek in ieder opzicht, maar op een bepaald niveau natuurlijk dom en onpraktisch, niet bedaard en vooral riskant.

Welnu, het risico van misverstand is ruim honderd jaar later nog niet uitgeput, maar hij heeft het wel geweten: Lothario moest toch hangen!

Eerder gepubliceerd in De Nieuwe Stem, juni/juli 1960.

De discussie over de Zaak van Lebak, weer ontketend door bovenstaand opstel, alsmede door een stuk van prof. mr. W.F. Wertheim tegen Nieuwenhuys (ook verschenen in De Nieuwe

Stem van juni/juli 1960), werd nog jaren lang voortgezet. Te noemen zijn: R. Nieuwenhuys, 'Multatuli heeft altijd gelijk' (De Nieuwe Stem, oktober 1960); de dupliek mijnerzijds, 'De tragiek van zeker soort fatsoen' (De Nieuwe Stem, juli 1961); W.F. Wertheim, 'De geest van het Oostindische gouvernement honderd jaar geleden' (Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde 1961, 3e en 4e aflevering); R. Nieuwenhuys: Bijdragen 1962; W.F. Wertheim: Bijdragen 1963, 4e aflevering.

Multatuli, 'n bevrijder

of - 'misschien is niets geheel waar, en zelfs dát niet'

De literatuur, gewijd aan de notoire vrijdenker Multatuli, vormt een onoverzienbare stapel. Zeker met enige toepassing op het vraagstuk van zijn standpunt aangaande het godsgeloof zijn er ongeveer duizend publikaties over hem bekend. En toch - hoe pretentius dit ook mag klinken - alles bijeen ontsnappen slechts enkele geschriften aan het grote misverstand omtrent zijn persoonlijkheid. Men mag niet nalaten daarbij in de gedachten te houden dat - ofschoon zonder feitelijke schuld - hij het er wel naar heeft gemaakt. De aard juist van zijn reaktiewijze is verwarrend voor wie niet wil lezen, verdacht op het risico zich te vergissen in de uitleg op het eerste gezicht.

Een schrijver van ideeën, van aforismen, van invallen-langer of korter van adem-levert weinig passages die te verwaarlozen zijn. Wie geen verbindend relaas tussen zijn denkbeelden vlecht, geeft zich, gelijk we dit gemakshalve noemen: zoals hij is. Wisselvallig van stemming en belangstelling springt de uiting daarvan dan ook schijnbaar van de hak op de tak.

Het ligt voor de hand dat men daarin geen reden mag vinden hem niet *volledig* te lezen. Hij zei het zelf voortreffelijk: ' - Ik begrijp Idee N niet. / - Hebt ge ze *allen* gelezen! / - Neen. / - Dan kúnt ge N niet begrijpen.'¹

Doch dit niet alleen. Meermalen heeft Multatuli gezinspeeld op de noodzaak dat voor het begrip van zijn werk de ogenschijnlijke onsamenhangendheid van zijn ideeën moet worden doorzien. Eens heeft hij dit uiterst puntig gezegd, op een wijze overigens die weer alle kwaliteiten voor het misverstand in zich borg: 'Hebt ge 't Idee wel gelezen, / niet dat ik neerschreef op enne... / Maar dat ik *niet* schreef op 't wit / tussen enne... en enne plus één?'²

Een merkwaardig staaltje van verwarring - daarenboven een inleiding tot mijn relaas over zijn groei tot het vrije denken - vond ik wel in een berucht debat over Multatuli's wereldbeschouwing tussen A.H. de Hartog en A.H. Gerhard (1914). Op zeker moment riep de geoefende orator De Hartog uit: 'Maar werkelijk, zoals Multatuli spreekt van God, van Schepper, van Wetgever, van Liefde: "Ik wandelde, ik dacht aan mijn dame en ik dacht aan

God. Ik liep een restaurant binnen en ik at erwtensoep”, zo kan De Hartog het niet verdragen.’

Vanzelfsprekend reageerde het publiek prompt met een lachsalvo op deze ietwat zotte tegenstelling. Ze gaf De Hartog echter de gelegenheid om, ditmaal in de éérste persoon, een hartstochtelijke belijdenis af te leggen. Hij kon namelijk helemaal niet lachen om de profane verbinding van God en Schepper met een dame en zelfs met erwtensoep: ‘Als Gij daar vreugd aan hebt, weet het dan, dan is er tussen ons geen gemeenschap. Want wie mijn Vriend aantast, den Eeuwigen, Heiligen God, die heeft met Zijn profeet te doen in deze wereld.’³

Hoe luidt evenwel de bron zelf? ‘Ik ben boos op mijzelf. Ik had nagedacht over God en m'n dame. Ik begreep iets van 't een, en beminde het ander. Ik droomde, en meende veel te weten, veel lief te hebben. Al liefhebbend en dromend liep ik 'n restaurant in, en daar hebik groen-erwten met spek gegeten. Daarom ben ik boos op mijzelf.’⁴

De verbolgenheid van de profeet was derhalve - zoals goed zichtbaar is - volkomen misplaatst, doordat hij niet kon lezen. En het godsgeloof heeft tussen Multatuli en zijn lezers niet zelden een sfeer geschapen, waardoor ogenschijnlijkheden voor wáár en de juiste bedoelingen voor vuige schijn werden gehouden.

Met deze anecdote zijn wij meteen midden in ons thema aangeland. Want dát is, naar ik meen, de onvergankelijke, ondanks alle verval van actuele toepasselijkheid, toch steeds weer aanstekelijke betekenis van zijn werking: te zijn geweest de sublieme vernietiger van de nonsens, de strijder tegen de hoofdletters. Duidelijk blijkt dit zelfs uit de *noot* bij het zojuist geciteerde Idee 91, merkwaardigerwijze door de verontruste apologeet niet bestreden. Die boosheid over het eten van erwtensoep terwijl hij dacht aan god en zijn dame, was: ‘een blijk van zwakte. Ik zou waarlijk thans dit Idee niet meer schrijven. Er is niets laags in stoffelijke behoeften. Laag is 't pronken met gelogen ónstof. Toch was er geen onwaarheid in dit Idee. Ik was oprecht in m'n kinderachtig betreuren van iets dat *wezen moet* gelijk het *is*, en dus meer eerbied verdient dan voorgewende verhevenheid.’⁵

Vooraf in déze wending komt nauwkeurig zijn typische betekenis al tot uiting, doordat zij de illustratie vormt van zijn levenslange, toenemende neiging om dóór de schijn heen te breken ten einde te geraken tot een gezuiverd begrip, bevrijd van waan en bedrog - 't meest van zelfbedrog; een betekenis die hij heeft verkregen in de geschiedenis van zijn *eigen* bevrijding uit het godsgeloof.

De relatie van Eduard Douwes Dekker tot het godsgeloof is onlangs gede-

finieerd als de geschiedenis van een teleurgestelde liefde, en zonder aanmerkingen moet erkend worden dat hij in zijn uitingen aangaande god en godsdienst een opvallende dosis emotie heeft geloosd.⁶ Doch de kenschets zou onjuist begrepen zijn als niet een verfijnende toelichting werd aanvaard. De beeldspraak zelf - de godsdienst als geliefde - geeft alle aanleiding tot misduiding. Het is niet zozeer de godsdienst, de kerk, het instituut geweest waardoor hij werd teleurgesteld, hoewel de religieuze ontwikkeling van Dekker langs het falen van deze instellingen liep. Het accent moet anders liggen. 't Zijn de *godsvoorstellingen* geweest, die hij koesterde, waardoor hij maatstaven aanlegde en zodoende een levenshouding aannam, die hem op voet van oorlog bracht met de godsdienst van zijn dagen. Die *voorstellingen*, aan de dag tredend in een reeks van opvattingen over wat waar en rechtvaardig was, waren van uitzonderlijk gehalte en in de ontmoeting van deze zijn *persoonlijkheid* met een wereld, waarin de dingen van de dag op enigerlei wijze altijd godsdienstig-moralistisch werden beoordeeld, heeft men naar ik meen de oorzaak te zoeken van de scherpte, van de hartstocht waarmee hij een pionier van de ongodsdienstige moraal is geworden.

Hij groeide op in een doopsgezind milieu en het is niet zo gewaagd te veronderstellen dat de jonge Eduard door zijn ouders was bestemd voor het predikambt.⁷ Er is in de volgorde der opleidingen van de jongens in het gezin Douwes Dekker wel een soort van gesplitste voorkeur te onderkennen. Pieter, de oudste zoon, werd predikant, Jan werd zeeman, Eduard ging weer naar de Latijnse School en de jongste, Willem, werd zeeman. Hierin mag men wellicht eensdeels de verwezenlijking zien van de levendige vroomheid der ouders, alsook in gelijke mate een toegeven aan de verleiding om een deel van de kinderen de kans te geven op een even fortuinlijke loopbaan als de vader, die als kapitein ter koopvaardij geleidelijk een welvaart had bereikt, waardoor hij zich het goed-Hollandse behagen van een eigen huis kon verschaffen.

Om de religieuze sfeer van zijn jeugd te benaderen, zijn er een aantal gegevens. In de eerste plaats - maar moeilijk te hanteren - ligt er in *Woutertje Pieterse* een overweldigende hoeveelheid materiaal voor de reconstructie van zijn ontwikkeling in godsdienstig opzicht. Maar die symptomen zouden met bijzondere zorg 'vertaald' moeten worden uit de veertigjarige Douwes Dekker. Beter, in elk geval beknopter, heeft hij in later werk een enkele maal direct zijn aanvankelijke inzichten beschreven: 'Daar zat gij op een hogen troon van wolken, en zaagt er grimmig en vervelend uit (...) Om 't even, er was handling in uw zijn. Gij waart vertoornd, jaloers, van tijd tot

tijd (...) soms grillig en geneigd tot bozen luim - zoals te wachten is van oude goden die, zo lang alleen en dus in slecht gezelschap, zich vervelen. Maar toch, al zaagt ge 'r niet beminnelijk uit, toch voelde ik eerbied, vrees, of wat het zij (...) *iets* voelde ik, toen de baker mij berispte, omdat ik vroeg of ze u gekend had zonder baard, en of gij jong geweest waart als een ander? Maar tóen begreep ik u. Ik leefde *met* u, *in* u, en geloofde toen te goeder trouw dat *gij* ook leefde in *mij*.’⁸

Een derde bron voor het inzicht in de godsgelovige mentaliteit van de jonge Douwes Dekker - en eigenlijk van objectiever aard - kan men vinden in alle gegevens die verband houden met zijn omgang met Abraham des Amorie van der Hoeven, de latere remonstrantse predikant, die té jeugdig stierf om volkomen te realiseren wat zijn gaven deden verwachten. Die vriendschap moet wel heel innig zijn geweest, gezien de enkele uitingen van laatstbedoelde - al moet van die warme toon dát deel worden afgetrokken hetwelk de jonge, zwakke, toegewijde altijd-prediker-geweest-zijnde Bram van der Hoeven ál zijn medescheepselen zich genoopt voelde te wijden.

Wel moet Eduard, voordat hij in september 1838 met het schip van zijn vader naar Indië vertrok, geweigerd hebben zich in de ouderlijke, meniste godsdienst te laten dopen.⁹ Deze weigering zal echter niet de betekenis verleend mogen worden van een verwijdering van het godsgeloof in het algemeen, - eerder het tegendeel, want tezelfdertijd heeft zijn vriend Bram een gedicht geschreven in een album van Eduard, waaruit de overtuiging van gelijkgerichte religieuze toewijding onmiskenbaar spreekt.¹⁰ Later nog - op 19 augustus 1846 - heeft de jonge predikant zijn vriend Eduard, die hij in acht jaar niet had gesproken, een brief geschreven, waaruit men nóg duidelijker de sfeer van hun jeugdgelooft kan afleiden.¹¹

Intussen was er evenwel in de godsdienstige ontwikkeling van Douwes Dekker een merkwaardige wending gekomen. Hij had zich in Batavia rooms laten dopen.

Een menigte van geschriften is er over deze kwestie verschenen, want het is ook wel een gewichtig moment in zijn leven geweest.¹²

Hij was verliefd op een katholiek meisje, Carolina Versteegh, en zijn aanstaande schoonvader had als eis gesteld dat hij zich tot haar geloof zou bekeren. Hij deed dit, doch niettemin werd hij om andere redenen niet de juiste huwelijkskandidaat geacht. Hoe dit zij, Eduard Douwes Dekker werd op 28 augustus 1841 rooms gedoopt. Er zijn echter meer factoren die betrokken moeten worden in de beoordeling van deze gebeurtenis. De vrij heftige neiging tot godsgeloof blijkt uit een gedichtje van zijn hand uit die tijd:

‘Wat zoekt ge, liefde en min...? Mistrouw haar zoet genot: / Geen liefde is als van God, bestendig, rein, verheven, / Het stoflijke is te zeer met ons bestaan doorweven, / Gij vindt beneden niet, wat slechts bestaat bij God.’¹³ Daar komt zijn sterke verliefdheid op het meisje bij: ‘Ik vond alles mooi wat zij dacht, zeide of deed’, schrijft hij Tine vier jaar later, ‘waarlijk ik huichelde niet toen ik roomsch werd, ik meende op dat oogenblik werkelijk dat hare godsdienst de schoonste was.’¹⁴ Daarbij moet nog gevoegd worden de persoonlijke, vaderlijke invloed van de pastoor Scholten, die volgens de berichten van Mimi wel heel sterk is geweest.¹⁵

Er zijn allerlei overwegingen gelanceerd ten opzichte van zijn bekering. Zeer recent is de gedachtengang, die hogere innerlijke motieven bij Dekker in deze aangelegenheid onderkent, gevoel voor de schoonheid van het kinderlijk aanvaarden, en voor de normatieve noodzaak van de hiërarchie.¹⁶ Deze tendensen hebben zonder twijfel bij Douwes Dekker terdege gewerkt en de schroom die hij zijn hele leven heeft behouden tegenover het rooms-katholicisme - in onderscheid van zijn laatdunkende spot over het protestantisme - vindt in de bekering zeker een allesbehalve toevallige realisatie. Men heeft echter in zijn bekering nog een ander element gedetermineerd, in verband met het feit dat zij tevergeefs geschiedde.¹⁷ En ook weer: zonder twijfel is de *feitelijke* overbodigheid van zijn overgang tot een godsdienst, dat is de vergissing ten opzichte van het meisje, de teleurstelling, de nederlaag, een versnellend moment geweest in zijn ontwikkeling uit het geloof. En niet alleen ten aanzien van kerk en godsdienst rijpte hij in die jaren van 1841 tot 1843 tot een volwassen man.

De zogenoemde verlovingsbrieven, geschreven aan zijn aanstaande vrouw Everdina Huberta van Wijnbergen (Tine) in het jaar 1845/46, vormen een onvergelykelijke bron voor de kennis van zijn levensopvattingen in die gewichtige periode van zijn leven. Blijkbaar ging hij nog voor goed-rooms door in die tijd, want in een brief van 28 oktober 1845 moet hij Tine antwoorden op haar vraag hoe de kinderen zullen worden opgevoed. Hij geeft zijn woord dat het niet-rooms zal zijn en schetst dan tegelijk zijn typische ideaal van een opvoeding: ‘Al de kinderen, meisjes en jongens, gevoelig, goedgehartig, vergevingsgezind, vatbaar voor zachtheid. De jongens moeten naar iets groots, de meisjes naar iets schoons trachten. De laatsten moeten glimlachend een traan terughouden als het haar tegenloopt, de jongens moeten op de lip bijten en met een uitdagend gezicht zeggen: ik wil wel eens zien of ik er niet tegen kan!’¹⁸ De tegen-melodie van de religieuze hymne begint hier al zwak te klinken. Geleidelijk begint zich het karakter te vormen van een in het geheel niet dogmatische, artistiek lichtbewogen, welis-

waar religieuze maar eerder nog sterk moralistische man, die in volle ontwikkeling is.¹⁹ Hij zoekt naar een duidelijke vorm voor zijn levensgevoel. Zijn kritische zin - die hem later tot de grootmeester van de polemieek zal stempelen - wordt in deze periode nog ervaren *zowel* tegenover de zekerheden van zijn jeugd als tegenover de nieuwe vermoedens van de eigen neiging tot rationalisme: 'Met een weinigje verstand maakt men van de Openbaring van Johannes een kluchtspel, met een weinigje gevoel omvat men het denkbeeld God, Christendom, Eeuwigheid. Wat is hooger, schooner? Zoude niet een mensch met gevoel, doch beperkt in verstandelijke vermogens, den schepper naderbij komen dan omgekeerd? Geloof niet lieve beste, dat ik de waarde van datgene wat wij verstand noemen wil wegredeneren, maar ik kan niet verdragen dat wij menschen daarop zoo grootsch zijn.'²⁰ Toch is hij de vroegere vastberadenheid in geloofszaken kwijtgeraakt. Hij twijfelt, waar anderen menen te wéten. Als kind op de catechisatie bij Ds. Doyer bezat hij vaste begrippen: het doel der schepping, de val der eerste mensen, de verzoening door het bloed van Christus, de zekerheid der opstanding, de voorbeschikking - nu heeft hij slechts een 'ik weet niet' voor menige vraag die toen helder en duidelijk was.²¹

Eén rustpunt heeft hij nog: de innerlijke overtuiging. Ter illustratie van zijn instelling in geloofszaken vertelt hij Tine een anecdote over een dispuut tussen Bellamy en Ockerse.²² Eerstgenoemde wilde het bestaan van God onomstotelijk bewijzen en Ockerse zou zich als een onbarmhartig criticus daartegenover gedragen. Bellamy liet er zich door verleiden driftig te worden in zijn machteloosheid om een redenering te vinden voor wat hij in zijn gemoed als een zekerheid gevoelde. De regenbui, die begonnen was tijdens hun dispuut, was onderwijl ontaard in een hevig onweer. In zijn wanhoop wierp Bellamy, als laatste poging tot bewijs, het venster open en riep uit: ik zweer dat er een God is, zo gý meent gelijk te hebben, sta op en zweer het tegendeel. Dekker achtte dit 'een schoon voorbeeld van de voortreffelijkheid van ons ingeschapen gevoel, tegenover de onvolledigheid onzer verstandelijke vermogens'.

In de eerste jaren van zijn huwelijk verloor hij echter ook dit geloof en wel in opvallend snel tempo tussen 1845 en 1850. Er zijn enkele omstandigheden die een verklaring kunnen vormen, al beschikken we niet over onbetwifelbare documenten inzake zijn wending in dit opzicht.

Allerlei tekenen wijzen er op dat hij in de situatie van een zekere rust en bevrediging, die zijn huwelijk hem op zijn nieuwe standplaats bood, orde op vele zaken stelde.²³ Hij moet veel gelezen, ook intens geredeneerd hebben met Tine tijdens de lange tropische avonden. De latere Tine geeft aan-

leiding te denken dat zij een groei naar steeds ruimer vrijzinnigheid in het geheel niet in de weg heeft gestaan. Hij had één doel bereikt: een vrouw die tegen hem op zag. Zijn besef van eigen zelfstandigheid groeide. Tezelfdertijd verloor hij in Holland kort na elkaar een goed deel van zijn verbindingen met zijn jeugd: zijn jongste broer Willem, zijn oudste zuster Catherina, zijn jeugdvriend Bram van der Hoeven, zijn vader en zijn moeder.

In dezelfde mate als hij zijn jeugd om hem heen zag wegvallen, groeide er een eigen onafhankelijkheid in hem. Hij werd ook reëel een man met macht bekleed. Bovendien begon er een tendens van maatschappelijke kritiek in zijn reacties ten opzichte van het godsgeloof te werken. Hij moet in zijn ervaringen met de zgn. heidenen een voorkeur hebben verworven voor deze bóven de christenen of de door christendom besmette inlanders. De eerste, maar dan ook wel heel duidelijke uiting van zijn veranderde inzichten vinden we in de omvangrijke brief aan zijn Haarlemse vriend A.C. Kruseman van 8 maart 1851: 'Ik ben geen Christen',²⁴ en verder: '... geloof dat ik het Christendom *hoog* stel. Juist zóó hoog, dat ik weiger dien naam te geven aan *iets* wat ik nog op de wereld gezien heb. En dáárom ook - behalve *vele* andere gronden - ontken ik de waarheid van het Nieuwe Testament. Christus zou *voor niet* op aarde geweest zijn - als hij er geweest was. Ik verëer hem meer door Zijn aanwezigheid te ontkennen, dan door te geloven dat hij vergeefs - en dus verkeerd gewerkt heeft.'²⁵ Vertaald uit de taal van zijn gelijkenis betekent dit in feite dat het geloof in de overgeleverde vorm de beproeving van zijn maatstaven niet heeft kunnen doorstaan. Deze gedachte echter verdiept, komt men tot de scherpere conclusie dat hij zijn normen heeft weten te redden in het leven van alledag, sterker nog: dat hij aan persoonlijk zelfbewustzijn aanmerkelijk heeft gewonnen, hetgeen blijkt uit het feit dat hij zijn individuele normbesef durfde te handhaven.

In enkele jaren is de ambtenaar Eduard Douwes Dekker met een geweldige ruk op het niveau gekomen van zijn tijd, zéker voor zover het zijn taal-, beter: zijn kultuurgebied betraf. Bij de voorbereiding op zijn verlof komt dit duidelijk aan het licht. Hij beschouwde zijn reis naar Europa vooral ook als een confrontatie met het geestesleven van zijn tijd. Hij noteerde de namen van boeken en schrijvers, en had ook het voornemen om in Frankrijk, in Parijs in 't bijzonder, zich op de hoogte te stellen van de cultuur en de politiek van zijn tijd. 't Blijkt dat hij kennis droeg van het werk van Victor Hugo en De Balzac. Er is een reeks van denkbeelden in hem gegroeid - en een opmerkelijk document openbaart ons zijn gedachtengang aan de vooravond van zijn vertrek naar Nederland: 'En nu, fier begonnen wat toch geschieden moet. (Java vrij - kolonisatie aldaar - oproeping aan de

Polen - iedere boer Doctor in de letteren - Belasting *gelijk* door *ongelijkheid* - Armoede is *misdaad* óf van de arme óf van zijne burens - Luiheid is diefstal - Afschaffing van *erfrecht* - De straf op kindermoord zal zijn tot de moeder te zeggen: vrouw, gij hebt uw kind vermoord! anders niet - Duellen toegestaan, mits á mort - Laster straffeloos - Verbranding der dooden - De mensch heeft *regt* op voedsel & onderwijs - De maatschappij heeft *regt* op werk, - maar voedsel gaat vóór. Grondeigendom *gedeeltelijk* onvervreemdbaar. - Revisie van alle vonnissen voor een Oppergeretshof of van billijkheid en gezond verstand - Nieuwe godsdienst. God is Heer. Men dient hem door de natuur die hem vertegenwoordigt liefde hebben. Een medemens is het voornaamste voorwerp dier Natuur - Landbouw is het schoonste bedrijf. - Ieder onderwijst zijne eigene kinderen. - Weduwen en weezen zijn kinderen van den staat. Het huwelijk *nagenoeg* afgeschaft. - Vrouwen zijn *personen*, enz. enz. enz.²⁶

Dit is in 1851 al de teneur van zijn latere *Ideeën*. Dit fundament van zijn zienswijze zal hij dan eigenlijk alleen nog maar uitwerken, variëren en toepassen.

Het valt op hoezeer deze man - vanuit het Indië van die dagen komende - bij zijn aankomst omstreeks 1860 in ons land zich zo spoedig geheel in zijn tijd bevindt. Tussen 1850 en 1870 voltrok zich hier te lande, onder de intellectuelen vooral, een belangrijke beweging van secularisatie - en Douwes Dekker stond er midden in, zo hij niet al terstond vóórging. Roessingh heeft de situatie spits getekend door te stellen 'dat de twee leuzen van die jaren elkaar steunden en versterkten: geen gezag van buitenaf meer over ons geloof, ook niet het gezag van den Bijbel, en daarnaast: geen wonder meer, geen supranaturalisme. Anders gezegd: Bijbelkritiek en natuurwetenschap'.²⁷ In dit verband moeten we de ex-bestuursambtenaar Eduard Douwes Dekker zien verschijnen, met de opvattingen die ik hiervoor uitvoerig in hun ontwikkeling heb geschetst. Dan staat hij op een opvallende plaats tussen figuren van formaat in ons geestelijk leven van die dagen, als Busken Huet - die in 1862 de kerk verliet, als Hendrik de Veer - die dezelfde stap twee jaar later deed, en Pierson - weer een jaar later. Hij hád iets te zeggen op het stuk van het geloof. Ik denk hierbij aan de fragmenten in de *Max Havelaar* (1858), waar hij Ds. Wawelaar tekent, en vooral aan de door Jacob van Lennep geschrapte en pas bij de recente editie herstelde pagina met de lange reeks van uiterst pijnlijke vragen van Frits aan de predikant aangaande bijbelteksten²⁸, alsook aan de befaamde *Geloofsbelijdenis van Lijstermannetje* (1859), gepubliceerd in het vrijdenkersorgaan *De Dageraad*.

Multatuli voegde echter terstond een nieuw element toe aan de gangbare

themata van het natuurwetenschappelijke rationalisme en het moderne zelfbewustzijn, namelijk het element dat verder zijn gehele activiteit heeft gekleurd: het maatschappelijke besef van recht en menselijkheid. Zijn eerste publikatie al, de *Geloofsbelijdenis van Lijstermannetje*, bezit de onverhulde gevolgtrekking van praktisch-morele voorkeur en plaatsbepaling. Het beruchte *Gebed van den Onwetende* (1861) sluit daar onmiddellijk, scherper, feitelijker, bij aan - pathetisch, emotioneel weliswaar, maar beslist een getuigenis van een bewogen besef voor de situatie van het moment: de godsdienst die maatschappelijk reaktionair functioneerde!²⁹ *Dit begrip* heeft hem voortgestuwd in de ontwikkeling uit zijn wel dogmatisch verzwakt, maar ethisch en esthetisch geladen godsgeloof naar een twijfelloos en uiterst agressief, want verontwaardigd atheïsme. In deze geest heeft hij zijn unieke gestalte gekregen van de wekker en de leraar van een onoverzienbaar deel van het Nederlandse volk. Lag in zijn *Geloofsbelijdenis* en ook in zijn *Gebed van den Onwetende* nog een duidelijk spoor van het god-de-vader-geloof, heel kort daarna evolueerde hij via een ogenblik van agnosticisme naar het stellige ongelof.³⁰ Er is één moment dat Multatuli het geloof in levende lijve ontmoette op *sociaal* gebied; ik bedoel zijn polemieek met Ds. W. Francken Az. in de *Tijdspiegel* van augustus en september 1860. De predikant bekende zich tot dezelfde zedelijke verontwaardiging aangaande het lot van de Javaan, maar verweet Multatuli eenzijdige vertekening van de evangelisatie in de persoon van Ds. Wawelaar. Dekker kwam de predikant ten dele tegemoet, maar stelde dan de afdoende vraag: waarom protesteert het christendom als geheel dan niet óf tegen de wantoestanden die Multatuli schilderde, als zij er *zijn*, óf tegen de schildering *zélf* als ze er *niet* zijn?³¹

Er is onlangs opgemerkt dat dit een historisch moment was. De kerk van 1860 heeft het ongebruikt laten voorbijgaan en niets kon de opstandigheid van het menselijk gevoel in het algemeen en van deszelfs woordvoerder Multatuli in het bijzonder meer weerhouden om in de kerk de bestendiger en in het geloof de voedingsbodem van de aardse verdoemenis te onderkennen.³²

Inderdaad is het wel een dramatisch moment geweest, zo men wil, maar in het historische verloop der dingen komt minder in mij op de vraag hoe de kerk van die dagen haar sociale verantwoordelijkheid kon verzaken, dan wel het grote genoegen dat Multatuli op een blijkbaar noodzakelijke ontwikkeling van de kerk zó bijzonder verfrissend, paraat en weerbaar heeft gereageerd!³³

Hij is in de letterlijke zin van het woord, zich zelf bevrijdende, de bevrijder van onze negentiende eeuw geworden: 'Ik geloof niet dat er een god is',

schrijft hij in juli 1863 aan Mimi, ‘maar wel droom ik mij een goed wijs almagtig wezen, en altijd was 't me of hij mij vragen zou: hoe heb je 't zoo'n beroerde boel kunnen laten? Ik: Hoe heb je 't zoo'n beroerde boel gemaakt? Hij: Ei, 't was juist om te zien of je 't veranderen kon, 't was een proef.’

In het begin van de zestiger jaren is hij lid geworden van de vrijdenkersvereniging *De Dageraad*. Dit was wéér een stap verder, - in de verloftijd had hij zich al bij de vrijmetselaars aangesloten en in zóverre was er al verwantschap, dat ook de stichters van de vrijdenkersvereniging uit de kringen van de vrijmetselaars voortkwamen.

De vraag is eens gesteld, in welke mate *De Dageraad* invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de denkbeelden van Multatuli en omgekeerd, of Multatuli een stuwende kracht is geweest onder de georganiseerde vrijdenkers voor hun evolutie van het vage deïsme naar het uitgesproken ongeloof van later tijd.³⁴

Wij beschikken over weinig feitelijke gegevens, maar er moet bedacht worden dat er van de aanvang af (1856) in de vrijdenkersbeweging een scherprationalistische stroming stond naast en tegenover de deïsten. De belangrijkste exponent van de atheïstische richting was zonder twijfel Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg, en als men daarbij weet dat deze onder de firmanaam R.C. Meyer van 1862 tot 1865 de uitgever³⁵ en de laatste jaren zelfs de huisgenoot van Multatuli was, dan is de relatie tot de atheïstische voorzitter van de vrijdenkersvereniging al gelegd.³⁶ In die beginjaren heeft Multatuli zich ook intensief met *De Dageraad* beziggehouden; het was, en dat mag heel belangrijk geacht worden, een vrije tribune voor hem. Bekend is dat hij in 1864 enige malen refereerde over het onderwerp ‘Godsdienst en wetenschap’, waarbij duidelijk tot uiting kwam dat het al niet meer het ‘weten’ van het hart was dat hem bezighield in geloofszaken.³⁷ Hij vond in *De Dageraad* medestanders, solidaire vrienden. Toen hij in huisvestingsnood verkeerde - in de zomer van 1864 - vond hij een paar zolderkamertjes bij d'Ablaing, en enkele handwerkslieden maakten er een bewoonbare ruimte van.³⁸

Er was een band tussen deze mensen, die allen buiten de officiële welwillendheid stonden. Een bewijs van de verknochtheid ontving Multatuli toen hij in het voorjaar van 1865, na gesproken te hebben op een vergadering van de organisatie, vereerd werd met een gouden vulpotlood, met de inscriptie: ‘Aan Multatuli, de Vereeniging De Dageraad, 29 maart 1865.’ Doch dit zijn slechts futiele feitelijkheden, - uit zijn werk spreekt veel duidelijker de overweldigende invloed die Multatuli *moet* hebben gehad op hen die in het overgeleverde, heersende godsgeloof de volle vrede niet meer

konden vinden. Voor die ongetelde onbekenden is hij een ongeëvenaarde bevrijder geweest.

Zie ik het wel, dat zijn er drie elementen van zijn werkzaamheid die in niet te verwaarlozen mate hebben dóórgewerkt en die nóg-gedragen door het daarmede wezenlijk verbonden, zeer ongewone taalvermogen - van grote invloed zijn, vooral steeds weer op jonge mensen.

Daar is dan in de eerste plaats de *systematische twijfel*, die zowel aan het begin als aan het einde van zijn werk staat. Het was geen gril of loze luim dat hij zijn *Ideeën* liet beginnen met dat beruchte, meestal verkeerd geciteerde denkbeeld: 'Misschien is niets geheel waar, en zelfs dát niet.' Het is, anders dan een Cartesiaans thema, meer de introducerende bekentenis van een mentaliteit, van een houding, die ál het overgeleverde wantrouwt, niet om een nieuw, eigen, maar ook weer sluitend-gemaakt systeem te construeren, doch om juist de visie op het snel veranderende leven *open* te houden. Hij heeft op niet te schatten wijze aangezet tot zelfstandig onderzoek. 'Ik geef slechts wenken, geen regels', zei hij dan ook in *Idee* 46. En dan volgen die ruim honderd eerste, prachtige aforismen, scherp, kritisch, helder, *bevrijdend vooral*, voerend of vérvoerend-zo men wil-tot eigen wijsheid. Al wierp hij het zijn lezers toe: 'Wie me wat nadoet is dikwijls m'n vijand, meestal vervelend, en altijd een dwaas' (54), hij bracht toch met zijn loswoelen van vaststaande pijlers der heersende moraal wel een 'school' teweeg. Want al wat men hem te verwijten heeft, één ding niet: vervelend was hij allerminst. 't Is geen gering kwaad', zei hij, 'de waarheid vervelend te maken. Dit is een mijner grieven tegen christenen en tegen de meeste moralisten.' (82)

Dit brengt mij tegelijk op het tweede bestanddeel van zijn veroverend optreden. Hij is een *ontmaskeraar* geweest, een eminente, weergaloze bestrijder van de schijnheiligheid, van de grootspraak, van de onzin. In een reeks van ideeën, parabelen, parafrazen heeft hij allerlei predikanten en politici ontheilgd, hun preken en spreken ontleed, hun begrippen ontrafeld. Zaalberg, Muurling, Van der Palm, Bilderdijk, Bosscha - met als hoogtepunten de bakerpreek en zijn brochure over Pruisen en Nederland.³⁹

Zo kwam hij tenslotte ook terug op zijn ingenomenheid met de gereleveerde anecdote over Bellamy. In 1871 beschreef hij voor de lezers van zijn *Ideeën* nogmaals het verhaal van het dispuut met Ockerse. Maar de toon was gewijzigd. Thans is hij meer ironisch dan in zijn brief aan Tine van 1846. Hij vindt het een verdrietige misstap dat Bellamy het nuttige beroep in de bakkerij verwisseld heeft voor het 'theologizeren'. Maar hij erkent wel met sympathie dat Bellamy ernstig is, waaruit hij afleidt dat hij minder karakter

dan verstand heeft achtergelaten in de bakkerij. Het debat tussen de twee jonge lieden over het bestaan van god, noemt hij het behandelen van een ‘afgezaagde thesis’. Boeiend acht hij alleen de geloofsijver van Bellamy. Het gelijk of ongelijk zelf begatelliseert hij sarcastisch. Ergerlijk is voor hem evenwel de gedachte dat deze soort van anecdotes aan de jeugd worden voorgelegd als dwingende suggesties voor de evidentie van een godsbestaan, met alle consequenties van dien. Dit nu noemt hij ‘verstandsmoord’. Hoe amusant het verhaal hem ook voorkomt, als hij bedenkt hoe het hem werd verteld in zijn jeugd (en wellicht: als hij zich herinnert hoe hij er zichzelf van heeft bediend in het betoog over de zaken des geloofs), dan vloeit hem de idee uit de pen: ‘Het is *niet* waar, dat we geboren worden om 'n God te amuseren met onze marteling (...) goede, domme Bellamy, dat zweer ik bij open venster.’⁴⁰

Zo verkreeg hij een derde motorisch moment in zijn gehele betekenis: de *sociale bewustwording*, de zedelijke verontwaardiging over het lot van een groot deel van zijn medemensen, in het bijzonder de arbeidende klasse. Daarbij heeft hij, als logische ontwikkeling van zijn doordringende geloofskritiek, op geweldige wijze bij grote groepen van de bevolking ingang doen vinden: het besef van het autonome zedelijke oordeel, het bewustzijn der individuele verantwoordelijkheid en het gevoel voor de overeenstemming van woord en daad.⁴¹ In die zin is Multatuli, veertig jaar na zijn dood, door die ándere grote bevrijder, Sigmund Freud, aangehaald als geestverwant - bij gelegenheid van een zeldzame uiteenzetting van het moderne vrije denken, in *Die Zukunft einer Illusion*.⁴² Beiden bestreden namelijk het loze argument inzake de zwakte van het atheïsme als *ontkenning*, negatie per definitie. En zij weerden zich beiden ook tegen dat verwijt met de stelling dat het vrije denken, in zijn voortdurende verwerping, en verwerking eventueel, van waan en illusie, in deze van god verlaten wereld door elke bevrijdingsdaad vorm geeft aan een zelfstandige mens met een ongehinderd besef van *menselijke verantwoordelijkheid*. De menselijke rede, Logos, zal binnen de mogelijkheden der noodzakelijkheid, Anangkè, alle wensen vervullen, die hun doelloze uitdrukking hebben gevonden in de heilsbeloften van de bestaande godsdiensten. Verlost van zijn luimen en angsten bereikt in de conceptie van Multatuli de mens zijn menselijke roeping: ‘t Staat aan ons’, schrijft hij voor de vrijdenkers van alle tijden, ‘t staat aan ons waar te nemen, na te denken, toe te passen... 't Staat aan ons te willen en te werken, 't staat aan ons te streven naar ontwikkeling. 't Staat aan ons, genot te vinden in dat alles... dat is in één woord: 't staat aan ons deugdzaam te zijn, want genot is - zó begrepen - deugd.’⁴³

In dit verband is het alleszins begrijpelijk dat de vrijdenkersvereniging *De Dageraad* hem in haar vergadering van 9 juli 1882 benoemde tot haar erelid.⁴⁴ Zo heeft Multatuli er in aanzienlijke mate toe bijgedragen dat gods-dienst is gekeerd tot dienst aan de mensheid. In het bijzonder werkte daarbij aanstekelijk zijn levensstijl, die in het voeren van de daad, waarvoor men de naam wenst te bezitten, haar uiting vond. Hij heeft met een goed deel van zijn leven, zoniet met zijn dood, betaald voor de getuigenis van zijn gedachtengang dat het niet genoeg is het kwade na te laten, maar dat men het ideaal moet trachten te *verwezenlijken*. Het goede bedoelen kan evenmin zedelijk zijn als het getroffen worden door een kogel heldenmoed bewijst. Hij predikte en verwekte óntevredenheid, wjl hij het zijn plicht achtte geen genoeg te nemen met een stand van zaken, die zelfs de allerkwaadaardigste god onteren zou. Hij wenste dat ieder doordrongen werd van de lust tot het genieten van het leven. Want, verlost van de neiging om naar boven te zien - eigenlijk een bewijs van ongemotiveerd optimisme - , en niet geard het hoofd te laten hangen - 'n ongewettigd pessimisme - , wekte hij op tot het vooruitzien in dit leven, dat hem zó bovenmatig lief was, dat hij er aan stierf.

Daarbij heeft hij zich wel vergist, hier of daar, en soms nadruk gelegd waar het bij nader inzien niet behoefde; maar *wij* mogen daardoor niet afdwalen van die wezenlijkste karakteristiek: zijn onzelfzuchtigheid, zijn morele moed, zijn onvoorwaardelijkheid - elementen van gedrag inderdaad, die hem het risico niet bespaarden te verschijnen voor menigeen als een verwaarlozer van het belang van zichzelf en de zijnen, als een schenner van heilige gevoelens of als een dwingeland met irritante na-apers. Maar: 'Ziet ge, toekomstig Publiek, als ge daar zo zit in uw lateren tijd, achter den hogen lessenaar uwer twintig eeuwen meer (...) zult ge niet begrijpen, hoeveel mòed er nodig was in 1862, om in te lopen tegen de batterij, die u zo laag en platgeschoten voorkomt, in drieduizend zóveel! Maar willems- of andere orden wil 'k er niet voor hebben.'⁴⁵

Uit: Bevrijdend Denken, gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vrijdenkersvereniging De Dageraad, Amsterdam z.j. (1956).

Eindnoten:

- 1 *Idee 123, Volledige Werken II, p. 344.*
- 2 *Idee 35, Volledige Werken II, p. 316.*
- 3 *Multatuli's wereldbeschouwing, stenografisch verslag en debat dr. A.H. de Hartog, predikant te Haarlem/A.H. Gerhard, lid van de Tweede Kamer, Amsterdam 1914.*
- 4 *Volledige Werken II, p. 329.*
- 5 *Volledige Werken II, p. 676.*
- 6 G. Stuiveling in het tijdschrift *Ontmoeting*, 1954, p. 139.
- 7 *Zie Volledige Werken VIII, p. 39.*
- 8 *Idee 316, Volledige Werken II, p. 524.*
- 9 *Zie Brieven I, p. 32 (mededeling van Mimi).*
- 10 *Zie Volledige Werken VIII, p. 59.*
- 11 *Zie Volledige Werken IX, p. 20.*

- 12 Onder andere: 'Multatuli en de godsdienst' (anoniem), *NRC*, 2 oktober 1920; H. Padberg, *Multatuli*, Nijmegen 1920; C.E. Hooykaas, 'Multatuli's vroomheid', *Algemeen Handelsblad*, 2 maart 1920; H. Bakels, 'Multatuli's overgang tot de R.K. Kerk', *De Hervorming* 1910, p. 268, 275-276; A Lode, 'Multatuli de ongodist', in *Studien*, 1893, 1894, nr. 41 en 42.
- 13 *Volledige Werken* VIII, p. 556.
- 14 *Volledige Werken* VIII, p. 584.
- 15 Zie *Brieven* I, p. 26 e.v.; *Volledige Werken* VI, p. 243-246.
- 16 G. Stuiveling in het tijdschrift *Ontmoeting*, 1954, p. 139.
- 17 J. Saks, *Eduard Douwes Dekker*, Rotterdam 1937, p. 38.
- 18 *Volledige Werken* VIII, p. 503.
- 19 Zie ook *Volledige Werken* IX, p. 197.
- 20 *Volledige Werken* VIII, p. 475.
- 21 *Volledige Werken* VIII, p. 503.
- 22 *Volledige Werken* VIII, p. 557-558 (Ik heb in de literatuur aangaande Bellamy nergens de bron voor deze anecdote gevonden).
- 23 *Volledige Werken* IX, p. 129.
- 24 *Volledige Werken* IX, p. 145.
- 25 *Volledige Werken* IX, p. 147.
- 26 *Volledige Werken* X, p. 172 en 282.
- 27 K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland*, Haarlem 1922, p. 115-116.
- 28 *Max Havelaar* (editie G. Stuiveling), Amsterdam 1949, p. 181-182.
- 29 *Volledige Werken* I, p. 9.
- 30 *Volledige Werken* I, p. 475.
- 31 In maart 1862 komt hij terug op zijn *Geloofsbelijdenis*. Hij getuigt dan *niet te weten* of de Vader de scherpzinnigheid op de proef wilde stellen. Nog later zal hij dit 'ik weet niet' vervangen door 'ik ontken'. In een brief van juni 1864 maakt hij tegenover J. van Vloten in een bespreking van diens boekje over Spinoza bezwaar tegen het woord 'God'. In een brief aan Van Duyse van februari 1869 herroept hij de gehele religieuze strekking van het Gebed van de Onwetende. In de uitgave van de *Brieven en documenten* hebben deze uitingen een plaats gevonden.
- 32 *Volledige Werken* I, p. 384.
- 33 G. Stuiveling in het tijdschrift *Ontmoeting*, 1954, p. 140-141.
- 34 Zie *Brieven* VI, p. 114.
- 35 O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, Rotterdam 1931, p. 57-63.
- 36 In het Multatuli-Museum bevinden zich een aantal kopie-boeken van d'Ablaing, waaruit duidelijk blijkt dat er door hem hard werd gewerkt aan een ombuiging van *De Dageraad* in atheïstische richting - in welk verband hij naast het deïstische maandblad *De Dageraad* dan ook overging tot de uitgave van een drietal beslist atheïstische periodieken (1858).
- 37 Zie (P.J.A.) M(eersmans), *Persoonlijke herinneringen*, Amsterdam 1904, p. 7 e.v.
- 38 *Nederland*, 1910, p.56.
- 39 Zie *Brieven* VII, p. 22.
- 40 *Idee* 394, *Volledige Werken* II, p. 585.
- 41 *Idee* 887, *Volledige Werken* IV, p. 613.
- 42 *Idee* 887, *Volledige Werken* IV, p. 613.
- 43 S. Freud, *Gesammelte Werke* XIV, Londen z.j., p. 378.
- 44 *Idee* 177, *Volledige Werken* II, p. 393.
- 45 Zie ook Henri A. Ett in het weekblad *De Vrijdenker*, 1946.

De ballingschap van Multatuli 1865-1868

Het jaar 1865

In de vroege zomer van het jaar achttienhonderdvierenzestig kwam Eduard Douwes Dekker van Den Haag naar de hoofdstad en nam zijn intrek bij Hardenberg in The Old Bible in de Warmoesstraat. Lang duurde dit verblijf echter niet, want na korte tijd reeds verzocht de hotelier hem om elders een onderkomen te zoeken. Het bleek namelijk dat Dekker aan tafel geen wijn dronk - en onder die omstandigheden kon zijn kamer voordeliger worden verhuurd. De rekening behoefde hij niet terstond te betalen, als hij maar zo spoedig mogelijk zijn koffers pakte.⁴⁶ Zo zat Dekker in de zorgen en met zijn moeilijkheden ging hij naar zijn uitgever, Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg, die onder de firmanaam R.C. Meijer in de Kalverstraat zijn boekenzaak dreef.¹

- 't Is jammer, zei deze, dat ik je niet aan een of ander verblijf kan helpen.

- Ja, antwoordde Dekker, kon ik maar op die zolder van je slapen en had ik er maar een tafeltje om aan te schrijven, dan zou ik althans geen zorg meer hebben voor de logementskosten.²

Zij kwamen tot een overeenkomst en tegen het einde van juni 1864 betrok de auteur die zolder.³ 't Was wel erg primitief, maar hij zat er vrij van de zorg voor kamerhuur. Bovendien was de verhouding tussen beide mannen kameraadschappelijk. Dekker werkte regelmatig en d'Ablaing voorzag hem zoveel doenlijk van enig geld. Dit was uiterst belangrijk voor het licht prikkelbare temperament van deze schrijver. d'Ablaing wist dat Dekker in financiële moeilijkheden literair, en derhalve zakelijk, volkomen onbekwaam werd. De toestand was inderdaad gunstiger dan ooit tevoren. Dekker werkte en was dus opgewekt, of beter omgekeerd: hij was zorgeloos en werkte daardoor snel en regelmatig. Zijn vrouw had hij beloofd voortaan wekelijks geld te zenden.⁴ Deze periode van activiteit, tijdens welke een groot gedeelte van de briljante tweede bundel *Ideeën* werd geschreven, eindigde voorlopig in de eerste week van oktober, toen hij voor een bezoek aan zijn vrouw en kinderen, Edu en Nonnie, naar Brussel vertrok.⁵ Van-

daar reisde hij op 11 of 12 oktober naar Parijs om besprekingen te voeren over een Franse vertaling van de *Max Havelaar*, die door Elie Reclus zou worden bewerkt.⁶

Ook zijn vriendin Mimi verbleef destijds in Frankrijk en met haar keerde hij naar Brussel terug, nadat enkele vrienden hem financieel uit de 'klauwen' van zijn Parijse hospes hadden gered.⁷

Zij bleven enige tijd in de kring van zijn gezin.

Midden december, op de zeventiende, was Dekker weer in Amsterdam, bij zijn vriend d'Ablaing.*

In die tussentijd was de zolderkamer geriefelijker ingericht. Enige leden van de vrijdenkersvereniging *De Dageraad* waren door d'Ablaing attent gemaakt op de min of meer behoeftige omstandigheden waarin Dekker verkeerde. Onder leiding van de ex-catechiseermeester H. Huisman en de timmerman Christiaans werden op de zolder een paar wanden opgetrokken en behangen. In de aldus ontstane kamertjes plaatste men enig meubilair. Dekker was de koning te rijk. Nu had hij een plek gevonden waar hij zou kunnen werken, zonder door een logementhouder voor elk uur dat hij er doorbracht, tot betaling te worden gemaand. 'Nietwaar?' zei hij tegen Mimi, 'wat 'n eigenaardig denkbeeld, hier te zitten, boven, op mijn zolderkamertje, en dan van hier uit mijn Ideeën in de wereld te strooien.'⁸

Toch was de vreugde ietwat voorbarig. Niet dat logementskosten voortaan bezwaarlijk zouden zijn, maar de meer intieme verhouding tot zijn uitgever deed langzamerhand een financiële verplichting groeien, die tevens het einde van deze relatie zou betekenen.

Reeds eerder waren er geldelijke conflicten. Tijdens het verblijf van Dekker in Frankrijk had de directeur van The Old Bible een door Dekker op d'Ablaing getrokken wissel gepresenteerd. Dit veroorzaakte grote moeilijkheden, want Dekker trok herhaaldelijk wissels op zijn uitgever, die zélf reeds bezweek onder zijn lasten.⁹ Er werden brieven gewisseld. Dekker opperde het plan om zijn portret aan de lezers van zijn *Ideeën* ten verkoop aan te bieden. Hij had in Brussel inlichtingen gevraagd en daarop vernomen dat hij duizend vrij grote litho's zou kunnen laten maken voor tien francs per stuk. Indien zij deze portretten in Nederland, maar vooral ook in Indië, voor acht of tien gulden wisten te verkopen, zou er goede uitkomst in het verschiet liggen. d'Ablaing deed een tegen-voorstel. Zou er in Holland niet voor Franse rekening een radicaal dagblad kunnen worden uitgegeven? Er waren immers ontevreden genoeg - lieden die zelf openlijk niet konden

* Brief van D.D. aan Julius de Geyter - 1 april 1866.

of wilden spreken, maar graag hun geld beschikbaar zouden stellen. Voor een flinke redactie zwierven er genoeg bekwame ballingen rond. Bovendien, het gerucht had hem bereikt, dat per 1 januari 1865 het dagbladzegel zou worden afgeschaft.¹⁰

De plannen werden verenigd. Op de re of ze februari 1865 verscheen van Multatuli's hand een circulaire aan alle intekenaren op de *Ideeën*. Dat waren er destijds ongeveer achthonderd.¹¹

De circulaire deed mee dat Multatuli het voornemen koesterde om door middel van een dagblad meer ingang te verschaffen aan de denkbeelden, die hij al geruime tijd verspreid had ter bestrijding van het 'contagium' dat er heerste in de staat. De strijd voor de waarheid kon alleen met goed gevolg worden gevoerd, indien hij, Multatuli, geheel onafhankelijk was. Geld was nodig. Al verscheidene malen had men hem verzocht aanwijzingen te verstrekken aan zijn lezers omtrent de wijze, waarop zij aan zijn streven effectieve steun zouden kunnen verlenen. Nu was deze gelegenheid gekomen. Men kon zijn portret kopen tegen hoge prijs om zijn werk mogelijk te maken. Een groot aantal portretten had hij voorzien van zijn handtekening en een spreuk uit zijn werken. Zulk een portret moest vijftig gulden kosten. Voor minder welgestelden waren steendrukexemplaren beschikbaar tegen een bedrag van tien gulden.

Tenslotte verklaarde hij met nadruk dat hij zich niet volstrekt verbond tot de uitvoering van het beschreven plan, indien hem de deelneming te wensen overleide. 'Duur?' vroeg hij, 'och aan niemand kan deze zaak zoveel kosten als ze mij kost!'¹²

Een paar dagbladen gaven een uittreksel van de circulaire. De *Asmodée* hekelde het plan als een 'bedelpartij'.¹³

Dekker stelde er zich veel van voor. Hij verwachtte een groot aantal bestellingen. De legende wil dat er in de winkel van d'Ablaing een apart loketje was getimmerd voor de verkoop der portretten.¹⁴

De affaire mislukte echter volkomen. De lezers van de *Ideeën* konden of wilden niet meedoen. De compagnons bleven met vrijwel de gehele voorraad, deels zorgvuldig gesigneerde portretten zitten. Op 1 maart 1865 tekende d'Ablaing als curiositeit in zijn papieren aan dat het een gelukkige dag voor Dekker was geweest, omdat er drie portretten aangevraagd werden. Maar: exemplaren van tien gulden. Twee maanden later deelde Dekker vol verbittering een vriend mee dat er in Amsterdam in 't geheel nauwelijks drie of vier portretten verkocht waren. Veel later bracht d'Ablaing ze tegen zeer verlaagde prijs op de markt. Het had nog geen succes. Toen Funke in 1871 Dekkers uitgever was geworden, nam hij een belangrijk restant over.

Het was inderdaad een ramp. Op ongewone wijze werd zijn schuldenlast vergroot. Maar meer nog teisterde deze mislukte onderneming zijn zelfbewustzijn. Hij meende dat dit antwoord van zijn lezers niet kon worden misverstaan. Hij voelde zich teruggeslagen, in de steek gelaten. Zijn werklust was met één slag vernietigd.

Men kan, geloof ik, de rampzalige invloed van deze catastrofe, die voor hem een duidelijke nederlaag was, niet gemakkelijk overschatten.¹⁵

Het portret van Multatuli, in 1864 gemaakt door César Mitkiewicz, is een aanwinst voor de kennis van zijn persoonlijkheid in dat jaar. Het is immers niet aannemelijk dat hij in dat jaar nog hetzelfde studentikoze voorkomen van het bekende.

Sjaalman-portret bezat.¹⁶ De tijd van de *Havelaar* en de *Minnebrieven* had hem aangepakt. Hij was mager ‘comme un pain bénit’. Een ex-collega, die hem in Batavia had gekend, ontmoette hem in 1864 en herkende hem nauwelijks, zo was het ambtenaarlijke, als hij dit al had bezeten, geheel van hem afgevallen.¹⁷

Met het affaire-portret evenwel hebben we een duidelijke en vrij volledige afbeelding gekregen. Zijn uitgever d'Ablaing achtte het portret wel te jeugdig, ongeveer tien jaar verjongd, maar andere bekenden reppen toch niet van dit bezwaar.¹⁸ Misschien lag het wel aan het gebrek dat al de portretten van Dekker eigen is. Ik bedoel de afwezigheid van het ‘blond-cendré’, waardoor Busken Huet werd getroffen op het koloniale congres van 1864.¹⁹

De helblonde haren, de vlassige knevel en de zeer lichtblauwe ogen konden niet in de juiste tint op de steen worden gebracht.

Wat er niet op het portret zichtbaar is, heeft d'Ablaing tamelijk volledig en met grote nauwkeurigheid genoteerd. Dekker had dun en heel licht hoofdhaar, dat hij in de regel lang droeg, achterovergekamd. Tenger van postuur, door sommigen mager genoemd, en uitermate bewegelijk, was hij van middelmatige lengte tot ongeveer één meter vijfenzestig. De handen waren nogal gevuld, de vingers tamelijk dik met brede, platte nagels. Maar hij verzorgde zijn nagels goed. Hij had kleine voeten.²⁰

Zeer opmerkelijk is het dat allen getuigden, Huet vooral, van zijn correcte uiterlijke gedaante. Volgens d'Ablaing droeg Dekker doorgaans kleren van lichtgrijze kleur, hoogst eenvoudig en - dit constateren wordt opvallend - zeer net en zindelijk.

Deze nadrukkelijke getuigenis van zijn netheid werd wellicht eer veroorzaakt door een grondig misverstand aangaande zijn persoonlijkheid dan dat zij werkelijk door een eigenschap van Dekker werd teweeg gebracht. Waaróm viel zijn normaal verzorgde gedaante zo op? Men verwachtte dit

blijkbaar niet. Inderdaad was hij een bijzonder verschijnsel in het sociale en kulturele milieu van die dagen. Maar men begreep dit bijzondere slechts als een extremisme.

Het was als met zijn taal. Een ongehoord geluid. Onconventioneel. Maar voor wie nauwkeurig las, getuigde zijn schrijfsel van grote zorg en eigenaardige tucht.

Blijkbaar paste volgens een oppervlakkige gedachtengang bij Dekkers overrompelende levensstijl slechts een 'wild' uiterlijk. Vooral Huet luchtte uitvoerig zijn verwondering en achtte deze elegante revolutionair eigenlijk een ietwat verwarrend curiosum.

Omgekeerd valt er te overwegen dat de correctheid en soms de vormelijkheid, die Dekker aan de dag legde, vermoedelijk sporen waren van zijn instinctief verzet tegen zekere verkeerde gevolgtrekkingen.

Hij heeft, naar ik meen, in meerdere of mindere mate het besef gehad dat zijn optreden in het openbaar, met de hem kenmerkende denkbeelden, gemakkelijk verkeerd begrepen zou kunnen worden; dat zijn verzet tegen allerlei sociale en kulturele instellingen hem licht in de positie van een outcast zou kunnen brengen.

Met vele betogen, en voor slechte verstaanders door zijn verschijning en zijn gedrag, heeft hij zich willen bewaren voor ongewenste, maar nauwelijks te voorkomen consequenties van zijn aktie in de maatschappij van die dagen.

Want het morele risico van de armoede stond hem duidelijk voor ogen. De vormelijkheid, de zindelijkheid van zijn gedrag waren vermoedelijk de kentekenen van een dieper liggende vrees voor het gevaar om in de troebele sfeer van de zelfkant te belanden, waar iedere drift tot rehabilitatie bezwaarlijk anders kan worden beschouwd dan als die van het blote zelfbehoud.²¹

Zijn teleurstelling over het fiasco der portretten-affaire was even hevig als zijn verwachtingen hoogespannen waren geweest. Uiterst verbitterd in het besef dat hij vergeefs vertrouwd had op zijn lezers, zag hij toch ook scherp in dat de ramp een ernstige maatschappelijke kant had. Hij gevoelde dat het mislukken van zijn onderneming - die een wanhoopsdaad was geweest - de noodzaak van een reeks fatale maatregelen schiep. Want de nood was hoog gestegen.²² In Brussel zouden gedurende de komende dagen enkele wissels gepresenteerd worden. Er waren dus contanten nodig, terwijl d'Ablaing hem niet meer kon helpen. Erger, de mislukking van de onderneming - die voor Dekker een nieuwe bron had moeten worden - sloot tegelijk de weg naar de hervatting van het crediet bij zijn uitgever de-

finitief af. Zijn literaire werken waren het enige bewijs van contact en tevens de enige waarde die tussen hen stond. Inderdaad tussen hen. Reeds sinds januari van het jaar 1865 werd er gesproken over de opheffing van de ‘gezamenlijke rekening’. Want sinds vele maanden verzond d'Ablaing een aantal brieven aan verscheidene van zijn relaties om een voorschot van circa duizend gulden.²³ Zo schreef hij op 10 januari aan een vriend dat hij Dekkers aandeel in diens werken, inclusief de gehele tweede bundel *Ideeën* had overgenomen, mits hij ogenblikkelijk betalen kon. Al deze pogingen blijken vergeefs geweest te zijn, want op de 13e januari vroeg hij de Credietvereniging om een lening van duizend gulden voor het eigendomsrecht van Multatuli's werken. Als koopsom noemde hij een bedrag van twaalfhonderd gulden. Kennelijk had hij haast. Hij gevoelde dat zulk een kans niet weer kwam. De intekening op de werken, beweerde hij, dekte reeds grotendeels de aankoopkosten. Van het benauwende geldgebrek der familie Dekker moest hij gebruik maken.

Een week later berichtte d'Ablaing een goed vriend dat hij eigenlijk slechts zeshonderd gulden nodig had. De andere helft zou hij als voldaan kunnen beschouwen door de verschillende voorschotten, aan Dekker in de loop van de tijd verstrekt, te likwideren.

Er werden nog vele brieven kort na elkaar verzonden. Zelfs de oud-gouverneur-generaal J.J. Rochussen werd de gelegenheid gegeven beleefd maar strikt te weigeren. Op één van de eerste dagen van februari - toen dus het pamflet van de foto-affaire de wereld in ging - zond d'Ablaing een noodkreet aan een vriend te Rotterdam. Dekker had hem nog maar enkele dagen de tijd gegeven. Letterlijk schrijft d'Ablaing: ‘Bezorg ik hem dan niet de duizend gulden, die hij nog zou verkrijgen op hetgeen ik hem reeds successievelijk heb voorgeschoten, dan trekt hij zijn voorstel in en zal zien zich op andere wijze te helpen - dat een lelijke streep door mijn rekening zou zijn.’

Dekker zat vreselijk in het nauw. Nerveus wachtte hij de uitslag van de portretten-circulaire, terwijl hij wist dat Tine te Brussel op 18 februari een wissel van driehonderd gulden moest betalen. Het was een wedloop. Op de 15e had hij pas negentig gulden ontvangen. Hij leed verschrikkelijk. Telkens wachtte hij op de postbode, in de hoop dat er een grote bestelling van portretten zou komen. Hij durfde er d'Ablaing niet meer naar te vragen. Hij zag op tegen het onverschillige ‘neen’ als antwoord. Tenslotte, d'Ablaing liep ook mee in de wedloop, voor eigen belang.

'sMorgens de 15e februari stond Dekker op met het besef dat dit een beslissende dag zou zijn. Vandaag moest het geld aan Tine gezonden worden.

Driehonderd gulden. Misselijk van spanning kleepte hij zich aan. De gespannen staat van z'n bewustzijn deed hem de ramp voor Tine - zo hij het geld niet bemachtigen kon - vertienvoudigd vrezende. Buien van woeste afkeer van zijn publiek gaven enige lucht aan zijn gedrukktheid. Had hij niet regelmatig opgewonden brieven ontvangen, waaruit de vurige wens sprak hem in zijn strijd bij te staan? Nu liet men hem echter volkomen in de steek.

Hevig geprikkeld ging hij de trap af. d'Ablaing was in zijn kantoor. Hij zei hem, er nog eens op uit te gaan om te proberen of iemand hem het voor Tine benodigde geld wilde voorschieten.

Tot zijn verbazing antwoordde d'Ablaing:

- Voor die driehonderd gulden heb ik gezorgd. Ik wacht ze elk ogenblik. Ik wist immers dat je ze vandaag nodig had.

- Kan ik daar vast op rekenen?

- Ja zeker, je zult ze hebben vóór morgenmiddag vijf uur.

Dekker is hierna de straat opgegaan. Hij wilde Tine niet terstond telegraferen: 'Sois tranquille' (wees gerust), want voor gerustheid was eigenlijk geen reden. Hij begreep het: hij was zijn werk kwijt. Voor een ál te min bedrag. De *Ideeën*, de *Vrije Arbeid*, de *Bruidegom*, - die reeks van werken was zijn eigendom niet meer. Afgezien van de ontvangen driehonderd gulden hield hij nog een paar honderd over. Goed beschouwd was dit nog niet één-vijfde van de waarde.²⁴

En heel deze ellende voelde hij als te zijn ontstaan door zijn nood, doordat zijn kwasi-geestdriftige lezers hem alleen lieten staan. Indien men hem gesteund had met een duizendste echo van zijn offer, zou hij d'Ablaing uitgekocht hebben om zijn werk zélf uit te geven, onafhankelijk te worden en rust te verkrijgen, voor nieuwe werken. Hij was verdoofd.²⁵ d'Ablaing liet terstond het crediet ten behoeve van Tine, Dekkers vrouw, bij het Office du Publicité te Brussel eindigen. Zakelijk waren zij nu immers volkomen gescheiden!

Het is niet geraden de afstand die ons van deze mannen scheidt te negeren en partij te kiezen in dit conflict. Wellicht zou men d'Ablaing als een chanteur willen beschouwen, doordat men uit hoofde van verwantschap met het type van Dekker of uit eerbied voor zijn genie geen acht wil slaan op de mate waarin het enorme van deze persoonlijkheid de chantage door d'Ablaings beperktheid eigenlijk als 't ware uitlokke.

In de sfeer van Multatuli's historie verleert men de bepaling van gelijk of ongelijk, recht of onrecht naar maatstaven van de gangbare soort.

Het geniale van Dekkers persoonlijkheid nam de vorm aan van een drúk op de bekwame, maar zeer beperkte figuur van zijn uitgever. Van ons gezichtspunt uit was Multatuli geen portuur voor d'Ablaing - of omgekeerd. Maar we moeten hen vooral zien als huisgenoten, als compagnons, die met elkaar zaken deden, die in vele dingen van het dagelijkse leven van elkaar afhankelijk waren, die dus op elkander moesten letten, die samen en daardoor dubbel tegenspoed te verwerken hadden, die met elkaar praatten, kletsten en zeurden.

Zij bevinden zich in één huis. Beneden in 't kantoortje van de 'Librairie Etrangère' scharrelt Rudolf Charles tussen boeken en paperassen. Het hoofd loopt hem om. Een vertaling van Voltaire moet hij onderbreken, steeds, om een wisseloper omzichtig af te schepen. En soms stijgt een woede in hem op als 't een wissel blijkt door zijn compagnon Dekker op hem getrokken. Dan gaat hij weer voort. Hij is vol grootse plannen, deze pionier van het rationalisme in Nederland. De mensheid, de waarheid en alle soortgelijke categorieën zijn hem hevig ernst, en terecht. De tegenspoed, de walgelijkheid van het daagse, zullen hem vermoedelijk evenzovele bewijzen voor de juistheid van zijn voorkeuren zijn geweest. Er is één detail dat het beeld voltooit. In de donkere achterkamer ligt zijn vrouw sinds lang ziek; en vóór, achter de toonbank staat een bediende, die het niet kan laten nu en dan zijn vingers in de geldla te steken.

Boven in het huis, op zolder: Dekker.

Nu eens gespannen in de vaart van een serie vloeiende, onweerstaanbare gedachten, dan weer geprikkeld tot het uiterste door ervaringen, die zijn omgeving soms wel belachelijk genoemd kan hebben. Of apathisch tot het misselijke toe onder de blinde noodzaak van allerhand zorgen. Het volgende ogenblik - als er even licht komt - overvloeiend van spitse geest en royale charme.

Met harde redelijkheid noemt d'Ablaing hem een moderne narcissus. 'Peinzen doet hij nooit', noteert de uitgever geringschattend in zijn dagboek. Want peinzen doet d'Ablaing wel en veel en over zaken die er wezen mogen. Over de oprichting van een tijdschrift voor de vrije gedachte, over de verbreiding van de moderne wetenschap nopens leven en maatschappij, over de nauwgezette vertaling van de grote buitenlandse, vooral Franse vrijgeesten, om hier in het versufte Holland een stroom van frisse lucht binnen te leiden.

Hoezeer echter verschilden deze mannen, met ongeveer dezelfde formules! In welke mate waren ze daarbij toch éénvormig, tijdgenoten, en vooral

huísgenoten. Zij demonstreerden de bruikbare belachelijkheid van de term geestverwanten.

De geweldige afstand tussen beiden komt nergens duidelijker aan het licht dan in hun welhaast gelijkwaardig oordeel jegens elkaar in de crisis van hun saamhorigheid: bij het einde van hun ‘gezamenlijke rekening’.

‘Een dief’, zal Dekker zijn uitgever later noemen. Al eerder meende d'Ablaing er zeker van te zijn dat de rol van Mutatuli uitgespeeld was.

Uiterlijk was echter in februari en maart 1865 de breuk nog niet merkbaar. Ze werkten nog wel samen, en bovendien bleven ze nog geruime tijd huisgenoten.

Reeds in december van het vorig jaar was d'Ablaing voor Dekker in onderhandeling getreden met verscheidene schouwburg-directies om tot de opvoering van het jeugdwerk *De Bruid Daarboven* te komen.²⁶ Het stuk moest evenwel dermate gekuist worden dat d'Ablaing zich hevig ergerde aan de vrees van de directies voor de preutsheid van een stedelijk bestuur.

Rotterdam en Utrecht brachten het stuk in januari 1865. Op de 17e van die maand kreeg Dekker zelfs in Utrecht een geweldige ovatie.²⁷ Doch de officiële kritiek was er niet onverdeeld mee ingenomen. In het *Utrechts Stedelijk en Provinciaal Dagblad* en in de *Amsterdamse Courant* van zaterdag 21 januari reageerde Multatuli fel op zo'n onaangename aanval. Hij gaf grif toe dat ‘de bruid’ een slecht stuk was. ‘Maar’, ging hij voort, ‘de uilige manier waarop de berigtgever van den Nieuwen Rotterdammer een paar van die fouten opsomt, doet mij overhellen tot de gissing dat, bij slot van rekening, de som dier fouten mijne *Jugend-Sünde* wel eens tot 'n meesterstuk kon maken. Ik loop te meer gevaar toe te geven in deze verwaandheid, omdat ik bij de (*uitmuntende!*) voorstelling door het gezelschap van den Heer de Vries ontwaarde dat vele toeschouwers aangedaan waren. En - ik beken dit - ik zelf ook, iets wat me nog zelden gebeurde bij 't lezen van de Nieuwe Rotterdammer Courant, of 't moet van verontwaardiging geweest zijn.’

De journalist had in zijn recensie aangevoerd dat er geen strekking lag in het stuk van Multatuli. De auteur wil hem helpen.

“De bruid daarboven” heeft de “strekking” om aan te tonen, hoe *Havelaar*, in 1843 zou voorbeschikt zijn tot 'n slagtoffer van droogstoppels, slijmeringen, gouverneurs-generaal in ruste, kadasterschrijvers, kultuurstelselaars en krantenberigtgevers, als hem, in 1862 *Multatuli* niet ware ter hulp gekomen.’²⁸

Dekker herhaalde: ‘De bruid daarboven krioelt van fouten. En de soort overdreven offerzucht, bespottelijke dweperij met vermeenden plicht enz.

- is zóó ongewoon, dat de vraag zich opdoet of niet die fouten, voor een groot deel, waarde hebben als curiositeit. Ik ben zoo vrij te geloven dat er behoefte is aan meer fouten van die soort, en nodig dezen en genen uit, zich nu en dan eens schuldig te maken aan wat jagt op overdreven deugd. De fouten in “de bruid daarboven” *verklaren den Havelaar*. Ziedaar de *strekking* van 't stuk, m'nheer... “Wij”.’

Treffend schildert deze uitval zijn houding - niet zozeer ten opzichte van zijn ietwat melodramatische jeugdwerk, als wel tegenover het publiek. Van de opvoeringen stelde hij zich veel voor, maar in het publiek zag hij gevaren. In Amsterdam was de datum nog onzeker. De Stadsschouwburg had het stuk al een maand in studie. Er zat echter geen voortgang in. Tot er een advertentie in de *Amsterdamse Courant* verscheen - op 25 februari - waarmede Boas en Judels, directeuren van de Salon des Variétés in de Amstelstraat, aankondigden dat hun gezelschap *De Bruid* in studie had genomen ten benefice van de heer Rozelaar.

Een verslaggever uitte de verwachting dat de naam van de auteur wel een zeer grote opkomst zou waarborgen. Deze annonce verbrak iedere stagnatie bij de Stadsschouwburg. Het werd een wedren om de hoofdstedelijke première.

Op woensdagavond 1 maart 1865 zou op het Leidseplein *De Bruid Daarboven* ten tonele gevoerd worden.

Tine zou daarvoor met de kinderen en haar vriendin Stéphanie Etzerodt uit Brussel overkomen. Zij had het noodzakelijk geacht zich mét haar kinderen in Amsterdam nadrukkelijk aan de zijde van haar echtgenoot in het openbaar te vertonen, om definitief een einde te maken aan de geruchten die omtrent hun verhouding de ronde deden. De première te Amsterdam bood een goede gelegenheid.²⁹

Op 28 februari ontving Dekker bericht dat Tine onderweg was. Uitgelaten van vreugde vertelde hij d'Ablaing het nieuws. Dezelfde dag, 's middags, moest ze al van het station gehaald worden.

Hij was opgetogen. Nu zou Tine toch delen in de hulde die hem gebracht werd. En men zou hem huldigen, zoals hij gehuldigd wilde worden - mét zijn vrouw en kinderen. Snel moest er een en ander worden geregeld. Tine zou bij Dekker op de zolderkamer logeren, terwijl de kinderen onder de hoede van Stéphanie in een logement in de buurt onderdak konden verkrijgen.

Dekker was geagiteerd. Eerst begaf hij zich naar de Stadsschouwburg en naar de Salon des Variétés om voor beide voorstellingen plaatsen te reserveren. Met veel moeite gelukte dit. Tweemaal ging hij vergeefs naar het

station. Eerst 's avonds laat arriveerde het gezelschap. Ze werden voorgesteld aan d'Ablaing. De kleine Edu was een donkere, ietwat stugge, opgeschoten knaap van elf jaar en Nonnie een lief blond meisje van even zeven.

Op de avond van de eerste maart ging het gehele gezelschap naar de première van *De Bruid* op het Leidseplein. De opvoering viel Dekker tegen. Enkele rollen waren héél slecht bezet; vooral de figuur van Holm werd koud en onbezield gespeeld. De rol van Frans gaf enige steun en wekte belangstelling, hoewel Dekker vaststelde dat ook deze figuur verkeerd begrepen en zwak gespeeld werd.

Toen het doek voor de laatste maal gezakt was, werd Multatuli door het geestdriftige publiek voor het voetlicht geroepen. Hij begaf zich op het toneel, liet zich bejubelen en groette demonstratief naar de loge van zijn gezin. Tine zag niets, was tot tranen geroerd. Edu bleef bedaard als altijd, terwijl Nonnie blij was dat 't stuk uit was - 't verveelde haar.

De leden van de vrijdenkersvereniging *De Dageraad*, die aanwezig waren, lieten de gelegenheid om hun vereerde auteur te huldigen niet voorbijgaan. Huisman had een paar coupletten samengesteld en deed alle moeite om ze op het toneel te laten voordragen. Dit mislukte evenwel. Doch plotseling had Multatuli zelf de verzen in handen, hij weigerde echter ze in te zien omdat het papier de naam van Kettman, die voor Andries gespeeld had, als geadresseerde droeg. Tenslotte las Dekker toch in zijn loge de coupletten voor aan zijn familie en vrienden. Ze bevatten een zeer retorisch, maar scherp verwijt aan de Hollandse natie, die een groot man als Multatuli geen recht verleende.

Bij het verlaten van de schouwburg liepen de leden van *De Dageraad* in rij langs de loge van de familie Dekker om persoonlijk hun aanhankelijkheid te tonen. Zijn romantische strijdvaardigheid voor redelijkheid en recht was hun uit het hart gegrepen. Tine reikte hun zichtbaar ontroerd één voor één de hand.

De volgende dag, 's avonds, ging de voorstelling bij Boas en Judels in de Amstelstraat niet door. Wegens het overlijden van de Koningin-Moeder waren alle openbare gelegenheden op hoog bevel gesloten. Er werd echter iets op gevonden. De voorstellingen zouden 'in het collegie', dat wil zeggen in de besloten kring van de rederijkersvereniging *Nut en Vermaak* gegeven worden.

Op 3 maart woonde de familie Dekker de opvoering in deze stijl bij. Er werd uitmuntend gespeeld, Dekker was erg tevreden. Ook hier werd hij ten tonele geroepen.

Hierna moest Tine weer vertrekken, maar doordat Stéphanie ziek geworden was, werd de reis uitgesteld. In de vroege ochtend van de 7e maart aanvaardde het gezelschap weer de terugtocht.

Voordien hadden de echtelieden hun toekomst besproken. Tine had voorgesteld zelf iets te ondernemen om enige verdienste te verkrijgen. Want de nood was hoog gestegen. Maar Dekker wilde hier niets van weten. *Hij* zou overal voor zorgen. Er moest een uitweg gevonden worden. *Dán* zou hij zijn gezin weer verenigen. Hij zag nog wel kansen. Tine moest rustig en dapper in Brussel wachten. *Mét* de kinderen. Dan kon hij, niet gehinderd door de directe zorg voor zijn gezin, al zijn kracht wijden aan zijn maatschappelijk herstel.

Zo vertrok Tine met haar kinderen. Het afscheid viel Dekker echter zwaar. Neerslachtig en prikkelbaar bleef hij achter met een taak, die hem scherper bewust was dan men uit zijn optimistische verwachtingen zou menen te moeten afleiden.³⁰

Want er waren allerlei complicaties. Op 8 maart, de dag nadat Tine vertrokken was, kwam Mimi van Brussel naar Amsterdam, om de opvoering van *De Bruid* te zien. Wij kunnen niet dóórdringen in de sfeer van die dagen, laat staan dat we meer dan vermoedens kunnen hebben hoe Dekker zowel als Mimi zich gevoelden in deze situatie. Er zijn enkele feiten. En wij weten waarom Tine naar Amsterdam kwam en in wélke verwachting ze weer naar Brussel vertrok.

Eerst wilde Dekker dat Mimi bij d'Ablaing ging inwonen. Maar op 20 maart zond hij haar weg. Ze stoorde hem. Ze was een hindernis. Hij liet d'Ablaing aan Mimi een brief met een pakje van haar kleren overhandigen. d'Ablaing deed dit, maar was zelf zeer geschokt. Mimi beheerste zich echter en kwam 'smiddags terug toen ze wist dat Dekker thuis was. Ze hadden een lang gesprek. We kunnen gissen wat er besproken werd. Ook d'Ablaing nam haar hierna nog eens apart om er haar van te overtuigen dat haar nabijheid Multatuli zou remmen in zijn werkzaamheden, in zijn plannen.

Tenslotte blijkt er op een wijze, die zich aan ons inzicht zowel als aan ons oordeel onttrekt, een oplossing gevonden te zijn. Op 30 maart vertrok Mimi naar Brussel en hervatte de sollicitaties naar een betrekking. Met succes, want in mei 1865 werd ze voor de tijd van drie maanden aangesteld als secondante op de kweekschool voor onderwijzeressen te Arnhem.

Geld was de volgende zorg. Vooral de schulden. De betaling van de portretten was indertijd met een aantal wissels geregeld. Eén van deze wissels van 500 francs - f 235.68 - , vermoedelijk reeds de eerste, moest Dekker al af-

wijzen. Op 28 april protesteerde de trekker. Pas op 31 juli 1865 betaalde d'Ablaing dit bedrag.³¹

Inmiddels kreeg ook Tine het te kwaad met één van de heren Mitkiewicz, de vervaardigers van het portret. Men drong er bij haar op aan dat voor einde mei een deel van de schuld zou worden betaald. Maar zij bezat geen cent. Ze vertrouwde er echter op dat Dekker binnen afzienbare tijd, mits men hem enig respijt gunde, wel uitkomst zou brengen. Intussen leefde zij in een onbeschrijfelijke spanning. Voor iedere nieuwe dag was ze bang. Want bovendien had ze in het verschiet dat er vóór 30 juni een bedrag van 800 francs, ruim 450 gulden, aan huishuur moest worden betaald. Ten einde raad had ze haar man al het wanhopige voorstel gedaan, haar met de kinderen naar Indië te laten vertrekken. Daar bezat ze relaties. Ze zou er wel de kost voor haar en de kinderen verdienen. Dan was ze hem ook niet meer tot last. De toestand werd immers volkomen onhoudbaar! Iedere voetstap op de trap bracht haar in panische angst voor schuldeisers. Ook Dekker was in wanhoop, maar wou toch het fatale besluit om zijn gezin te laten vertrekken, nog niet nemen. Tot het uiterste geagiteerd tobde Tine voort, met de kinderen om zich heen. Ze vreesde de bakker; en ook de slager kon een aanzienlijke rekening presenteren.

Eén ding stond voor haar vast: als er voor juni geen uitkomst was, zou ze in alle stilte vertrekken. Het was wel vriendelijk dat allerlei lieden haar en haar man aanmoedigende brieven schreven. 'Maar een paar duizend gulden was beter', meende ze.

De vlucht kon echter enige tijd worden uitgesteld, want Dekkers nichtje Sietske Abrahamsz bracht uitkomst. Zij kende de moeilijkheden van het gezin en had een geslaagde poging gedaan om het moederlijk erfdeel van haar vader te ontvangen. Een deel van dit bedrag stelde zij haar oom Eduard ter hand en met de rest begaf zij zich midden juni 1865 naar Brussel. De huurschuld werd terstond voldaan en enkele wissels, die binnen enkele dagen zouden vervallen, konden worden ingelost. Het was een adempauze.³²

Maar in oktober viel de druk der zorgen weer op Tine. Daarbij werd haar gezondheidstoestand slechter. Ze was uitgeput. In een wanhoop die zich denken laat, begaf ze zich in het begin van november 1865 alleen naar Amsterdam om met haar man nu toch een beslissend gesprek te hebben. Ze koesterde het oude plan om naar Indië te gaan, waar ze relaties had en allerhand mogelijkheden vermoedde. De akelige omstandigheden, waaronder zij in de lage landen had moeten leven, hadden haar in de verlamme situatie van een uitgestotene gebracht. Haar omgeving te Brussel, en ook in

Holland, ervoer zij als vijandig. Ze wilde Nonnie meenemen naar Indië. Edu moest achterblijven, bij een goede vriend, om zijn studie te voltooien. Als er maar een einde kwam aan de kwellings van Brussel.

Toch verzette Dekker zich tegen deze plannen. Hij wilde, want kón niet scheiden van zijn gezin, wjl hij met een scherp instinct voor de consequenties een dergelijk verloop der gebeurtenissen als funest voor zijn gehele leven, voor hún gehele leven beschouwde. Hij bezwoer zijn vrouw nog enig geduld te hebben en te vertrouwen op zijn krachten. Een scheiding in de zin welke Tine voorstelde betekende feitelijk het einde van zijn aktie sinds het drama van Lebak in 1856, de nederlaag namelijk van zijn strijd voor hun rehabilitatie. Hij kon die strijd nog niet opgeven, hij zag nog kansen. Het zich neerleggen bij het feit dat hij niet in staat was gebleken, na zijn onslagname in Indië, om zijn gezin onderhoud en zijn persoon recht te verschaffen, zou inderdaad voor hem het einde van zijn zelfrespect, het einde van zijn 'hoogmoed' betekend hebben.

Onder de drang van haar man gaf Tine haar voornemen tenslotte wel op. Maar - terug in Brussel - verhuisde ze onmiddellijk naar een pension waar ze twee kamers zonder bediening ging bewonen. Tot het uiterste legde zij zich op bezuiniging toe. Edu mocht voor de wintermaanden in Amsterdam bij de familie Koning logeren.³³

Opmerkelijk is het van ter zijde de transmissie der genegenheden van de vrouwen rondom Dekker waar te nemen. Sietske's hulp is voor een goed deel de demonstratieve overdracht van haar onvoldane liefde voor Dekker op zijn in nood verkerende vrouw. Tine was niet zeer op Sietske gesteld. Het meisje was haar te hartstochtelijk en te bezig, te beredderend van aard. De andere vriendin, Stéphanie, werd door Dekker beschouwd als een berekenende vijandin, wier burgerlijke afkeer van zijn omgang met Mimi haar bijstand aan Tine en de kinderen kwalijk voedde. Zoals hij het formuleerde: 'Wrok als gevolg van jalousie.'

Tine heeft op haar droef-rustige wijze wel veel vermoed van de juiste verhoudingen. Sietske mocht ze niet. Aan Stéphanie gaf ze evenzeer een nauwkeurig antwoord: 'Si tu savais tout, tu me donnerais raison.'³⁴

Onder deze omstandigheden heeft Dekker gedurende het jaar 1865 weinig geschreven.³⁵ Zijn polemische artikel over *De Bruid* en de circulaire voor de portretten werden reeds genoemd. Verder schreef hij in juni 1865 nog een pamflet, getiteld *De Zege Gods door Waterloo*, een gelegenheidsschetsje: 'Van de

waanzin waarmee men in 1865 de val Napoleon herdacht', dat dienen moest 'tot karakterisering van het leuterparoxisme waaraan een geïdiotiseerd volk zich gaarne overgeeft'. Deze krachttermen zijn van hem zelf. 't Is zijn bekende en beproefde procédé: een monoloog van de geborneerde burger, zoals hij die reeds gaf in *Batavus Droogstoppel* en later zou schrijven in *Rammelslag*. Ditmaal zijn het de gemoedelijke opmerkingen van een simpele burgerman (P.G.) die 't goed meent met Thorbecke, Koning, burgemeester, Nederland, godsdienst en verdere gekonstitueerde aanbiddenswaardigheden. Het heeft de vorm van een sarcastisch dankgebed voor de zegeningen die ons deel werden toen Napoleon bij Waterloo verslagen werd. Hij ondertekende dit geschrift om misverstand te voorkomen met 'A.Z. Lauriergracht, naast 37' en in latere drukken voegde hij daar - zeker met reden - aan toe: 'en elders.'

In het jaar 1865 werkte hij ook nog aan de *Herdrukken* en de uitgave van de *Verspreide Stukken* die, met een bloemlezing in september van dit jaar, bij d'Ablaing verschenen. Nieuw werk werd er niet aan toegevoegd, maar toch besteedde hij aan de correctie en de keuze heel veel tijd en zorg. Vooral de bloemlezing had zijn volle aandacht. Ze werd in twee kleuren gedrukt. 'Mal genoeg', vond Dekker, 'ik geloof dat er meer kleuren in zijn.' Arabesken en bloemmotieven sierden de bladzijden. Hij was er wel mee ingenomen.

Toen de deeltjes gereed waren, zond hij met buitengewone vrijgevigheid presentexemplaren aan allerlei lieden, hele en halve bekenden. Hij achtte de bloemlezing een goede reclame voor zijn *Ideeën*. Hij verdiende niets met dit werk. Integendeel. Honorarium was er niet aan verbonden en de geschenken moest hij zelf betalen. Het speet hem alleen dat er geen fragmenten uit de *Havelaar* in waren opgenomen. De uitgever De Ruyter had de toestemming daartoe geweigerd.

Tot heden dateerde men de tweede bundel *Ideeën* in 1864. Dat is niet juist. *Idee* 516 is geschreven in november van dat jaar. De publikatie van *Idee* 527 vond plaats in 1865 - want Mimi maakte het stuk in maart gereed voor de pers. Tussen 517 en 527 ligt dus de jaarwisseling. Het begin van zijn produktie in 1865 is echter nog iets nader te bepalen. De reeks *Ideeën* van 517 tot omstreeks het einde van 521 geeft een hervatting van de met *Idee* 513 afgebroken Wouterhistorie. Het is rustig proza, geestig, zonder enige bitterheid of sarcasme - het verhaal van Kusco en Telasco in hun conflict om de schone Aztalpa. Bij het slot van *Idee* 521 steekt evenwel, tamelijk onverwacht, de toorn van felle agressie weer op. *Idee* 522 heeft een heel andere toon: bitter en woedend. Even verder zegt hij: 'Geen schrijver is verstandig genoeg om

de domheid van zijn lezers te begrijpen.’ Dit is een vorm van woede, van hatelijkheid, die bij Dekker altijd een reële aanleiding moet hebben gehad. De volgende *Ideeën* zijn korte, scherpe, persoonlijke aforismen. Over Wouter wordt niet meer gesproken. En in *Idee* 528 erkent hij de historie van de kleine Wouter ‘moedeloos en bitter’ terzijde te hebben geworpen, omdat hij opnieuw de ondervinding had opgedaan dat hij niet op dáden van zijn aanhang kon rekenen.

Op grond hiervan komt het me aannemelijk voor dat de verontwaardiging, die zich tegen het einde van *Idee* 521 weer van hem meester maakte, veroorzaakt werd door de geweldige teleurstelling die zijn lezers hem bezorgden met de fiasco van de portretten-affaire in de loop van februari 1865. Ik neem aan dat hij de Wouterhistorie omstreeks het einde van 1864 opnam. De wending uit deze geestige vertelstof naar de agressieve toon van de volgende *Ideeën* markeert het keerpunt in zijn schrijverschap. Zijn verbittering is gedurende het gehele jaar 1865 gestegen tot een woedende verachting voor zijn lezers. Uit deze houding zal hij zich niet kunnen losmaken. Tegen zijn wil en ondanks zijn aard zullen de omstandigheden hem doen schijnen, zoals het literaire misverstand hem ging noemen: ‘de virtuoos van het sarcasme’.

De klap

Multatuli heeft inderdaad de kenschets van zijn stijl door middel van de term ‘sarcasme’ aanvaard, hoewel verduidelijkt of verontschuldigd met zijn idee dat die vorm van gedrag de hevigste uitdrukking van smart moet worden geacht.

Dat zijn echter woorden die een reaktiewijze benóemen, doch niet verklaren. En al behoeft hier niet het laatste woord te worden gesproken aangaande het karakter van Douwes Dekker, er kunnen toch factoren verzameld worden die een beschouwing grond zouden verschaffen.

Zijn schrijverschap was in de beschreven periode van het jaar 1865 meer en meer een bron van onrust geworden. De ideeën die hij neerschreef, werden in toenemende mate gesteld in de toon van iemand ‘die de moed heeft hoog te staan’. Nadrukkelijk verzekerde hij zijn lezers dat hij zich hield voor ‘één der beste schrijvers die ooit bestaan hebben, ja ... voor den besten misschien’. Doch hij gaf deze zelfverzekering niet dan met een toelichting die de vorm van zijn probleem blootlegde: ‘Want’, zei hij, ‘wie 't minst schrijver is schrijft het best.’ Hij noemde zijn schrijverschap een *pis-aller*, maar hij daagde zijn lezers uit een gelijke naast hem te stellen.³⁶

Deze paradox van zijn schrijverschap werd hem geleidelijk een kwelling. Meer en meer ondervond hij de onmacht om de tegenstrijdigheid van zijn positie als schrijver en politicus - want dit laatste werd hij, of hij 't wilde of niet - op te lossen. Zijn literaire meesterschap heeft hij verheugd aanvaard, maar in zijn omstandigheden beschouwde hij dit genie als een bewijs van de juistheid en de voortreffelijkheid van zijn roeping. De lezers, niet gewend aan principiële consequenties van het literair aantrekkelijke, óf door de gangbare literatuur afgestompt in het onderscheiden van dénkbelden, vereenzelvigden niet in dezelfde mate als Dekker zijn stijl met zijn principes. Daarbij dient men te bedenken dat een publiek vóór het zijn eigen sociale probleem zelfs nog maar onderkend heeft, geen vermogen kan opbrengen tot het zuiver beoordelen van en daadwerkelijk ingrijpen in de bovendien literair vermomde rechtskwestie ten aanzien van het koloniale stelsel. Hij werd voor het publiek een schrijver, een pikant schrijver - en zijn zaak was uiterst actueel in de politiek van de dag.

In het jaar 1865 ontwikkelde zich de catastrofe. De diepte van zijn teleurstelling in het publiek was evenredig aan het onbegrensde vertrouwen dat hij na de *Max Havelaar* op zijn aanhang had gevestigd. De bijtende spot en de schampere verwijten die hij in snellere opeenvolging gedurende 1865 produceerde, vormden geleidelijk de schijn van een sarcastische, van een virtuoos-sarcastische aard. Hij schold slechts, zo hij niet wezenloos broedde op plannen om zich uit de cirkelgang van zijn probleem te bevrijden. Als hij schreef, was het een kortademig proza, waarin het wemelde van wat men noemt geforceerde meerwaardebewijzen. Sarcast van nature - zo men dit al zijn kan - was hij niet. Op momenten dat hij zware slagen te incasseren kreeg, was hij 't minst sarcast. De ergste moeilijkheden, tegenslagen bedoel ik, had hij doorstaan met een geestdrift en een doelbewustheid, die alleen ontstaan op grond van een natuurlijk, argeloos zelfvertrouwen.

Maar in verwarring geraakte hij tegen het einde van 1865 door de onbewegelijkheid en de koelheid van zijn aanhang. Zijn elementaire vermogen van zelfbeheersing en veerkracht werd verlamd.

Toen zijn vriend Kallenberg hem uitnodigde een poosje op Huize Laanzicht te Teteringen in Noord-Brabant te komen logeren, wees Dekker het aanbod van de hand. Hij meende er geen rust te zullen vinden. Alle zorgen moest hij meedragen. Meer nog: de rust vermoedde hij als een kwelling te zullen ondergaan.¹ Zo draaide hij in een kring rond. Eigenlijk moest hij hard werken, want zijn gezin verkeerde in grote nood. Doch deze nood benauwde hem dermate dat hij onbekwaam werd tot enig literair werk. Want voor werk behoefde hij rust, rust waarin hij zich naar zijn zeggen

‘verwaand’ kon voelen. Om deze behagelijkheid evenwel deelachtig te kunnen worden, moest hij geld hebben, geld verdienen - dus werken.

Zo draaide hij rond. Hij walgde van zijn schrijverschap. ‘Een schrijver is 'n hoer’, meende hij.

De moeilijkheden waren ook wel van die aard, dat hij in verwarring moest geraken.

Een voorbeeld. Tegen de tijd dat er weer een wissel zou vervallen - in mei 1865 - schreef de schuldeiser Mitkiewicz hem: ‘Nous espérons que cette fois vous ferez honneur à votre signature.’ Dit ‘faire honneur’ klonk hem erg hard in de oren. Het raakte oude gevoelens aangaande eerloosheid. Hij had het bittere besef dat armoede onmacht tot fatsoen betekende. Iemand die zijn wissels niet betaalt, is een gedegradeerde. Hij wist 't: men voelt, spreekt en loopt anders.²

Doch het bewustzijn van te vervallen, te vervallen tot wrok, geprikkeldheid, nijd en afgunst beroofde hem tegelijk van ieder zelfrespect, van iedere zelfgenoegzaamheid die hij zozeer nodig had om snel en vlot te werken. Het is een kenmerkend mechanisme bij een type als Dekker. Indien hij niet voelde en ervoer dat hij ‘gelijk’ had, dat hij aan de goede kant stond, dan raakte hij elke inspiratie kwijt. En dan draaide hij zich steeds dieper in de wanhoop. Alleen een toevallige gebeurtenis kon er hem uit helpen.

Hij werd ongenietbaar in de omgang. ‘Ik geloof niet meer dat ik goed ben’, schreef hij tegen het einde van mei 1865, ‘en dat wantrouwen ontnemt mij de kracht het te zijn.’³ Dit demonstreert nog eens duidelijk dat zijn kracht lag in het polemische, in een strijdbaar idealisme. Pas het bewustzijn van ‘goed te wezen’, aan welk besef een golf van warme instemming nooit vreemd was, zette hem aan tot briljant werk. Hij moest zich ‘verwaand’ gevoelen.

Nu was hij echter geheel uit zijn evenwicht. Zijn zekerheid, zijn zelfvertrouwen was ondermijnd - door teleurstellingen, vooral door de ontvullende afloop van de portretten-affaire. Zou - om een voorbeeld te noemen - de opbrengst van een totale uitverkoop der portretten door een ongeluk verloren zijn gegaan, dán zou hij wellicht met de veerkracht, die hij meermalen in een rámp had getoond, aan 't werk zijn gegaan.

Nu echter was zijn élan gebroken. Hij werkte heel weinig. Vaak zat hij doelloos urenlang op zijn zolderkamer bij d'Ablaing - met wie de omgang zich langzamerhand beperkt had tot een knik in 't voorbijgaan. Hij sufte, piekerde over wegen om zich middelen te verschaffen tot een oplossing. Zijn nichtje Sietske Abrahamsz en ook haar broer Theo bezochten hem nu en dan. Hij schreef een enkele brief aan Tine, ‘meestal niets inhoudende dan

het verzoek om toch moed te houden'. En, als gewoonlijk in tijden van onmacht tot schrijven, verdiepte hij zich in wiskundige vraagstukken. Deze periode leverde zijn bewijs voor de stelling van Pythagoras op.⁴

Maar doorgaans overwoog hij allerhand middelen om uit de financiële nood te geraken. In november 1865 berichtte hij een vriendin: '... ik ben bezig met het oplossen van een probleem van de moeilijkste soort, namelijk hoe iemand die geen geld heeft, die overal wordt uitgescholden, gelasterd en tegengewerkt, hoe zoo iemand op den duur voor zich en de zijnen een dak kan vinden.'⁵

'Ja', zei hij tegen een vriend, 'als ik met vrouw en kinderen naar Amerika kon of Sydney, om daar knecht te zijn, ik ging.'⁶

Vier, vijf maal veranderde hij van plan, telkens kwam er iets in de weg. De wijze waarop hij zich wilde redden, of beter gezegd, de manier waarop hij niet wilde of meende niet te kunnen, was typisch voor hem in zijn tijd. Het draaide steeds om geld, een som gelds ineens, een variatie van de fatsoenlijke, burgerlijke coup de finance met de portretten.

Toen de uitgever hem vroeg de tweede bundel *Ideeën* snel te voltooien, verwees hij naar *Idee* 284, dat volgde op een regel van Iouter puntjes: 't Voorgaand nummer bevat een paar honderd Ideeën, die ik niet schreef omdat ik daarin werd verhinderd door kommer.'

Zijn toon werd steeds verbitterder. Hij had het inderdaad zoals hij zei 'verduiveld moeilijk'. Hij moest elk plan weer laten varen. Gemelijk, geprikkeld, zocht hij bijna elke avond verstrooiing in een variété.⁷

Inderdaad konden de enkele vrienden Douwes Dekker, vooral in de laatste maanden van 1865, 'savonds meestal ontmoeten in een bierhuis of in de Salon des Variétés. De moeilijkheden van het dagse leven, die hem zo in beslag namen dat hij onbekwaam tot enig literair werk was geworden, ontvluchtte hij in de tot niets verplichtende gemoedelijke sfeer van het al dan niet gestyleerde koffiehuis.⁸ Hij gevoelde zich daar kennelijk op zijn gemak, las er de kranten, ontmoette er een kennis. Ettelijke anecdotes vonden hun ontstaan in die omgeving. (Zie illustratie 4a.)

Zo kwam hij in deze tijd, op een zondagavond, in Frascati aan één tafeltje te zitten met een burgerman en twee juffrouwen. Hij geraakte in een oppervlakkig gesprek met deze tafelgenoten. Op zeker moment vroeg de man hem of hij ook wist wie de veelbesproken Mukkelitukkeli toch wel was. Dekker gaf toe dat hij die persoon kende. Maar, zei hij, 't was een vreemdsoortig wezen. Men hoorde doorgaans niet veel goeds over hem. Ontmoet had hij hem weliswaar niet, alleen had hij veel over hem gehoord. Dekker

erkende echter grif dat de berichten vreemd en tegenstrijdig waren. Wat daarvan te geloven?

Juist die week zou er een toneelstuk van die Mukkelitukkeli worden opgevoerd. *De Bruid Daarboven*. Men beweerde dat het 50 of 60 jaar geleden door hem was geschreven. Dan moest hij tenminste 70 of 80 jaar oud zijn. Doch van de andere kant werd als gerucht verspreid dat hij nog de vorige week twee meisjes had geschaakt, met wie hij naar Engeland was gevlucht.

Vanzelfsprekend, dit kon niet allebei waar wezen. Trouwens, voegde Dekker hier aan toe, men had bovendien als zuivere waarheid verteld dat hij weliswaar zeer goed Hollands sprak, maar eigenlijk een verklede Engelsman was.

De burgerjuffrouwen wierpen elkaar een blik van verstandhouding toe en de man noteerde haastig een en ander in zijn zakboekje. Achteraf had Dekker spijt zijn naamkaartje niet te hebben achtergelaten. Hij hield van die ontknopingen.⁹

Een andere keer zat hij 'savonds in het bierlokaal van Schwab in de Warmoesstraat met zijn vrienden Raadt van Oldenbarneveldt, Van Hall en Spree. Hij was merkbaar niet op zijn gemak. 'Wat scheelt je?' vroegen ze. Hij sprong op. 'Ik heb behoefte aan muziek.' 'Dan moeten we naar de Nes', opperde Raadt. De klok sloeg juist het twaalfde uur toen ze het zaaltje van Parlement betraden en koffie bestelden. De muzikanten maakten evenwel reeds aanstalten om te vertrekken. Ze werden door de vrienden overreed nog iets te spelen. Dekker was een en al aandacht. Toen de muziek ten einde was, kwam een van de dames met een bakje rond. Raadt gaf een dubbeltje, de anderen ook iets van dien aard.

'Geef mij even je portemonnaie', vroeg de berooide Dekker aan Raadt, 'ik heb zelf geen geld bij me.'

Hij nam de beurs aan en schudde haar geheel leeg in het bakje. Zeventien gulden en enige centen.

'Ziezo', zei Dekker, 'jullie kooplui hebt geen gevoel voor kunst; bedenk toch dat jij slechts een ellendige tabakshandelaar bent en dat zij een artiste is.' Raadt was als met stomheid geslagen. Hij moest zijn horloge aan het buffet verpanden om de vertering te voldoen.¹⁰

Vooraf in de Salon van Duport in de Nes kwam Dekker graag en vaak. De sfeer beviel hem. Er heerste een grote bewegingsvrijheid. De salon bood licht vermaak van romantisch toneel. De bezoeker van deze gelegenheid zag af van het ietwat speciale vertoon van een schouwburg. Voor alle plaatsen befaalde men hetzelfde bedrag van 50 cents. Men kwam er 'savonds van

omstreeks 8 uur af, nam plaats waar men wenste, in de zaal aan een tafeltje of op één van de balkons aan de zijkanten. Het was hier voor het eerst in een dergelijke openbare gelegenheid, dat roken werd toegestaan. Er was dan muziek, zang en toneelspel. Vaudeville.¹¹

Dekker hield van muziek. Maar hij erkende het min of meer burgerlijke van zijn smaak. Bravourstukken en virtuositeit lieten hem koud. Een vol orkest deed hem zeer. De vingervlugheid van een Wieniawski deed hem onmiddellijk aan het bedrijf van een bekwaam zakkenroller denken. Een nietige romance daarentegen trof hem bijna altijd. Alle vocale of instrumentale acrobatiek verwierp hij. Een zonderlinge smaak was 't, meende hij, de menselijke stem eerst dan mooi te vinden als ze tonen voortbracht, die men toch eigenlijk veel eenvoudiger kon ontlokken aan een fluitje van een paar centen.¹²

Men bemerkt wel dat de voorkeur om zijn smaak burgerlijk te noemen én zijn afkeer van burgerlijke tabakshandelaars eenzelfde ondergrond bezaten. In de laatste jaren was het slecht gegaan met de Salon. Boas en Judels hadden in de Amstelstraat een concurrerende zaak geopend. Evenwel juist in dit jaar 1865 kwam er in de Nes een opleving. Vooral door de muzikale familie van Hubert Sauvlet die Duport had geëngageerd. Hubert speelde piano, de twee zoons tokkelden cither en introduceerden in Amsterdam het 'hout- en stro-instrument': de xylofoon. Mevrouw Pauline Sauvlet-Zerr zong en speelde toneel, de primadonna-assoluta. (Zie illustratie 4b.)

Andere door de kranten dier dagen geprezen krachten waren de jeugdige sopraan Gretchen Müller, beauté-blonde, een rijzige gestalte met een lief gezichtje; de heer en mevrouw Sabatzky, basbuffo en komische alt; voorts de heren Fleiszer en Giesselbrecht.¹³

Op 2 september 1865 was dit gezelschap de reeks van zijn voorstellingen begonnen: 'Soirées lyriques et dramatiques.' Meest kluchten, blijspelen, fragmenten van opera's en operettes. Maandagavond 27 november werd *Der Präsident* opgevoerd en 'zum ersten Male: *Die Sieben Mädchen in Uniform*, Operette in einem Akt von Angely'.

De volgende dag: *Pompadour und Fiaker*, woensdagavond onder meer een operette van Gumbert: *Die Kunst geliebt zu werden*. De avond daarop de bekende opera in één bedrijf van Offenbach: *Fortunio's Lied*.

Het programma van vrijdagavond 1 december 1865 vermeldde 'zum ersten Male *Lady Beefsteak*, Schwank mit Gesang in einem Akt von Jacobson', voorts '*Martin der Geiger*, Spiel in einem Akt von W. Kläger, u.s.w.'¹⁴

Op deze avond vielen de befaamde klappen.

Dekker had plaatsgenomen op de eerste rij. Vóór hem zat het kleine orkest. Naast hem was een plaats vrij, want één van de zoons van Sauvlet had de gewoonte daar te gaan zitten gedurende de passages dat er toneel gespeeld werd zonder muzikale begeleiding. Na verloop van enige tijd werden de plaatsen vlak achter Dekker bezet door een gezelschap van ietwat opzichtig geklede, met veel juwelen en opvallende dassen getooide lieden - allen omstreeks 30 jaar oud. Het was, terwijl er zonder muziek gespeeld werd en de jonge Sauvlet dus naast Dekker zat, dat het gezelschap door luidruchtige vrolijkheid hinderlijk en onfatsoenlijk werd. Men spotte met het uiterlijk van mevrouw Sauvlet. Inderdaad was haar figuur niet bevallig. Ze was klein, mager, met brede schouders. De ogen puilden enigszins uit. De mond was breed en niet fraai gevormd. Maar ze bezat een bijzonder mooie sopraanstem.¹⁵

De schampere, ietwat baldadige kritiek werd luider. Er werd onderdrukt, beledigend gelachen. De jongen naast Dekker trok het zich erg aan. Hij wendde zich tot Dekker. 'Ja, m'n jongen', antwoordde deze, 'dat schimpen heb ik ook gehoord en het zit me tot hier...', waarbij hij op zijn keel wees.¹⁶

Van dit moment af dient men bij de reconstructie van het gebeuren voorzichtig te zijn. De bronnen die tot heden toegankelijk waren, spreken elkaar tegen. Een ooggetuige deelde mee dat Douwes Dekker zich naar het rumoerige groepje omkeerde en zei 'dat ze voor hun 50 cent oneindig meer kregen dan waarop ze recht hadden en zelf waard waren; dat ze misschien niet eens fatsoenlijk over het toneel zouden kunnen lopen en dat ze in ieder geval het recht niet hadden om door hun banale opmerkingen zijn genot te bederven'. Toen de heren daarop niet geschikt reageerden, zou Dekker handtastelijk zijn geworden.¹⁷

Mimi leverde echter het bericht dat Dek zónder een woord zich zou hebben omgekeerd om erop te slaan. Haar herinnering is echter gebaseerd op mededelingen van Dekker zelf. En deze gaf het verhaal van de gebeurtenissen met de accentverdeling naar zijn gevoelens. In de *Ideeën* heeft hij zijn lezing van het geval uitvoerig genoteerd. Men dient echter, als steeds, ook hier nauwkeurig te lezen. En dan lost hij alle tegenstrijdige berichten wonderwel op. Hij vertelt daar namelijk beslist niet precies wat hij dééd, maar wat hij weloverwogen náliet, wat hij vóór het bittere jaar 1865 misschien zou hebben gedaan - toen hij Publiek nog niet zo goed kende.

Vroeger, zegt hij, zou zijn reactie op dergelijk rumoer vervuld zijn geweest van pedagogische ijver. Hij geeft dan een voorbeeld van zo'n verouderde terechtwijzing: 'Heren, zwijgt! Dat kind daar is de zoon van de artiste, die ge

bespot...’ Dit zou evenwel stellig vergeefse moeite zijn geweest. Hij was er door ervaring geleidelijk toe gekomen een beroep op het geweten van Publiek bij voorbaat te verwerpen.

Misschien zou hij het rechtsgevoel hebben kunnen prikkelen, het instinct voor billijkheid, voor fatsoen. Als volgt: ‘Wie zijt ge, Heren, die u 't recht aanmatigt te spotten met 'n vrouw die talent heeft?’ Want talent hād ze! ‘Waar kocht ge 't recht haar te hinderen in haar moeilijk beroep? Mij en anderen te storen in 't genieten van haar kunst?’ Om dan verontwaardigd te vragen: ‘Wie zijt ge? Zeker heet ge Pietersen, Jansen of Kappelman. Bij welk leger staan die namen geboekt als maarschalk, als luitenant of zelfs als korporaal? Wie gaf u aanstelling tot critiek met spot? Welk kruut vindt ge uit?’ Op deze wijze kon hij doorgaan. Vragend welke adel ze bezaten, welke kruistocht ze meemaakten, welke Tweede Kamer ze hadden uiteengejaagd? - Doch wellicht zouden die lieden dan hebben geantwoord, dat ze de entreprijs immers hadden voldaan.

Dan echter kon hij hun met zijn eigenaardige triomfantelijkheid toewerpen dat ze daarvoor alléén in de zaal mochten zitten. Iets wat ze op het toneel niet eens zouden kunnen doen zonder onbedoeld lachwekkend te worden. Toneelspel is immers niet zo simpel als 't sjacheren met integralen of het speculeren in Amerikanen.

Zoals hij zei, zo zou hij gesproken hebben, vroeger, vóór zijn teleurstelling in Publiek. hij zal ook allicht wel vermoed hebben dat de duur van dit betoog de mogelijkheid van de Salon te buiten ging. Maar zeker wist hij dat ingeval het geduld van Publiek dit beroep op het geweten had overleefd, het antwoord waarschijnlijk toch wel gelegen zou hebben in de sfeer van het aloude: ‘Wat praat je aardig, spreek nog wat, schrijf nog wat, we geven je zóveel per vel...’ Bij die gedachte alleen al voer hem een troebele woede door het bloed. En hij moest slaan, op het gezicht dat het dichtst in zijn nabijheid was.

Merkwaardig is deze Multatuliaanse lezing van het avontuur. Toch lijkt 't mij onaannemelijk dat hij zonder één woord tot de aanval overging.

Een ooggetuige verklaarde jaren later dat Dekker beslist wél een en ander gezegd heeft, in de trant van de in de *Ideeën* verworpen betoogwijzen. En als men Multatuli met enige aandacht leest, dan ontkent hij dit ook in het geheel niet. Hij verwierp slechts iedere gedachte aan lángademige tirades. Hij heeft beslist een klap mét kommentaar gegeven. Hij was immers te veel prater, te zeer moralist, tuk op blijkbaar gelijk, om niet de legitimatie van zijn daden tegelijkertijd te verstrekken! Stellig heeft hij de kern van het in-

geslikte betoog wel uitgesproken: dat ze het voorkomen niet bezaten om kabaal te maken, dat ze veiligheidshalve maar liever zwijgen moesten, of zélf eens op het toneel gaan lopen. Zelden deed hij immers iets zonder zijn omgeving terstond rekenschap te geven van zijn gelijk, van zijn zuivere bedoelingen. De averechtse uitwerking heeft hem later de verbitterde verwerping van elke uitvoerige beredenering in de pen gegeven. In een ingezonden mededeling voor het *Algemeen Handelsblad* van 5 december 1865 heeft hij ten overvloede deze handtastelijke bewijsvoering nog eens in enkele regels toegelicht.

Doch wij zullen het feitelijke relaas vervolgen. Hij heeft de man die het dichtst bij hem zat, Jesaja de Vries, een slag in het ‘aangezigt moedwillig toegebracht’, zoals het vonnis met de gebruikelijke overbodigheden nauwkeurig definieert.¹⁸ Het publiek stooft terug. Na enkele ogenblikken van verbluftheid kwam echter een vriend van de geslagene, een zekere Jacob Jacobs naar voren, die stotterend van opwinding de gangbare woorden sprak: ‘Doe dat mij eens, als je durft!’ Waarop Dekker, onmiddellijk ter wille, ook deze heer behandelde op de vooromschreven wijze. Opnieuw stooft alles terug en er viel even een stilte.

Allerlei aanwezigen hebben hun herinnering genoteerd, maar het is moeilijk een ontegenstrijdig beeld te vormen. De verwarring die volgde kan men echter begrijpen. De politie heeft ingegrepen; volgens de één veel te laat - volgens anderen werd een groot kabaal pas door tussenkomst van Hubert Sauvlet, gewaarschuwd door zijn zoon, voorkomen. Zekerheid omtrent dit spectaculaire verloop is niet af te leiden uit de verslagen. Men is nu eenmaal geneigd het dramatische karakter van een historische gebeurtenis in het melodramatische te vertalen, omdat men duidelijkheidshalve voor het nageslacht bij de simpele feiten de sfeer van opwinding wil voegen. Deze overdreven zin voor volledigheid doet iedere verteller van herinneringen (in 't gunstigste geval: onbewust) zo omstandig liegen.

Het komt mij voor onbetwifelbaar te zijn dat Dekker op de plek van de gebeurtenis onmiddellijk zijn kaartje aan de geslagenen overhandigde om, zoals dat heet, hen in de gelegenheid te stellen genoegdoening te eisen.

Eén bron vermeldt dat Dekker de uitnodiging tot een duel achteraf per brief verzond. Dat is onaannemelijk. Het is juist het eigenaardige van een hardnekkige schrijversnatuur als Dekker, dat er omstandigheden zijn waarin hij de pen beslist liet liggen, terwijl de lieden, die overigens al sukkelen met de familiecorrespondentie, dán wel schrijven en hun verontwaardiging achteraf lozen in pienter geformuleerde, spitsvondig beheerste grofheden. Het type Douwes Dekker doet in zo'n geval iets.

Van een duel kwam evenwel niets terecht. De heren Jacobs en De Vries verkozen zich tot de politie te wenden en op 5 december 1865 werd stipt proces-verbaal opgemaakt.

Voor Dekker was dit dus geleidelijk een avontuur geworden, precies passend in zijn biografie. De gespannen verhouding tussen Dekker en zijn publiek mondde ook hier weer uit in het kantoor van een deurwaarder. Alle bekende elementen waren in het spel. Onmiskkenbaar kon hij zich voor de zoveelste keer het slachtoffer achten van Publiek. Optredend voor de eer van een dame, een actrice, in één woord: 't hogere - zelfs een kind had er 'n plaats in - stuitte hij in plaats van op mensen, weerbare mensen, op een ambtelijk instituut. Men sprak ook in dit geval weer over zijn 'haastig', 'ondoordacht' en 'onbesuisd' optreden.

De kleine Max, zijn zoontje Edu, wist er tenslotte de feilloze formule voor te vinden. Toen Dekker enige dagen later bij vrienden thuis, bij de familie Koning in Amsterdam, 't voorval vertelde, gaf de elfjarige knaap de onvergetelijke commentaar: 'Dek bemoeit zich ook altijd met dingen die hem niets aangaan!'¹⁹

Intussen draaide de gerechtelijke machine. Op 8 januari 1866 ontving Douwes Dekker een dagvaarding om op donderdag, de 18e van die maand te verschijnen voor 'de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, Derde Kamer, regt doende in zaken van Correctioneel Policie'.

Dekker stond juist op het punt naar het buitenland te vertrekken, maar hij verschoof de datum van de reis om op het vastgestelde uur voor de rechtbank te verschijnen.²⁰

De dag kwam. Een groot publiek en een ongewoon aantal Ieden van de rechterlijke macht en advocaten woonden de zitting bij. Multatuli, in 't bijzonder de strafzaak tegen Multatuli trok de aandacht.²¹ Hij verscheen stipt op het bepaalde uur. De kans om alsnog te betogen liet hij niet voorbijgaan. Men zou hem hier zeker begrijpen.

Maar hij moest wachten. Langer dan het hem schikte. Veel langer.

De lui die zich geveleid hadden met de hoop de spectaculaire verdediging van de fameuze beklagde te horen, werden teleurgesteld. Want vóórdat tenslotte de zaak van de klap werd afgeroepen, was Dekker vertrokken. Hij liet de heren zeggen dat hij geen vrijheid bezat zo ruw met zijn tijd om te gaan.²²

Zijn zaak werd bij verstek behandeld. De zes getuigen - à charge - bevestigden unaniem dat Dekker zonder bekende redenen had toegediend.

De substituut-officier van justitie, jhr. mr. C.H. Backer, eiste dan ook de

schuldigverklaring van de beklaagde aan het hem ten laste gelegde en verzocht een veroordeling tot 15 dagen cellulaire gevangenisstraf met twee geldboeten van ieder 8 gulden.

Inderdaad werd Eduard Douwes Dekker de volgende dag bij verstek schuldig verklaard aan het ‘moedwillig toebrengen van slagen in het aangezicht en stoten tegen de borst, aan twee personen, waardoor geen ziekte of letsel om te werken van langer dan 20 dagen was ontstaan’.

Hij werd veroordeeld, conform de eis, tot ‘een gevangenisstraf van 15 dagen, in eenzame opsluiting te ondergaan, en tot betaling van twee geldboetes van acht gulden elk, met bepaling, dat elke boete, zoo de veroordeelde haar niet betaalde binnen twee maanden na daartoe te zijn aangemaand, vervangen zou worden door gevangenisstraf van één dag cellulair en in de kosten van het regtsgeding ten behoeve van den Staat en invorderbaar bij lijfswang’.²³

Dit vonnis kwam hem later, veel later, wel billijk voor. De rechtbank kon niet helpen, meende hij, dat de geoorveegde heren zo'n burgerlijke weg insloegen om satisfactie te verkrijgen.

Maar van gevangenisstraf noch lijfswang kwam iets terecht. Hij was vertrokken. Toen op 17 maart 1866 het vonnis betekend werd, zat Dekker al lang in Duitsland, met nieuwe zorgen.

Mimi herinnerde zich dat zij Dekker in Keulen ontmoette op de avond van de dag dat hij veroordeeld werd. Wij mogen dus vaststellen dat de avontuurlijke ballingschap van Multatuli op 19 januari 1866 begon.²⁴

Het was als een vlucht. En men nam dan ook tot heden aan dat hij zich uit de voeten maakte om aan de celstraf te ontkomen. Een vluchtig overzicht van de gebeurtenissen geeft daar wel aanleiding toe: een klap, een vervolging en een vonnis bij verstek.²⁵ Doch deze ietwat ongewone feitenreeks is misleidend vooral in de biografie van Dekker. Feiten hadden voor hem altijd een bijzondere betekenis. De man die zeventien ambtelijke dienstjaren van alle gangbare betekenis ontdeed en met een briefje in drie regels doorschrapte, reageert ook in eigenaardige trant op een dreigende celstraf.

Het is veel eenvoudiger. Mimi, die zich zo nauwkeurig de datum herinnerde waarop zij hem in Duitsland ontmoette, voegde daar nog aan toe dat zij hem enig geld overhandigde. Het was een afspraak, en die trok hem méér dan een vonnis hem zou hebben kunnen afschrikken. Wie Dekker heeft gadeslagen in het jaar 1865, vol decepties, onder een last van schulden - huishuur in Brussel, portretkosten enz. - kan in de tocht naar Duitsland wél een vlucht onderkennen, maar niet voor het vonnis. Daarbij moet men be-

denken hoezeer hem het lot van Tine en de kinderen drukte. Hij wist van haar onbeschrijflijke armoede en vermoedde zeker haar wanhoop - die zij bekende aan een vriendin.²⁶

De tocht naar Duitsland was niet het gevolg van een opwelling. Lange tijd had hij overwogen hoe hij zich en de zijnen uit de klemmende nood kon bevrijden. Hij had gedacht aan emigratie en ook aan de speelbank. Ditmaal had hij 't oog op Homburg. Een minutieus speelsysteem had hij uitgedacht.²⁷ Hij correspondeerde over de mogelijkheden met Mimi. Hij sprak er over met enkele vrienden. Eén daarvan, Weisz, een ontspoord medicus die hij bij d'Ablaing had ontmoet, stelde hem een klein bedrag ter hand.²⁸ En tenslotte kreeg hij van Mimi bericht dat zij over een som gelds de beschikking had gekregen.

Deze voorbereiding van een nieuwe poging om uit de sociale impasse te geraken viel in december 1865 en de eerste halve maand van het volgende jaar. Misschien heeft de vervolging tenslotte het vertrek bespoedigd. We weten dit niet zeker; integendeel. Alles wijst er eerder op dat hij zijn plannen gemaakt had vóórdát de dag van de rechtszitting aangebroken was. Eigenlijk liet het resultaat van het proces hem koud. De volle consequentie zag hij niet. 't Was zijn levensstijl dergelijke ambtelijke regelingen te bagatelliseren. Bewijs? Hij heeft gedurende zijn ballingschap niet geweten hoe groot de straf was die hem opgelegd werd. Hij vermoedde twee of drie weken. Mimi sprak zelfs over 'twee maanden'. Toen hij vernam dat de uitspraak hem in zijn afwezigheid te Amsterdam was betekend, schreef hij aan d'Abling: 'Is dat waar? Komiek!' De stukken behoefde men hem niet toe te zenden.²⁹

Hij vreesde onder bepaalde omstandigheden, en dat was doorgaans, de cel in het geheel niet. Zonder scherts - zoals hij zelf zegt, en men kan hem geloven - deed het hem leed niet in de gelegenheid te zijn geweest om gebruik te maken van de straf voor de klap.

Dit meende hij wezenlijk. Hij zou er gebruik van gemaakt hebben om geheel te zijn die hij meende te moeten wezen. Want er zit systeem in de avonturen van deze man. Er loopt door zijn leven een constante drift om leed gelukkig te verduren. Vaak neemt men waar hoe hij zich abrupt bevrijdt van een irritante, lage zorg - om daardoor een veel grotere maar evident-eervolle marteling op zich zelf te ontketenen. Waarmee hij zich dan de kans schiep zich 'goed, ja zelfs goedig' te gevoelen.

In dit geval bijvoorbeeld. Een actrice was beschimpt. Door nietswaardige lieden. Hij trad voor haar op. Met het befaamde 'air protecteur'. Ten overvloede was er nog een kind in 't geding. Met het gebaar van de grand-seig-

neur, die hij toch waarlijk maar kwalijk in de 19e eeuw was, bood hij de gelegenheid tot een tweegevecht.

Het verliep tenslotte anders. Men wilde hem eenvoudig kerkeren. Goed - ook dát zou hij gretig genomen hebben. Maar er moest eerst iets anders gebeuren. Hij wilde wel ondergáán, wat Publiek hem ambtelijk had toegedacht. Maar voor zijn zelfbesef was het beslist noodzakelijk zich financieel te herstellen. Slaagde hij in Homburg, dan zou hij zich zeker melden.³⁰

Het vertrek naar Homburg ligt als gebeurtenis in die hele reeks van wederwaardigheden sinds het verschijnen van de *Havelaar*, waardoor Douwes Dekker als schrijver een onwillig politicus en als politicus een schrijver-tegen-wil-en-dank werd. De tocht naar die speelbank was zijn wanhopige reactie op het portrettenfiasco, zoals deze affaire een geforceerde poging was om zijn publiek tot steun te pressen.

En deze reactie is kenmerkend.

In alle gevallen waarbij hem de nood en de vertwijfeling tot daden drongen, bewees hij een burger te zijn, in de sociologische betekenis van dit woord. Een burger namelijk, die in zijn doen en laten het individuele doel niet vermocht te doorbreken.

Zijn zaak, de kwestie van Lebak, heeft hij voortdurend als zín zaak beschouwd en behandeld. En de oorzaken van zijn nederlaag als oprecht ambtenaar beschouwde hij als van volstrekt persoonlijke aard. Hij kon altijd namen noemen en hij heeft dit ook niet nagelaten. Want de wantoestanden waarop hij gedurende zijn leven de vinger legde, schreef hij steeds toe aan individuele vergissingen, aan persoonlijke tekortkomingen of aan menselijke zwakheden. De oplossingen die hij aan de hand deed, hielden in elk geval zijn persoonlijke rehabilitatie in. Waar hij ook weerstanden wekte, beschouwde hij die als bewijzen van persoonlijke willekeur.

Van het begin zijner publieke aktiviteit af heeft hij iedere, toch noodwendige verschuiving van zijn problemen naar het politieke strijdperk genegeerd en waar dit niet meer lukken wilde: bestreden met alle middelen waarover hij beschikte. En de sociologische kritiek die hij inderdaad als pionier in ons land beoefende, was toch principieel van ón-revolutionair karakter - waar hij met geen woord de grondslagen van de sociale structuur (de eigendomsverhoudingen) in de discussie betrok.

Hij raakte hierdoor verzeild tussen de partijen, maar ook tussen de historische bewegingen van zijn tijd. Zijn idealen waren ón-actueel en dit bepaalt en verklaart ook zowel zijn beperktheid als de aantrekkingskracht, die steeds weer van hem uitstraalt op iedere jonge generatie. Zijn roepingside-

aal, zijn opvatting van menselijkheid en zijn begrip van individuele waarde waren zonder twijfel boeiende aspecten van de strijd zijner dagen - maar ón-actueel.

Voor zover hij een aanhang vormde, werd zij hem een ramp, die hem steeds dieper dreef in het individualisme, in het zoeken van een persoonlijke oplossing voor een probleem, dat toch wezenlijk het sociale probleem der negentiende eeuw bij uitstek was: namelijk de opkomst, de vestiging en het verval van de liberale bourgeoisie.

De aanhang van Douwes Dekker vindt men onder de on-actuelen van die tijd, onder conservatieven - zoals Rochussen, onder estheten en literatoren - zoals Vosmaer en Huet, onder studenten, onder liberale atheïsten, onder geëmancipeerde vrouwen - in het algemeen: onder sociale buitenstaanders.

Een zinvol verband tussen zijn lotgevallen en het probleem der sociale wanverhoudingen zag hij niet of nauwelijks en voor zover hij iets daarvan al vermoedde, doorzág hij dit verband niet in een hoopvol perspectief.

Iedere poging om zijn euvel op een breder platform te brengen, ondervond hij beslist als een hinderlijke doorkruising van zijn plannen. Hij was geen revolutionair in historisch opzicht. Dit is geen verwijt, maar een poging tot definitie. Revolutionair in actuele, historische zin was de liberale bourgeoisie, de economisch 'hardvochtige', 'onmenselijke', 'zakelijke' burgerij.

Het ideaal der menselijkheid dat hij predikte en waarvoor hij met een goed deel van zijn leven betaalde, bezat maatschappelijk geen enkele werfkracht. Wat een wonderlijke paradox! Zijn roepingsideaal der menselijke solidariteit bleek in de klassenmaatschappij dier dagen als superindividualisme iedere vorm van gemeenschappelijke aktie te belemmeren.

Zo werd Multatuli, de sarcast op een ongelegen ogenblik, een enfant terrible, bij voorbaat verzekerd van een maatschappelijk ehech. De dérde partij die hij trachtte in het leven te roepen, werd tenslotte door hemzelf alléén gevormd.

Toen hij dan ook alleen en berooid zich maatschappelijk zocht te handhaven, ging hij de weg op van de radeloze burger. De zaak met de portretten was mislukt. Hij ging naar de speelbank te Homburg. De roulette is, als de loterij in een burgerlijke samenleving, het klassieke middel om er *uit* te komen, terwijl men er *in* blijft.

De ballingschap

In januari 1866 nam Eduard Douwes Dekker met Mimi Hamminck Schepel zijn intrek in Hotel Bruxelles te Frankfort.³¹ Hij was ietwat nerveus, maar toch hoopvol gestemd. Mimi moest naar Homburg, naar de speelbank gaan om voor hem op zijn aanwijzingen te spelen. Het zou hem zélf te zeer opwinden. Bovendien wilde hij schrijven. Een klein succes, éniige zekerheid zou hem al de goede stemming geven om vlot te werken. De gespannen sfeer, de onrustige bewegelijkheid in de speelzaal beschouwde hij als een gevaar voor zijn labiele evenwicht.¹

Hij instrueerde Mimi nauwkeurig, want zijn systeem was weloverwogen. Zijn gedachte was eenvoudig en bood een zekerheid als twee maal twee. Het uitgangspunt was dat er op het groene laken plaatsen waren die gelijke kansen boden, zoals 'rouge et noir', 'pair ou impair'. Het bestaan van de bank, meende hij, berustte op het gelijkelijk voorkomen van winst op deze polen. De som van de verschillen - zo legde hij de bewonderende Mimi uit - was telkens weer gelijkheid. Welnu, er waren verschillende methoden om hiervan gebruik te maken. Met de geometrische manier zou de winst, na herhaald verdubbelde inzet van het verlies, tenslotte op één maal steeds één fiche groter zijn dan het gehele verlies aan verdubbelde inzetten. Een aantal series moest het veelvoud van die geringe winst opleveren. Doch - de serie van verlies kón te lang worden en de inzetgrens die de bank gesteld had bereiken. Dan stortte het systeem in.

Minder riskant was de arithmetische methode, waarbij de inzet bij verlies verhoogd en bij winst verlaagd werd met het bedrag van de inzet. Maar hierbij zou men achterstand kunnen krijgen. En Dekker zag ook hiervan af. (Zie illustratie 5a.)

Hij had een beter stelsel uitgedacht. Eén inzet - bijvoorbeeld vijf francs - plaatste hij op een polair vak, bijvoorbeeld op rood. Deze inzet herhaalde hij tot hij drie maal verloren had, ongeacht of hij er tussendoor wel eens won. Na drie maal verlies werd de inzet gewijzigd. Want om het verlies van drie inzetten - vijftien francs - te vereffenen en te overtreffen moest hij twee dubbele inzetten - twee maal tien francs - winnen. Enzovoort.²

Dekker was in de veronderstelling dat dit een sterk systeem was. Hij was geestdriftig. Wel zag hij de zwakke zijde. Een langdurig gebrek aan veine kon gemakkelijk zijn financiële weerstand uitputten vóór de kans keerde. Maar het eigenaardige gevoel dat hit hun laatste kans was, dat zij voor een afgrond stonden, gaf hun een wonderlijk instinct van zekerheid. In de wanhopige situatie, zonder bron van inkomsten, de weg terug min of meer afges-

loten, met hun laatste geld, faalde bij Dekker niet een soort van bijgelovig optimisme, hetgeen hem doorgaans gekenmerkt had in moeilijkheden: dat hij niet tot de ondergang bestemd was.

En als hij dan zijn berekeningen weer naging, zag hij alle reden tot goede verwachting. Dan waren zij vrolijk en gaven zich over aan allerlei illusies. Geld zou er binnenkort in overloed zijn. Tine en de kinderen uit de nood. Alle dreigende wissels trots voldaan. Een dagblad opgericht. Een paar trouwe vrienden in de redactie. En dan aktie, agitatie om macht te verkrijgen, macht om goed te doen, om op te ruimen en te herstellen.

Aanvankelijk kwam Mimi opgetogen uit Homburg in hun hotel terug. Ze hadden succes. Het systeem werkte wonderwel. Meteen begon hij zich van zorgen te bevrijden, stuurde d'Ablaing tien gulden, verzond wekelijks honderd francs naar Tine. Maar weldra keerde de kans. Na een maand was er stilstand, het ging heen en weer. Er kwamen goede en slechte dagen. De onkosten van hun levensonderhoud gingen echter door en verkleinden de financiële weerstand.³ Tot ze geheel 'sprongen'. Enkele grote klappen vernietigden iedere illusie. Al het geld smolt weg. En daarmee was de terugweg geheel afgesloten.

In deze wanhopige situatie wendde hij zich tot de uitgever Van Helden te Amsterdam om een voorschot op te leveren literair werk. Met d'Ablaing wilde hij niet meer samenwerken. Van Helden stuurde een klein bedrag, maar het was onvoldoende. De moeilijkheden bezwaarden hem steeds meer. Eind maart drong d'Ablaing er op aan te beslissen of hij de zolderkamertjes nog wilde aanhouden. Dat was een kritieke beslissing. Dekker verkeerde in hevige tweestrijd. Geld om terug te keren, bezat hij niet - maar als hij de kamertjes opgaf waren werkelijk alle deuren achter hem dicht gedaan.

Hij behoefde echter niet een besluit te nemen, het lot regelde 't buiten hem om. Op 1 april kreeg hij van Tine bericht dat zij met Nonnie uit Brussel naar Amsterdam was gevlucht, omdat op deze eerste dag van de maand acceptaties van de slager en de huisheer vervielen.⁴ Ogenblikkelijk zond Dekker een briefje aan d'Ablaing, waarin hij hem verzocht Tine op zijn kamertjes te laten wonen.

Tine had nog juist genoeg geld voor de reis. Op 31 maart was ze reeds bij d'Ablaing in de Kalverstraat gearriveerd. De vigilante die haar van het station vervoerde, moest door d'Ablaing worden betaald. Deze noteerde dit bedrag van één gulden zorgvuldig op Dekkers rekening in zijn kasboek.⁵ Tine kon dit verblijf echter op deze manier niet lang volhouden. Ze leefde op kosten van d'Ablaing. Deze schreeft Dekker dan ook om een regeling te

treffen. Dekkers hoofd - meende de uitgever - zou in de huidige drukte en zorg wel niet staan naar een regelmatige voortzetting van de *Ideeën*. Maar hij deed een ander voorstel. Hij had juist een blad *De Omnibus* opgericht. Om nu de kosten voor Tine met haar dochttertje te bestrijden kon Multatuli artikelen voor dit blad schrijven.⁶

Dekker antwoordde hierop niet. Maar in een vertrouwelijke brief aan zijn vrouw Tine luchtte hij zijn woede. Het was immers zuiver chantage, meende hij. d'Ablaing was 'n canaille'. De naam van Multatuli zou het 'voddig krantje' van d'Ablaing eerst recht rendabel maken. En dat voor zo'n geringe schuld van nauwelijks 250 gulden.⁷

Maar onderwijl zat hij tussen twee vuren. Hij kon niet naar Holland om nieuwe relaties te verwerven. Een nieuwe poging om op de bank van Wiesbaden een winst te forceren mislukte. Zo waren ook in Duitsland de middelen uitgeput. Hij kon vóór noch achteruit.

Nu werd hij er zich van bewust een uitgewekene te zijn. Een balling zonder relaties. Hij was wanhopig. Onder het schrijven van een brief aan Tine sprong hij herhaaldelijk op, omdat hem de onrust overviel bij de idee dat er een besluit van hem werd verwacht. Zijn kinderen stonden hem voor ogen. En het vermoeide gelaat van Tine. Dan schoot de gedachte aan zelfmoord even door zijn brein. Maar hij vond weer termen genoeg om zijn onwil en onmacht tot dit uiterste middel te beredeneren.

De ontzettende moeilijkheden waarin Tine verkeerde kan men vaag vermoeden op grond van schaarse, maar schrijnende berichten. Ze leefde met haar dochttertje volkommenn op crediet. Er was geen enkele bron van eigen inkomsten. Nu en dan gaf d'Ablaing haar van zijn armoed een gulden.⁸ Deze afhankelijkheid was ondragelijk. Vaak gebruikte ze de maaltijden bij Weyer in De Oude Graaf, een relatie van Dekker. Maar alles op crediet. Zonder uitzicht ooit deze schulden te kunnen delgen.⁹

Allerlei vrienden schreef zij in haar wanhoop om hulp. Aan Julius de Geyter in Antwerpen. Aan haar vriendin in Italië, Stéphanie. Ook aan Johannes van Vloten, die met Huet sinds augustus 1864 al doende was een steunactie voor Tine en de kinderen op touw te zetten. Ze hadden Potgieter bereid gevonden mee te helpen, mits de hulp buiten Multatuli om geschiedde.¹⁰

Tine moet begrepen hebben dat omstreeks mei 1866 die plannen vaste vorm hadden gekregen, want ze wendde zich tot Van Vloten met het bericht dat ze van plan was met de twee kinderen naar Indië te gaan. Ze vroeg om een bijdrage in de kosten van de reis.

De nood was dan ook ál te hoog gestegen. Dringend verzocht ze Stéphanie

haar 25 francs te zenden om in de allernijpendste zorgen het leven toch te bewaren.¹¹

Begin juni 1866 berichtte ze Van Vloten dat op de 28e van die maand het schip Christine van kapitein Camens naar Java zou vertrekken. De passage bedroeg 800 gulden. De vrienden Raadt, Kerkhoven, Smit Kruisinga en Van der Valk hadden reeds toegezegd.¹²

Toen publiceerden de heren Van Vloten, Kallenberg, Valk en Huet hun circulaire voor hulp aan de vrouw en de kinderen van Multatuli. Zij getuigden van hun diepe bewogenheid met de kammervolle toestand waarin reeds sedert geruime tijd door samenloop van omstandigheden het gezin van Multatuli verkeerde. Zij achtten het noodzakelijk dat er door de geldelijk meer gegoede Nederlanders in de nood van Dekkers gezin werd voorzien, waar hij zélf niet bij machte, noch in de gelegenheid was dit te doen. Wél hoopten zij dat hij eens door een hem toekomend wachtgeld of pensioen weer in staat zou zijn in de behoeften van zijn gezin te voorzien. Maar zolang dit niet geregeld was, rekenden zij het tot een zedelijke plicht van de meer bemiddelde burgers om Dekkers vrouw en kinderen voor gebrek te beveiligen.

Zij vervolgden letterlijk: ‘Hun man en vader, de keerzij van wiens belangloze aard het is, allermint een financieer te wezen, wiens roeping eer op ieder ander gebied dan dat ener doeltreffende behartiging zijner geldelijke belangen ligt, is daartoe niet bij machte.’ Daarom stelden de ondertekenaars voor dat door een genoegzaam aantal landgenoten ieder 25 tot 100 gulden per jaar tot een totaal van hoogstens 2000 gulden ter beschikking zou worden gesteld om het gezin op redelijke wijze in een gemeente waar het leven niet te duur en het schoolonderwijs deugdelijk was een onderhoud te garanderen. ‘Een hunner’, zo gingen zij voort, ‘het meest in de nabijheid levende, zou zich meer bepaaldelijk met het beheer der te verstrekken geldsom belasten, in de betaling nvan het nodige voorzien, en een *wekelijkse* uitkering voor de dagelijkse behoeften aan de moeder des huizes doen kunnen.’¹³

Deze circulaire draagt wel de sporen van de moeite die de samensteller zich heeft gegeven om op een keurige manier toch zeer duidelijke taal te spreken. Dekker kwam voor het voetlicht zoals vele malen voorheen: een goed heer, maar 'n beetje gek. De hoge schatting als schrijver en opofferend idealist kon toch niet voorkomen dat de nadrukkelijke verzekering van de besteding van het geld voor het gezin - met allerlei garanderende bepalingen - de indruk vestigde dat de ondertekenaars Dekker in hoge mate ontoerekenbaar achtten en hem feitelijk onder curatele wensten te plaatsen.

De oproep bracht niet veel op. Tine drong er op 19 juni bij Van Vloten nog op aan haast te betrachten als zij haar wilden helpen. Over 3 of 4 dagen moest zij de reders van het schip uitsluitel geven. Kallenberg beloofde haar f150. - te zenden. Hotz zei f50. - toe. Bij elkaar rekende zij er op een 300 gulden van de vrienden te krijgen. Ze zag af van een jaargeld als men haar maar terstond hielp om passage te boeken voor Indië.

De dag verliep echter. Ze moest haar Indische plannen opgeven. Al reeds drie maanden op crediet levende, tobde ze voort.

Toen kreeg ze een uitnodiging van Stéphanie en haar man, professor Omboni, om met de kinderen naar Italië te komen. Een schitterende toekomst kon men haar weliswaar niet beloven, maar wel een goede mogelijkheid om uit de klemmende ellende te geraken door in een behoorlijke betrekking het eigen brood te verdienen.

De vrienden deden hun toezeggingen gestand. Ze ontmoette ook Potgieter. Hij beloofde haar te zullen helpen en verzocht haar hem altijd als een vriend te beschouwen.

De grote moeilijkheid voor Tine was echter dat men er van alle kanten op aandrong haar man onkundig te laten van haar plannen. Vooral ook Sietske raadde haar aan Dekker pas na haar vertrek op de hoogte te stellen, hem voor een voldongen feit te plaatsen.¹⁴

Blijkbaar heeft men er Tine tenslotte van overtuigd dat het in velerlei opzicht beter zou zijn als zij haar man niet van het vertrek verwittigde.

Zondagmorgen in de vroege, op 1 juli 1866, vertrok zij met de beide kinderen naar Milaan.¹⁵

Intussen waren Dekker en Mimi al in juni 1866 van Frankfort naar Koblenz verhuisd. Het hotel was veel te duur. Ze lieten een schuld achter waar zij jaren later de last nog van zouden ondervinden.¹⁶ Hun stemming was zeer gedrukt, want er was geen enkel hoopvol uitzicht.

Ze bewoonden in Koblenz, in de Rheinstraße 17, één kamer boven een banketbakker, Werner genaamd.¹⁷ Het was een kleine, eenvoudige kamer. De huur bedroeg 6 thaler per maand, hetgeen hen minimaal belastte. Er stonden een paar stoelen, een tafel en een kanapee. En daar zat Dekker en trachtte te werken. Van de uitgever Van Helden ontving hij nu en dan een gering bedrag, waarvoor hij kopij moest leveren.

Hun positie was uiterst moeilijk. Mimi voelde zich echter niet ontmoedigd. Ze vertrouwde onbegrensd op de enorme capaciteiten van Multatuli. Het was haar vaste overtuiging dat het zo niet blijven kon. Ze onderging het leed en de zorgen als iets groots, als een beproeving waarop betere tijden

moesten volgen. Bovendien was voor haar het leven in de nabijheid van Dekker altijd een boeiend avontuur. Ze bevonden zich in een streek waar Europese geschiedenis werd gemaakt. Pruisen was in opmars naar de hegemonie in het Duitse land en overall om hen heen was roering, spanning, beweging.

In zulke situaties wás Dekker goed gezelschap. Hij was belangstellend, actief, geestig en intelligent. En zijn oude bewegelijke vitaliteit brak heen door alle zwaarmoedigheid, zodra hij maar in de gelegenheid kwam te verkeren zijn scherpe begripsvermogen toe te passen. Daarbij ondervond hij van Mimi in zijn moeilijkheden een bedeutende steun: ‘Jou athans’, zei hij, ‘kan niemand mij afnemen.’ Dat was voor haar voldoende.

Hoe nijpend de zorgen ook waren, ze hielden zich samen staande. Haar zorgzaamheid en bereddering, haar jeugd en vitaliteit verschaften hem een gevoel van vrijheid. Zijn geestkracht, die daaruit zich vormde, gaf haar weer alle hoop op kering van het lot.

Hij was levendig, met een gespitste aandacht voor het historische gebeuren om hen heen.¹⁸ In boutades, beschouwingen, geestigheden, briljante ideeën en luchtkastelen was hij onweerstaanbaar.

Ondertussen deed hij al 't mogelijke om aan geld te komen. Hij schreef naar Julius de Geyter in Antwerpen en stuurde hem nog enige oude portret-circulaires in de hoop alsnog in België enige portretten te verkopen. Hij verzocht zijn vriend desnoods een annonce in Belgische kranten te plaatsen met de mededeling dat hij moest bedelen in Vlaanderen, omdat Holland hem liet verhongeren. De Geyter zond hem enig geld.¹⁹

Kort hierna echter, op 2 juli, bereikte hem het bericht dat Tine met de kinderen naar Italië was vertrokken. Vooralsnog begreep hij dat zij niet anders had gekund. Alleen vroeg hij zich af hoe zij het benodigde geld voor de reis had verkregen. Hij vroeg haar argeloos om inlichtingen.²⁰ Maar Tine antwoordde niet spoedig. Van Huet ontving hij toen alle gegevens. Die stuurde hem namelijk op 9 juli een exemplaar van de circulaire.²¹

Nadat Dekker dit stuk nauwkeurig had gelezen, stoof er een felle woede in hem op. Terstond stuurde hij Tine een dringende brief om inlichtingen. Hij was woedend, voelde zich onder curatele gesteld. Aan alle bedekte beledigingen van domme buitenstaanders inzake zijn huwelijksleven werd grond en formule verschaft door deze ongelukkige circulaire.

Toen Tine hem per brief de gang van zaken, haar wanhoop maar ook haar onkunde van de tekst had uiteengezet, zakte zijn verontwaardiging wel enigszins, om plaats te maken voor een ontmoedigde bitterheid. Hij beschouwde dat stuk als de nekslag voor zijn toch reeds gehavende reputatie

in Holland. Onmiskenbaar was immers de suggestie der circulaire: dat alle maatregelen moesten worden genomen om te voorkomen dat het ingezamelde geld door Dekker aan zijn gezin onttrokken zou worden.

In ieder opzicht achtte hij het een ellendig stuk. En dom. Wie verwachtte nu dat een inzameling zou slagen als men het in nood verkerende gezin als een wespenest afschilderde?²²

Hij verontschuldigde Tine wel. Hij begreep dat zij in grote angst had verkeerd voor het lot van haar kinderen. Maar 't was een taktische fout geweest toen ze toestemming voor die steun-actie had gegeven. Nooit mocht ze toestaan dat hij in het openbaar zo beledigend als gezinshoofd werd gefnuikt. Indien ze geprotesteerd had en duidelijk had verklaard dat zij tot zulk een prijs niet geholpen wenste te worden, dan zou men haar tóch wel hebben geholpen, maar zonder hém te diskwalificeren. Het offer was nu vergeefs geweest. Het resultaat zou ook wel in de duizenden gelopen moeten hebben om het verlies aan prestige te vergoeden. Nu moest ze door Italië zwerven als gezelschapsjuffrouw.²³

Het geval bleef hem bezighouden. Hij schreef verschillende vrienden hierover. Ook zijn trouwe vriend Kallenberg, die de circulaire mede-ondertekend had. Hij bekende hem bij de lezing van dat stuk moeilijk in de hartelijkheid van zijn vriendschap te hebben kunnen blijven geloven. De enige mogelijkheid was dat Kallenberg onnadenkend getekend, of misschien wel niet de tekst gekend had. Hij wist immers beter dan vele anderen hoe onrechtvaardig het was hem te ontzetten uit de zorg voor zijn gezin. Als er toch iemand moest worden geholpen, wie dan anders dan hij? Was hij een verkwister? Wat had hij dan te verkwisten gehad? Met welk geld was hij een slecht financier geweest? Een groot schrijver was hij - hoe roerend erkende men dit. En één der verdienstelijke landgenoten, zoals de circulaire getuigde. Maar zag men dan geen verband tussen zijn opofferingen en zijn huidige nood? Wiens schuld was het dat hij rondzwierf vór van vrouw en kinderen? Vanzelfsprekend zou men wel incidentele gebeurtenissen opnoemen om hem er op te wijzen dat hij op dit of dat moment eieren voor zijn geld had moeten kiezen. Maar wat verwachtte men van hem? Voelde men dan niet dat er iets haperde als men zijn historische aktie, zijn *Max Havelaar* toejuichte en prees - en tegelijk hem verweet niet steeds orde op zijn zaken te hebben gesteld? Hij begreep niet goed hoe Kallenberg, en Van der Valk, die toch ook een 'beste brave man' was, dit infame stuk hadden kunnen tekenen. Wat zou er gegnuifd worden in het kamp van zijn tegenstanders. Hij dacht ook aan zijn kinderen. Wat zouden die wel denken van hem als ze, volwassen zijnde, die circulaire eens lazen?²⁴

Weer zat hij in die dwang-cirkel. Om de tendens van de circulaire te ontzenuwen, moest hij werken, geld verdienen om zijn gezin spoedig te herenigen. Maar om te werken had hij een goede stemming nodig. En die ontbrak hem volkomen. De nood, de directe nood benauwde hem. Nooit had hij een jaargeld, een vaste toelage verlangd. Hij was geen invalide! Wat hij vroeg was rust, een voorschot op te leveren werk. Net als iedere werkman, als het ware een voorschot voor gereedschap - voor hem: 'n beetje loisir.' Dat was toch niet te veel gevraagd?

Een verkwister! Woest was hij. 'Geloof me', riep hij zijn vrienden toe, 'de mensen die recht zoeken in Nederland hebben niet veel te verkwisten. Ze zijn blij als ze 't leven er af brengen.' Hadden ze maar gelijk, dan zou hij misschien nu wat warmts te eten hebben en 'geld voor een nieuwe onderbroek', want die had hij nodig.²⁵

In die verbitterde, wanhopende stemming vroeg hij Kallenberg om hulp. Hem vertrouwde hij nog wel. Als hij voor drie maanden met bijvoorbeeld 80 of 100 gulden gesteund werd, zou hij kunnen werken. Hij vroeg 't zenuwachtig, geprikkeld door haast en met een gevoel van gêne. Want hij moest wel vragen het geld ogenblikkelijk te zenden, hij had het nodig voor eten. Zijn ogen lieten hem in de steek, zoals gewoonlijk in dagen van heftige opwindning.²⁶

Direct schoot Kallenberg te hulp. Reeds vier dagen later kon Dekker hem bedanken voor de eerste van drie zendingen van 100 gulden. Ook de uitgever Van Helden beloofde hem 10 gulden per vel boven het genotene te zenden. Nu meende Dekker weer te kunnen werken. Zijn ogen stonden hem al weer veel beter ten dienste.²⁷

Het was in deze dagen dat de twee grootste Nederlandse literaire figuren van de negentiende eeuw elkander naderden. Busken Huet en Douwes Dekker hadden weliswaar al eerder kennis met elkaar gemaakt en de waardering was wederzijds. Huet beschouwde Multatuli als een bijzonder groot stilist. Hij was echter afkerig van Dekkers prikkelende zelfbewustzijn. Het stond voor hem vast dat de *Max Havelaar* één van de grootste kunstwerken van onze letterkunde was. Wat daarna evenwel uit Dekkers pen vloeide was een 'teleurstelling' voor hem. Het 'buitensporig zelfgevoel' en het voortdurend op de voorgrond plaatsen van de 'personaliteit des gekrenkten', zoals hij het noemde, schrok Huet - zelf zijn bijzonderheid zo voorzichtig en ietwat filistreuus bewust - min of meer af. (Zie illustratie 5b.)

Dekker waardeerde in Huet vooral diens eerlijkheid en flinkheid inzake de religie - een pasteibakker was hij beslist niet.²⁸

Eind 1864 waren zij met elkaar in contact gekomen. In september van dat jaar had Dekker genoeg gekregen van de zwijgzaamheid rondom zijn werk in de literaire kritiek. Hij zond zélf de afleveringen van zijn *Ideeën* aan de redactie van *De Gids*. Doch men reageerde hoegenaamd niet. Het was wel mogelijk dat men wachtte tot een deel compleet was. Die hoop bleek ijdel. Erger nog: de eerste aflevering van de tweede bundel - de beruchte brief aan de weduwe Pruimers - werd ongeopend teruggezonden.

Toen wendde Dekker zich rechtstreeks tot Huet - één der redakteuren en tevens de man die hem het meest nabij stond, zoals hij veronderstelde. Huet antwoordde - en die brief mag men aanzien voor een belangrijk document betreffende zijn persoon zowel als aangaande zijn schrijverschap.

Hij vertelde dan aan Dekker dat hij wel te boek stond als mederedakteur, maar dat hij toch eigenlijk niet anders of weinig meer was dan medewerker. Slechts zelden bezocht hij de redactievergaderingen. Bijvoorbeeld de laatste vergadering, waarop tot terugzending van de eerste serie nieuwe *Ideeën* besloten werd, had hij niet bijgewoond. De ontvangst van de afleveringen van de eerste Bundel kon hij zich niet herinneren. Toch wilde hij de weigering door de redactie van de eerste nieuwe aflevering wel verdedigen, want ook Dekker, meende hij, moest bij nader inzien erkennen dat de brief aan de weduwe Pruimers geen meesterstuk was. Enige vooringenomenheid tegen de persoon van Dekker bestond er bij zijn weten in de *Gids*-redactie niet. Hij zelf tenminste gaf de verzekering van zijn achting en hij verzocht om geregelde toezending van Multatuli's werk.

Het is goed deze voorgeschiedenis van de vriendschap tussen Dekker en Huet even te behandelen. De gladde, maar doorzichtige wijze waarop Huet in dit geval ieder formeel conflict omzeilde, terwijl hij niettemin de handelwijze van de redactie verdedigde, is kenmerkend voor hem en zij behelst tevens het voorspel van de latere verwijdering.

Volgens Quack was Huet de feitelijke redakteur van *De Gids*. Bovendien wist hij pertinent dat de terugzending van de *Ideeën* voornamelijk op het krachtige advies van Potgieter was geschied. De hele brief van Huet is eigenlijk een staal van zijn ietwat schamele diplomatie. Nauwelijks een maand vroeger had hij nog aan 'n vriend geschreven dat Multatuli een onhandelbaar schepsel was, 'erger misschien'. En dit meende hij stellig.²⁹ Tegenover Dekker zelf formuleerde hij het zachter en in andere zin duidelijker: 'Mijn houding', zo besloot hij zijn brief aan Dekker, 'tegenover de maatschappij is minder negatief dan de Uwe, en tengevolge daarvan heb ik meer voorspoed.' Dekker ging hier niet tegen in. Dit is ook weer kenmerkend voor diens karakter.

Zo begon de vriendschappelijke verhouding tussen beide mannen. In januari 1865 vond de rel in de redactie van *De Gids* plaats, naar aanleiding van de artikelen van Huet: ‘Een avond aan het hof’ en ‘De Tweede Kamer en de Staatsbegroting’. Potgieter en Huet traden uit de redactie.³⁰

Men heeft gemeend te kunnen vaststellen dat er invloed van Multatuli in de opstellen merkbaar was. Dekker erkende zelf dat hij zoiets beslist niet zou schrijven, maar hij stond achter Huet, omdat hij eensdeels een vriend niet in de steek liet en aan de andere kant het verweer van de beledigde redactieleden kleingeestig achtte.³¹

Hij stuurde Huet op 5 februari 1865 een exemplaar van het befaamde Mitkiewicz-portret met een onderschrift waarin hij Huet prees omdat deze van zijn hart geen moordkuil maakte.³² Huet was blij en vereerd met dit teken van solidariteit. Ze zonden elkaar over en weer enkele geschriften.³³ De vriendschap nam op deze wijze vastere vormen aan. Ze hebben elkaar daarna ook nog eens ontmoet op het zolderkamertje van Dekker. En Dekker heeft Huet later zijn ‘bloemrijke’ bloemlezing gezonden, waarbij hij de vraag stelde of Huet volhardde in zijn mening dat na de *Havelaar* slechts duisternis was gevolgd.³⁴

De beide mannen respecteerden elkander op hun eigenaardige manier. Dekker had een argeloos, warm gevoel van zekere verwantschap. Bij Huet onderkent men duidelijk de stevige reserve van een tijdelijk lotgenoot.

Toen Dekker dan ook met Mimi in grote armoede te Koblenz geen uitweg meer zag, meende hij zich wel tot Busken Huet te kunnen wenden. Op de 1e of 2e juli 1866 verstuurde hij zijn bedelbrief.³⁵ Reeds op 4 juli ontving Dekker een hartelijk antwoord met vijfentwintig gulden. Verheugd en opgelucht bedankte Dekker twee dagen later. Uitvoerig beschreef hij zijn erbarmelijke toestand. De onzekerheid van bestaan noemde hij de diepe oorzaak van zijn momentele literaire onvruchtbaarheid. Huets vriendschappelijke geste had hem echter in uitmuntende stemming gebracht. Hij vertelde in zijn brief allerlei nieuwtjes uit het Rijnland en besloot met de geestige opmerking over de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog die in de omgeving woedde: ‘t Is aardig, om te zien hoe hier de geest veranderd is omtrent Koning en Bismarck sedert het slaan van de Oostenrijkers. Vroeger zei men hier “de Pruisen”, alsof ze zelf tot Lapland hoorden, nu is 't “wij”. En Bismarck is een groot man geworden door 't succes. Ik heb de voldoening hem hoog gesteld te hebben vóór deze dagen. Die pratende oppositie maakt mij misselijk’³⁶

Ogenblikkelijk begreep Huet, die redakteur van de *Opregte Haerlemsche Courant* was, dat deze anecdotische waarnemingen uitstekend materiaal voor

goed journalistiek werk vormden. Hij stelde uit de brief van Dekker een bericht samen, waarin hij o.m. het fragment betreffende de Rijnlanders en de Pruisen letterlijk opnam, en hij plaatste dit, gedateerd naar Dekkers brief van 8 juli, in 't blad van de 10de, onder de titel 'Van den Rijn'. Tezelfdertijd schreef hij Dekker dat enkele passages uit diens brief hem op de gedachte hadden gebracht om aan zijn directie voor te stellen Multatuli als correspondent voor het Rijnland aan het blad te verbinden. De directie ging accoord en was bereid 50 gulden per maand te betalen. Maar dan moesten het 'objectieve' berichten zijn.

Een dag of wat later antwoordde Dekker dat hij 'zeer gaarne... neen dat is niet juist, niet zeer gaarne, maar dan toch niet ongaarne' brieven van de Rijn zou zenden.³⁷ Meteen vroeg hij echter reeds om de toezending van de eerste vijftig gulden, ten einde eens een dag of wat rust te kopen en goed papier en schoenen en entree in het koffiehuis, het Koblenzer forum, waar de publieke zaak werd besproken.

Op 17 juli plaatste Huet een tweede correspondentie 'Van den Rijn', nog samengesteld uit brieven van Dekker. Maar op dat moment was de eerste serie berichten van Dekker al onderweg. (Zie illustratie 6.)

Tine had het inmiddels met de hulp van Stéphanie toch niet verder gebracht dan tot juffrouw van gezelschap te Milaan bij een zekere Mademoiselle Mertens, volgens gerucht de maintenee van de Prefect van die stad. Nonnie woonde bij Tine in op een donker kamertje aan de Via de Circo 12. Buiten de kost en inwoning verdiende ze 50 francs.³⁸ Per 1 augustus zou Edu in de kost gaan bij een leraar, om opgeleid te worden voor de technische school.

Maar eind juli verkeerde ze al dermate in nood dat zij een brief om hulp aan Potgieter zond, hem herinnerend aan zijn toezegging van vriendschap. Ze verzocht hem echter - voorzichtig geworden - háár naam bij eventuele akties niet te noemen.³⁹ Potgieter schoot onmiddellijk te hulp. Regelmatig zond hij haar 50 tot 100 francs per maand.

Terwijl dit een belangrijke verbetering was, verloor zij haar betrekking, of beter: moest zij haar baantje opgeven. Want men wilde in het huis van Mademoiselle Mertens liever alleen zijn.⁴⁰ Vooral de aanwezigheid van Nonnie vond men hinderlijk. Begin september 1866 vertrok Tine om met haar dochttertje op een kamer te gaan wonen, in afwachting van een nieuwe betrekking. Voor de hele komende maand bezat ze nog 40 francs. Gelukkig stuurde Dekker haar nog een bedrag van 20 francs.⁴¹

Tenslotte slaagde ze. Met ingang van 3 november werd zij institutrice op de

kostschool van Mevrouw Le Comte-Vigo, Via di Rugabella 5 te Milaan. Ze moest zich voor één jaar verbinden. Nonnie werd tegelijk leerlinge van het instituut.

De verdiensten waren zeer onbeduidend. Voor veertig francs met kost en inwoning moest ze een maand hard werken. Voor schoolgeld ten behoeve van Nonnie moest ze echter al weer 35 francs afstaan, ongeacht de aanschaffing van de leerboeken voor het kind. Haar dagtaak was slopend. Van 's morgens 7 tot 's avonds 10 uur moest zij zich met de leerlingen bezighouden. Eens in de maand had ze enige uren vrij. Na korte tijd werden de omstandigheden echter iets beter. Het schoolgeld van Nonnie werd verlaagd tot 12 francs, terwijl ze de vreugde smaakte dat het meisje drie maal in de week kosteloos vioolles kreeg om naar het conservatorium te kunnen gaan. Daarbij ontving zij van haar vriend Julius de Geyter een bedrag van 50 francs voor de onkosten van de installatie. Voorts had zij het geluk dat Edu als één van de elf geslaagden op honderd kandidaten de 5e november de technische school mocht gaan bezoeken.

Ze klaagde niet meer. Wel dacht ze voortdurend aan de benarde situatie van haar man. Ze wilde zich met al haar geestkracht schikken, hem geen reden tot zorg geven. Het waren nog vooral kleine moeilijkheden die kwelden. Nonnie moest een schooluniform hebben en nieuw beddegoed. De Geyter sprong weer bij met 140 francs.

Hard werken was het. Ze gaf les in de Franse en Engelse taal. Tussen 7 uur 's morgens en 10 uur 's avonds was ze waarlijk bijna geen minuut vrij. De brieven van goede vrienden moesten haar soms uit diepe neerslachtigheid opwekken.

Dekker begreep en vermoedde veel van haar ellende. Als hij zich daar machteloos even in verdiepte, geraakte hij buiten zichzelf. Die nood was hem 'een mes op de keel'. Hij vreesde dat ze zou bezwijken; haar moed - wist hij - ging doorgaans haar krachten te boven.

Op Stéphanie was hij woedend. Voor zúlk werk had zij Tine niet uit Holland mogen lokken. Bij de lieden die hém in Holland uitscholden en volkomen negeerden, was zij toch altijd nog méér geweest dan 'le premier venu'. Nu en dan stuurde hij haar een deel van wat hij mondjesmaat verdiende.

Als buitenlands correspondent kwam Dekker in een eigenaardige positie, waardoor het wezen van zijn talent duidelijk in het licht kwam. Juist doordat hij koele berichtgeving moest beoefenen bleek te meer hoe hardnekkig zijn individuele vorm was en hoezeer hij in het schriftuur zich geven *moest*. Een volstrekt onvermogen tot de pluralis majestatis.

Reeds aanstonds verried hij zich met zijn al te persoonlijke stijl. In het eerste artikel treft ons een zin als deze: ‘Alleen tengevolge van tijdelijke verstandsverbijstering kan de vrijzinnige Zwaab of de ultra-republikeinse frankfortenaar met Oostenrijk dwepen.’⁴²

De volgende dag citeerde hij *Die Köllnische Zeitung*, maar het gezegde doet sterk aan de stijl van Multatuli denken: ‘Waarlijk ik geloof dat de frankfortenaren goed pruisisch gezind zouden zijn, indien zij minder metalliek-gezind waren.’

Hij maakte veel werk van zijn berichten. Zozeer, dat Huet hem na drie dagen - tijdens welke door Dekker drie lange brieven verzonden werden - schreef dat de berichten ‘veel te lang en veel te subjectief’ waren. Hij verzocht hem zich de tijd te gunnen om kort te zijn. Zo véél was ook niet nodig. Indien Dekker ten hoogste twee maal in de week een kort bericht schreef was het voldoende. Maar, zo besloot Huet: ‘objectief, objectief, objectief.’⁴³

Dekker had inmiddels al weer een paar pakketjes met lange epistels over de Rijnlandse toestanden verzonden. Hij nam zich nu echter voor om kort en zakelijk te zijn. Daarmede achtte hij de prijs dan wel veel te hoog. Hij was Huet erg dankbaar.⁴⁴

Onderwijl ging de correspondentie door. Op 27 juli plaatste het blad in zijn onschuld een typisch Multatuliaanse sneer. Het beleg van Mainz door de Pruisen dreigde. Dekker citeerde de manmoedige toezeggingen van de gouverneur dezer stad om het gevaar af te wenden. De correspondent voegde er aan toe: ‘Hoe hij die belofte zal ten uitvoer brengen, wordt niet gemeld.’⁴⁵ Toch vielen die persoonlijk gestileerde commentaren niet in de smaak bij de heren Enschedé. Het was niet de echte journalistieke stijl van die dagen. Huet deelde zijn vrees mee dat men Dekker ‘eerlang, onder toezegging van nogmaals f 25. - in beleefde bewoordingen voor verdere medewerking dank zeggen zou’. En hij gaf zijn vriend een nieuw voorstel in overweging. Bij *De Gids* had men behoefte aan medewerkers, en Dekker zou nu een briefje moeten schrijven waarin hij om inlichtingen betreffende eventuele medewerking moest verzoeken. Maar de naam van Huet mocht hij vooral niet noemen, want die stond in kwade reuk bij de redacteuren van dat maandblad.

Dekker wees het voorstel van de hand. Hij erkende er geen energie voor te hebben. Bovendien - en met deze paradox kenschetste hij zijn type volkomen - indien hij in staat zou zijn te schrijven voor *De Gids*, dan zou hij juist in zo'n gemoedstoestand verkeren, dat hij het medewerken aan *De Gids* niet meer nodig had. Hij gevoelde zich uitgeput. Goed werk voor de krant kon

hij daarom ook niet leveren. De armoede drukte hem neer. Dat Huet hem het voorstel van *De Gids* deed, bewees dat hij het niet begreep. Dekker feliciteerde Huet met die onkunde van armoede. Dekker maakte er zich wat vrolijk, wat wrang over. ‘Politieke en letterkundige beschouwingen voor *De Gids*?’ vroeg hij. Hij bezat niet eens boeken of tijdschriften. Hij moest al allerlei akelige strijkages maken om van de dienstmeid gedaan te krijgen dat ze voor hem ergens een klein, voddig Koblenzer krantje te leen vroeg. En dat lukte lang niet altijd. Maar dat was nog niet het ergste. Als hij er niet zo slecht aan toe was geweest, zou hij nooit rechtstreekse hulp hebben gevraagd. Het ging echter om eten. Sedert lange tijd had hij geen warme maaltijd gezien, zelfs niet iedere dag brood.⁴⁶

Busken Huet schrok hevig. Op 11 augustus antwoordde hij met een grootmoedig voorstel. Het biljet van 10 gulden dat hij insloot bewees hoe beperkt zijn middelen waren. Maar hij nodigde Dekker uit om een maand bij hem in Bloemendaal te komen logeren ten einde een poosje vrij en zorgeloos te werken.⁴⁷ Huet was onthutst door Dekkers armoede. Hij vond het een tragedie. Tegenover Potgieter legde hij er de nadruk op dat er toch iets gedaan moest worden.⁴⁸ Al zag hij wel in dat direct het probleem van daarna opdoemde.

Dekker antwoordde niet vlug en Huet zag daar een slecht voorteken in. Zijn voorstel was een offer geweest. Hij was klein behuisd en hij had vaste studieuze gewoonten. Daarbij zo'n bewegelijke logé! Maar Huet, die zich omtrent Dekker als persoon geen illusies meende te moeten maken, kon toch de gedachte niet verdragen dat zijn hond geen honger leed en de auteur Multatuli wél.⁴⁹ Indien Dekker zijn voorstel aanvaardde, moest er ingeschikt worden - kwam hij niet, dés te beter.

Vier dagen later ontving hij het bedankbriefje van Dekker. Deze kon het niet accepteren. Diep was hij geroerd door de gebleken kameraadschappelijkheid. Maar het middel zou toch niet helpen. Ná die vakantie lagen de problemen weer in het verschiet. Voor vakantie was hij ongeschikt. Ziek was hij immers niet! Rust had hij niet nodig. Integendeel. Rust zou een hel zijn. Wat hij nodig meende te hebben, was de goede stemming - door toeval of door bewuste en onbewuste factoren bewerkt -, de stemming om de zorgen te bagatelliseren door het besef van zijn onoverwinnelijke capaciteiten.

De hulp van Huet - het gevoel geprotegeerd te worden - bezwaarde hem toch al. En zeker dit aanbod. ‘Ach’, schreef hij aan Huet en diens vrouw, ‘ach ik zou het zo prettig gevonden hebben te komen, als ik 't minder had nodig gehad’.⁵⁰

Huet begreep het min of meer. Hij deelde Dekker mee dat de heren Enschedé wensten dat de berichtjes van de Rijn ook over de maanden augustus-september weer werden ingezonden. Dat was tegen de verwachting. Want sinds 27 juli was er geen bericht meer geplaatst. Waaróm ze achtergehouden werden, begreep Dekker niet. Als hij zich de dreun goed herinnerde, waarmee hij als kind zijn moeder *De Haarlemse Courant* moest voorlezen, dan pasten zijn bulletins precies voor die muziek.⁵¹

Echter op 24 augustus verscheen er weer een ‘dreun’ in het blad. Vijf dagen later berichtte hij dat de toeloop op een feest ter herdenking van de heilige Rochus te Bingen buitensporig groot was geweest. ‘Dit verschijnsel’, schreef hij, ‘is in verband te brengen met de cholera, daar genoemde Heilige wordt gehouden voor de beschermer tegen besmettelijke ziekten.’ Op de Rochusberg waren meer dan 10.000 mensen bijeen. - Zo schreef hij allerlei nieuwtjes.

Maar hij voelde de eis van objectiviteit toch als een belemmering en als een voor zijn opvattingen óndragelijke schijnvertoning. Hij juichte onpartijdigheid en onpersoonlijkheid wel toe - maar dan kon men geen krant uitgeven. De dingen die men zéker wist, zou men gemakkelijk met een heel klein blaadje kunnen afdoen. Dat deed de *Opregte* toch ook niet! Zij gaven meningen van anderen als feiten. En dit noemden ze dan objectiviteit. Doch als men er op stond... bij hem rees geleidelijk een methode van ‘citeren’, van ‘objectiviteit’ die hem de gelegenheid bood zijn mening in áángehaalde meningen te uiten.

In een bericht van 11 september sprak hij over de Pruisische bezetting van het Rijnland. ‘Van officiële zijde’, begon hij, ‘is men ijverig in de weer om te betogen dat het in beslag nemen van gelden in rijkskassen volstrekt niet te maken heeft met roof of hebzucht, maar integendeel heeft gestrekt in het belang des lands, door aan de voormalige Regering de middelen te ontnemen zich te verzetten tegen de heilrijke omkering. De nu eerlang pruisische bevolking moet zich verheugen dat die gelden, door in de pruisische staatskas te vloeien, haar eigendom gebleven zijn.’ En even verder in dit bericht: ‘Alle openbare autoriteiten hebben last bekomen zich pruisische vlaggen aan te schaffen. Hiermede wordt echter niet bedoeld, dat de nassause vaan niet meer zou mogen worden uitgestoken. Integendeel, het gebruik der oude kleuren wordt uitdrukkelijk toegestaan, met de beperking evenwel, dat van een openbaar gebouw de nassause vlag nimmer alleen zal mogen waaien, maar steeds in gezelschap van de pruisische, en wel *daaronder*.’

Dan besluit hij abrupt dit bericht met de mededeling: ‘Men wordt bezorgd voor de wijnoogst, die kort geleden nog zoveel beloofde. De aanhoudende

guurte en de regen doen veel nadeel. De druiven hadden zon nodig om te rijpen.’

We kunnen het nooit zeker weten, maar deze slotwending heeft iets weg van een gesluerde opmerking over druiven die zuur zijn geworden.

De methode om tendentiekus te citeren, of alleen maar de toon van een of ander citaat aan te slaan, paste hij meer en meer stelselmatig toe. Hij had een weg gevonden om toelaatbaar subjectief te wezen en hij kreeg plezier in dit ‘eenvoudige werk’.⁵² Bovendien werd het blad per 24 september uitgebreid, zodat na die datum de berichten ‘van den Rijn’ regelmatig om de 4 tot 6 dagen geplaatst konden worden.⁵³ De verbintenis was tot half oktober verlengd. Het waren doorgaans fragmentarische overzichten van de toestanden in het Rijnland onder de bezetting van de Pruisische troepen. De toon was die van een belangstellende, kritische intelligentie: sarcastisch, ironisch en een enkele maal strijvaardig en fel.⁵⁴ Daarbij signaleerde hij allerhand vreemdsoortige verschijnselen. De toeneming van het aantal landverhuizers uit deze streken naar Amerika noemde hij een ‘niet onbelangrijk’ staatkundig verschijnsel van die tijd.⁵⁵ Een andermaal deelde hij mee de eerste fiets te hebben zien berijden. Daartussendoor gaf hij nieuwtjes over de wijnoogst, over de weersverwachtingen en over de reizen van hooggeplaatste personen.

Maar waar hij op sociaal-politiek gebied kwam, zat hem de voorgeschreven onpartijdigheid wel erg dwars. Bij voorkeur gaf hij zeer scherpe kritiek op de Pruisische bezetting, hoewel hij volstrekt niet anti-Pruisisch kon worden genoemd. Zijn kritiek gold voornamelijk de wijze waarop Pruisische militairen en ambtenaren in de bezette gebieden optraden - en kennelijk psychologische en tactische fouten maakten. Tussen een lange serie gunstige berichten voor Pruisen plaatste hij de mededeling dat zoveel Nassause jongelieden naar Amerika vertrokken om aan de door Pruisen ingevoerde krijgsmacht te ontkomen. De wijze waarop het minderhedenprobleem door de Pruisen geëxploiteerd werd, onderwierp hij aan een sardonische kritiek - maar... door middel van een citaat uit de *Volkszeitung*. Dat blad drong namelijk aan op ‘inmenging van Pruisen in de belangen der Duitse onderdanen van Oostenrijk, die niet mogen worden overgelaten aan het gevaar van door half- of niet-beschaafde volksstammen onderdrukt te worden’. En Dekker voegde er zelf aan toe: ‘Ook elders openbaart zich zekere neiging om de oostenrijkse Duitsers te doen voorkomen als ongelukkige stamverwante, naar redding uitziende broeders.’⁵⁶

Zo verschool hij zich steeds achter een of andere krant als er iets subjectiefs

op te merken viel. Soms zonder het blad te noemen, zoals bij de opening van de Nieuwe Noordduitse Bond: ‘Een feudaal blad maakt daarbij de opmerking: aldus vier parlamentszittingen in één jaar; waar zullen we al de voorspoed bergen die de parlementaire hoorn des overvloeds over ons zal uitstorten?’⁵⁷

Langzamerhand bemerkt men duidelijk dat hij slechts in schijn citeerde. De aanhalingen krijgen meer en meer de onmiskenbaar Multatuliaanse wending. Zoals naar aanleiding van het bericht dat de Keurvorst van Hessen zou aftreden: ‘De bewering, dat hij hiertoe overgaat uit liefde en zorg voor zijn onderdanen wordt zeer vreemd gevonden, èn omdat hij die handeling gedwongen verrichtte èn omdat het van algemene bekendheid was dat hij zijn volk zeer ongenegen was.’⁵⁹ Of op de volgende manier, die geen twijfel meer overlaat: ‘Men schrijft uit het Nassause: Te Wiesbaden is met een officieel diner, in het hotel de Vier Jaargetijden, de inlijving van het Hertogdom gevierd. De civiele gouverneur Von Patow bracht bij die gelegenheid een feestdrank uit, welke hij besloot met een driewerf herhaald Leve de Koning!, waarmede alle aanwezigen instemden. De niet-instemmers schijnen niet genodigd te zijn geweest.’⁶⁰

Tenslotte gaf hij een vaste vorm aan zijn kwasi-objectiviteit door de naam van een krant te gebruiken, die niet bestond. Met zijn berichten van 15 november 1866 liet hij na om zich te verschuilen achter de frase: ‘men schrijft’ of ‘een Keuls blad bericht’. Als hij voortaan zijn eigen mening wilde geven, bediende hij zich van de *Mainzer Beobachter*.

Ziet hier, voor de eerste keer: ‘De gemeentebesturen in het Nassause hebben last bekomen, zeer omzichtig te werk te gaan met het verlenen van concessiën tot het houden van brandewijnkroegen. Er is o.a. vastgesteld, dat in landelijke gemeenten slechts één concessie mag verleend worden op 300 zielen. De *Mainzer Beobachter* vindt dit nogal veel en zegt te hopen, dat de ondoelmatigheid dezer bepaling zal worden opgewogen door een streng toezicht op de *hoedanigheid* van het verkochte. Ook zou er volgens dat blad moeten worden gelet op het tappen van sterke drank in kraampjes op de markten, waar zeer dikwijls de wet wordt ontdoken door het *gratis* schenken van brandewijn, als voorgevende toegift bij de tegen te hoge prijs aangerekende verkoop van kleine artikelen.’⁶¹

Nú had hij de vorm gevonden, waarin hij zijn meningen onopvallend kon gieten. Met duidelijk plezier behandelde hij verder alle mogelijke toestanden en gebeurtenissen. Zelfs liet hij het gefingeerde blad een andere doch bestaande krant citeren en van kommentaar voorzien. Dit was wel het beste staal van zijn objectieve journalistiek:

‘Diezelfde courant’, schreef hij en hij bedoelde de *Mainzer Beobachter*, ‘behandelt een artikel uit de Kreuzzeitung, waarin dit blad de anti-pruisische demonstratiën gispt, welke te Hannover en elders plaats gehad hebben in de kerken, bij gelegenheid van het gebed voor de Koning. De Kreuzzeitung had onder andere gezegd: Zulke demonstratiën vallen onder het Oordeel des Heren. Wie niet wil meebidden met de gemeente blijve des Zondags thuis; maar wie in de kerk wil te koop lopen met politieke meningen, heeft met de huichelaars zijn loon weg. Het Mainzer blad, betuigende, evenzeer als de Kreuzzeitung, de bedoelde demonstratiën af te keuren, vraagt evenwel, hoe hier van huichelaars spraak kan zijn, en of niet veeleer het vermoeden van huichelarij hen treft, die altijd gereed zijn, op hoog bevel, te veranderen van onderwerp des gebeds? Dat politieke demonstratiën in de kerk niet te pas komen (gaat het voort) stemmen wij toe; maar is niet het bewust gebed zelf een politieke demonstratie? Het verschil tussen de godsdienstleraren die bidden, en de rustverstoorders die met gedruis de kerk verlaten, ligt alleen hierin, dat de eersten *en règle* zijn met de politie, de anderen niet. Slechts weinig maanden geleden werd de stemming, die nu aandrijft tot onbehoorlijk geraas plechtig verkondigd van de kansel. Men moet derhalve die levenmakers niet al te streng veroordelen en vooral hen niet schandvlekken met de naam van huichelaars. Indien zij dat waren, zouden zij rustig medebidden, onverschillig voor welke vorst...’⁶²

Hoe kritisch Dekker evenwel tegenover de pro-Pruisische stromingen in het Rijnland stond, dit nam niet weg dat hij een stevige voorkeur had voor het Pruisische eenheidsstreven. Maar zijn sterk rechtsbesef en zijn redelijke humor, zijn instinct voor nuances kortom, bewaarden hem voor een ongenietbare partijdigheid. Hij was werkelijk precies wat hij Huet in die dagen bekende te zijn: ‘finaal onbekwaam tot het verdedigen ener a priori vastgestelde richting.’⁶³ Het deed hem zelfs plezier zijn redelijk subjectivisme in dit kleed van de kwasi-objectiviteit te vermommen - en ingang te doen vinden.

Toen een Pruisisch blad de anti-Pruisische stemming in het bezette Hessen laakte, liet hij de *Mainzer Beobachter* nuchter vragen of men zich dit dan anders had voorgesteld?⁶⁴ ‘De verbrokkeling’ - zo citeerde hij de *Mainzer Beobachter* - ‘van Hessen is reeds treurig genoeg zonder dat men daarbij vordere dat wij daarin berusten of erger nog, ons daarover zelfs verheugen zouden.’⁶⁵

Geleidelijk bleek de *Mainzer Beobachter* een zeer actief, polemisch, anti-liberaal blad te zijn. Multatuli was volop aan het woord.

Busken Huet ontkende later ooit iets van deze methode te hebben verno-

men of voorzien.⁶⁶ En ook Mimi deelde mee dat Dekker er met hem nooit over had gesproken of gecorrespondeerd.⁶⁷ In februari 1867 liet hij een en ander los in een brief tegenover zijn vrouw Tine. Ook enkele intimi wisten er van. Toch duurde het nog tot juli 1869 voordat er iets uitlekte. Zijn vriendin Marie Anderson bracht de steen aan 't rollen. Dekker wist wel dat zij niet zwijgen kon, maar dat zij dit verder zou vertellen, had hij niet verwacht.⁶⁸ Zij vertelde de grap aan de vader van haar kind, jhr. dr. F.A. Hartsen, die dit pikante nieuwtje doorgaf aan de heren Enschedé. Op 30 juli 1869 ontving Dekker het verzoek om uitsluitel.⁶⁹ Hij moet nog wel geantwoord hebben. Mimi herinnerde zich tenminste dat het een 'eigenaardig' antwoord moet zijn geweest. Maar er is niets bekend. In elk geval eindigde op die manier het correspondentschap van Multatuli.

In september 1866 woonde Douwes Dekker met Mimi nog steeds in Koblenz, in de Rheinstraße 17. Voor zeer weinig geld kookte Mimi op wijngeest hun povere maaltijden, bestaande uit aardappelen, groente en een enkele keer vlees.⁷⁰ Eigenlijk aten ze op deze wijze beter dan in een logement. Maar hun financiële toestand was wanhopig. Op 16 oktober 1866 werd tot overmaat van ramp zijn honorarium voor de *Opregte Haerlemsche Courant* gehalveerd. Huet bracht hem het voorstel van de heren Enschedé over om voor de helft, d.w.z. voor f 25. - per maand, vast verbonden te worden aan het blad.⁷¹ Tot november zou dan het volle bedrag nog uitbetaald worden. Voor Dekker was dit een grote tegenslag, maar hij erkende dat hij het bedrag van vijftig gulden altijd al te hoog had gevonden. Hij meende zelfs dat vijfentwintig gulden nog te veel was voor het werk dat hij leverde. De vraag was - volgens hem - *niet* wat hij nodig had, maar wat de krant voor zijn berichtjes geven kon.

Toch pakte hem dit verlies hevig aan. De zenuwspanning voor de komende maanden sloeg weer op zijn ogen.⁷² Hij moest uitkomst zoeken. In elk geval zijn pogingen om zich maatschappelijk te herstellen verdubbelen. Midden september had hij reeds hoopvol geschreven aan de nieuw-benoemde Gouverneur-Generaal mr. Pieter Mijer. Hij had zijn werkkraacht onvoorwaardelijk aangeboden, want rang en inkomsten waren hem in zijn netelige positie onverschillig. Hij beloofde stipte plichts vervulling.⁷³

Maar een maand later - toen zijn inkomsten gehalveerd werden dus - had hij nog geen antwoord. Hij legde Huet dan ook een nieuw plan voor. Als de krant hem eens naar de Wereldtentoonstelling in Parijs zond. Hij zou het kunnen doen voor 100 gulden per maand.⁷⁴ Huet, die in het geval van *De Gids* zei dat hij niets te vertellen had, antwoordde ook nu dat hij bij de *Opregte* niets had in te brengen.⁷⁵ Dit ergerde Dekker in hoge mate. Wie had dan

wel zeggenschap in deze zaken? Het was een schandaal dat Huet zo onderschat en klein gehouden werd. En meteen lanceerde hij een groots voorstel: samen een krant uit te geven. Doch daar voelde Huet ook niets voor.⁷⁶ Eigenlijk wilde Huet niets wagen, want hij had veel te verliezen, zodat hij in maatschappelijke kwesties liefst de weg van de minste moeilijkheden bewandelde. Hij was huiverig voor riskante ondernemingen waarin hij zakelijk zou moeten optreden. Verstandiger meende hij te handelen door slechts een enkele maal de stem te verheffen.⁷⁷

Dekker moest zelf een uitweg zoeken.

Omstreeks deze tijd - november 1866 - las hij in de dagbladen de aankondiging van een boekje van de oud-minister prof. J.J. Bosscha over 'Pruisen en Nederland'. Blijkbaar een boekje om de vrees, die in Nederland voor Pruisen bestond, sinds de opmars van 1866, enigszins weg te nemen. Direct gevoelde Dekker begeerte om dat boekje te lezen, omdat hij giste daarover wel iets te kunnen zeggen.⁷⁸ Hij voelde zich thuis in de kwestie aangaande de Pruisische aktiviteit. Huet moest hem de brochure maar gauw sturen. Terecht was hij er van overtuigd dat dit een mogelijkheid was om weer de oude penvaardigheid te verkrijgen. De polemiek, het schrijven naar aanleiding van en meestal tegen eens anders mening lag hem het best. Uit zichzelf kon hij niets nieuws meer leveren. 'Een vloek', meende hij, 'is al wat ik te zeggen zou hebben.' In de brochure van Bosscha zou hij wel iets vinden, vooral omdat hij vermoedde dat de discussie van zijn kant wel moest culmineren in 'de verrotting van de Nederlandse staat'. En dat was zijn element.

Eind december ontving Dekker het geschrift van Bosscha en onmiddellijk na het gelezen te hebben, zette hij zich tot het schrijven van een en ander naar aanleiding van deze brochure. Als in de tijd dat hij de *Havelaar* schreef, of de *Minnebrieven*, werkte hij ook nu met een jachtend enthousiasme, bezield door de gewaarwording van zijn capaciteiten. Terwijl toch de omstandigheden weer uiterst storend waren. Of misschien moet men dit anders opvatten. Al schrijvende aan zijn kritiek op Bosscha's boekje zag hij sterker de inferieure aard van zijn omgeving. Het armzalige vertrek waarin hij werkte, was voor hem - die sterk gevoel had voor dramatische trekjes - een stimulerend element. Duidelijker nog kwam daardoor de zin van zijn strijdvaardigheid uit. Het plafond boven zijn hoofd was erg dun. Daar boven op die zolder vierden de jongens van de bakkerij hun sabbath, geen joodse sabbath, maar een ware Blocksberger-heksensabbath. Dit begon hem te irriteren. Maar als hij zich ergerde, was het al beter met hem gesteld dan wanneer hij apathisch ieder verweer zinloos achtte.

Zelfbewust - ondanks de huurschuld - klaagde hij. Men beloofde hem dat de jongens zich zouden matigen. Wéér stoorde hem echter het spektakel. Hij herhaalde zijn klacht. De hospita zou er een einde aan maken. Maar er veranderde niets. De pret nam nog toe. Het huis trilde. In volle woede protesteerde Dekker. Doch nu was ook het geduld van de hospita uitgeput: 'Ja Herr', zei ze tegen Dekker, 'dat heeft zo met die zaak seine ganz eigenthümliche Bewandtheit! Een der leerlingen, sehen Sie, ist Gesell geworden, en nu wil hij wat meer vrijheid hebben en zegt dat hij op zijn kamer kan doen wat hij wil. Man muß jeder in seine Kwalität respectiren, kortom... als dat leven u niet aanstaat wilde ik maar liever dat gij heenging.'⁷⁹

Dekker besloot 'in godsnaam' dan maar te verhuizen. Aan beider spoedige besluit zal wel niet vreemd zijn geweest dat Dekker en Mimi 'achteruit waren in betaling'.⁸⁰ Hij verzocht Huet hem het honorarium van de krant - vijftig gulden - spoedig, liefst vóór de 15e januari 1867, te doen zenden. Intussen schreef hij haastig door, ofschoon hij meende dat de sporen van de bakkersgezelligensabbath wel in zijn geschrijf gevonden zouden worden. Hij zwoegde 'comme un nègre'. Als hij ervoer dat het vlotte, leefde hij op volle kracht. Dan bouwde hij weer luchtkastelen; beloofde Tine dat hij haar en de kinderen binnen een half jaar zou verlossen, dat hij met hen de Wereldtentoonstelling in Parijs wilde bezoeken, dat hij elke maand met groot gemak 15 à 20 vel kopij kon leveren, dat hij schulden zou afbetalen, een huis inrichten, cadeaus voor de kinderen kopen.⁸¹

De polemiek met Bosscha - zo beschouwde hij het - was maar een aanloop, alleen van belang om hem op gang te helpen. In nauwelijks tien dagen schreef hij de ruim honderd bladzijden. Ondertussen belastte Mimi zich met de berichtjes voor de *Opregte*. Even waren zij gelukkig, zagen ze uitkomst in het verschiet. Mimi beredderde met vrolijkheid haar huishoudelijke zaken, werd een virtuose in het koken van boerenkool. En hij werkte opgewekt en regelmatig. Enthousiaste brieven schreef hij aan Tine, aan zijn enkele vrienden. Aan Sietske zond hij een verzoenende brief in antwoord op haar verzuchting dat ze de brouille niet kon verdragen.⁸² Hij was beminnelijk, vrolijk, geestig, attent - want hij had weer reden om te vertrouwen op zijn kracht.

Op 8 januari 1867 plaatste de uitgever C. van Helden, van de Heiligeweg te Amsterdam, reeds een voorlopige aankondiging dat bij zijn zaak het boekje van Multatuli over Pruisen en Nederland zou verschijnen.⁸³ Dekker had bij Van Helden nog een schuld van zeshonderd gulden. Met dit geschrift vereffende hij deze achterstand. En om te verhuizen ontving hij een bedrag van zestig gulden. (Zie illustratie 7.)

Op 10 januari schreef hij de laatste bladzijde.⁸⁴ Aan het eind gekomen zakte zijn geestdrift. De lange kritiek bevredigde hem over het geheel genomen toch niet. Het corrigeren van de proeven kostte hem alweer grote moeite. De toon beviel hem niet. Men had - voelde hij - al de snaren van zijn luit gebroken op één na - de sarcastische - en die klonk onaangenaam.⁸⁵ Maar hij moest geven wat hij had, al was het dan weinig meer dan alsem. Huet bestreed die scepsis. Hem was in onze gehele literatuur, behalve een lierzang van Vondel en de voorrede van Pieter de la Court, geen tweede voorbeeld bekend van 'zoveel alsem bij zoveel kunst'. En in zijn openlijke bespreking in het maandblad *Nederland* van april 1867 formuleerde hij het sindsdien befaamde woord: 'Hij is de virtuoos van het sarcasme.'

Inderdaad bevatte de brochure over Pruisen en Nederland bladzijden zoals hij er zelden of nooit had geschreven. Wel waren zijn geestigheden vaak erg langademig en soms verloor hij de draad van zijn betoog in afdwalingen naar minutieuze bijzonderheden en filologische haarkloverij. Bosscha was evenwel geen portuur voor hem. Hij speelde met de oude professor, suggereerde dat Bosscha in komische trant majesteitsschennis had gepleegd - om dan te bedenken: 'Geestigheid in Holland zou niet gedrukt worden met zoveel marge.'⁸⁶

Het boekje van prof. Bosscha bedoelde bemoediging te geven in de verwarring, die ontstaan was toen de Pruisen in 1866/67 door de overwinning op de Oostenrijkers aan onze grenzen kwamen te staan. Om twee redenen achtte de oud-minister de oorlogsangst volstrekt ongegrond: Pruisen had immers tot heden steeds onze zelfstandigheid erkend en geëerbiedigd; bovendien zouden de Pruisen beseffen dat een gedwongen annexatie geen duurzame waarde kon hebben.⁸⁷

Het is duidelijk dat dergelijke frasen Douwes Dekker alle gelegenheid gaven om gegrond en grondig te keer te gaan. Vooral waar Bosscha vertroosting vond in het 'nationale gevoel' der Nederlanders - dat onze onafhankelijkheid garandeerde en iedere vijand zou doen weerstaan - leverde hij koren op de molen van Multatuli. Want deze wantrouwe iedere speculatie op 'hogere' gevoelens bij zijn landgenoten.

Bosscha voerde onder meer aan dat men indertijd bij de intocht van Koning Lodewijk te 's Gravenhage onder de 800 turfdragers er niet één had gevonden, die bereid was voor het loon van 4 dukaten het rijtuig van de vreemde heerser de stad binnen te trekken. 'Het nationale gevoel', schreef Bosscha, 'sprak in veler binnenkamers en in de geestdrift van de dichter van De Hollandsche Natie (Helmers).' (Zie illustratie 8.)

Dat was iets voor Multatuli! Hij vroeg retorisch: ‘Of de pruisische landweër heel bevreesd zou zijn voor een vaderlandsliefde die zich opsloot, als een kraamvrouw van drie dagen?’ En hij antwoordde: ‘Uit zülke kringen, uit de kringen waar men vier ducaten kan besteden om een turfdrager te verleiden tot felonie, uit zülke kringen zal de leus uitgaan die het vaderland bewaren moet voor slavernij?’⁸⁸

Maar ook militair waren de redenen van Bosscha voos. Pruisen zou volgens hem te zeer in beslag worden genomen door de consolidatie van de recente annexaties. Dekker voorspelde integendeel dat er zeer spoedig een oorlog met Frankrijk zou volgen - en in een latere druk kon hij er in een noot aan herinneren dat dit drie jaar later (in 1870) was geschied.⁸⁹

Want Dekker zag wel gevaar, maar een ánder gevaar; dat is zijn grote betekenis. Zoals hij jaar en dag gewaarschuwd had voor het risico van de Nederlandse koloniale politiek, zo wees hij nu op de gevolgen van het binnenlandse sociale regime. Hij stuurde aan op de kern van zijn betoog: door allerlei gebreken verkeerde de Nederlandse gemeenschap in een staat van verrotting, die elke mogelijkheid van algemene weerstand uitsloot. Hij zag geen enkele grond voor bemoediging, er was voor hem alleen volop aanleiding om een radicale schoonmaak te houden. Het land was naar de afgrond geleid door ministers die stuk voor stuk verzaakt hadden hun plicht te doen. Zelfs een mogelijkheid hen daarvoor te straffen bestond er niet. ‘Maar ik’, stelde hij er bitter tegenover, ‘ik die goed handelde, ik word wel verbitterd door verwijt, hoon, smaad, door laster zelfs, en men zou fluwelen handschoentjes moeten aantrekken om hen aan te roeren die kwaad deden, die misdadig waren?’⁹⁰

Daarom had hij deze gelegenheid gretig aangegrepen. Het volk meende hij nu eens uit de dommeling te kunnen schudden. Alle troostredenen waren ijdel. Er was geen bezieling voor zulk een natie. ‘Dat volk’, meende hij, ‘is verstompt, vernederd, verdierlijkt. Dat volk is slecht onderwezen, slecht gevoed. Dat volk heeft weinig oorzaak tot verzet, als er kans komt op verandering, want: *voor een zeer groot gedeelte der Natie zal elke verandering een verbetering zijn.*’ En hij citeerde Napoleon: ‘C'est le ventre qui gouverne le monde.’⁹¹ Hier werd zijn geschrijf steeds belangwekkender, doordat hij rijper en door persoonlijke ervaringen gevormd, zijn sociaal-politieke denkbeelden van omstreeks 1860 herzag.⁹⁴ Zijn beschouwingen aangaande de morele, intellectuele en materiële toestand des volks van 1864 hernam hij hier met het fundamentele inzicht echter, dat de morele en intellectuele houding van een volk volstrekt afhankelijk is van de materiële verhoudingen.

‘Bosscha zegt’, verklaarde Dekker, ‘dat de Pruisen zeer goed de weg zullen

weten te vinden naar de kelders van de Nederlandse Bank. Gewis. En ik begrijp hoe er zijn die sidderen bij de gedachte aan de bekendheid van die weg. Maar zal die angst zich uitstrekken tot de werkman, tot de arbeider, tot de burgerman zelfs...? Het is te vrezen dat hij juichen zal over de verandering die misschien een spaantje zal doen afvallen, dat gesprokkeld worden kan.’⁹⁵

Nóg een belangrijke stap verder ging Dekker. Hij ontleedde scherp het loon van de arbeider en stelde vast dat de bezittende klasse slechts zorg koesterde voor de noodzakelijkheid om de arbeider-producent zijn ellendig bestaan juist nog mogelijk te maken - meer niet!⁹⁶

Hoe duidelijk echter Dekker de aard van de belangentegenstelling inzag en wist aan te voeren - het *wezen* van deze sociale strijd beschouwde hij als een misverstand, als een beleidsverzuim. De fundamentele oorzaak van de klassentegenstelling en de zin dezer strijdigheid heeft hij nimmer vermoed of erkend.

Vandaar zijn ijver tot wakker schudden van de natie - hetgeen voor hem precies betekende er de heersende machten op attent te maken dat zij logische fouten begingen. Hij heeft nooit één anti-kapitalistisch woord geschreven, hoezeer hij ook schold op ‘die kleine bende, die naar welgevallen beschikt over de krachten der natie’.⁹⁷ Hij beschouwde de maatschappelijke euvelen van het liberale regime als even zovele afdwalingen, als denkfouten. Hij kantte zich tegen ‘vrije arbeid’ in de koloniën, tegen het parlementarisme, tegen de liberale constitutie - als tegen even zovele stommiteiten van eigenwijze lieden. Volgens hem was het een ‘misdadige minderheid’, die de samenleving in verwarring, het volk tot tweedracht voerde. De gemeenschap zelf, het volk, beschouwde hij als een ongedifferentieerde eenheid. Daarom verwachtte hij ook geen enkel heil van de strijd van de vierde stand.⁹⁸ Enkele, misschien verscheidene kwade figuren, dienden slechts verwijderd te worden. En dáártoe riep hij op.

‘De bui’, zei hij, ‘zal komen uit het oosten, uit het zuiden, of uit beide streken tegelijk en dan zal het een typhon zijn. Dek zuiveren is de zaak.’⁹⁹ Hij stelde al reeds een wetsontwerp op papier om de onverantwoordelijke ministers te elimineren en de weg voor een zelfstandige aktie van de koning vrij te maken. Want, meende hij: ‘Er is een verzamelpunt nodig, iemand die de vaan opsteekt, iemand die vóórgaat, een Hendrik IV, wiens witte panache de weg wees ter overwinning. Ja, de wapperende vederbos van een koning, niet de gepluimde slaapmutsen van “geachte leden”’.¹⁰⁰

Wel verwachtte hij weer misverstaan te worden. Maar hij gevoelde de tijd mee te hebben. Ze zouden het bemerken. En hij besloot triomfantelijk:

‘Wie niet horen wil, moet voelen. In weerwil mijner opiniën over Vaderlandsliefde, vrees ik, dat in mijn *gevoel* de natuur sterker zou wezen dan de leer. Ik gloei bij de gedachte een vreemdeling te zien heersen in ons land. Misschien zou er blijken welk onderscheid er bestaat tussen de fatsoenlijke aanhangers van “voorzichtig beleid” en iemand die zo bar aanklaagt waar hij zich gedreven voelt door verontwaardiging... Wie niet tevreden is met mijn schrijven; wie zich stoort aan mijn toon; wie meent dat ik de natie beledig; wie denkt zijn vaderlandsliefde te moeten tonen door mooi-praten en “frasen”; wie me houdt voor een monster of voor geestig en bijzonder slecht; wie 't lelijk vindt dat ik bitter ben; wie ik stoorde in gestolen “rust” of in 't tellen van ducaten voor turfdragers, in z'n “binnenkamer”... Hun allen geef ik *rendez-vous* op de grens, als daar 't lamme *Heil dir im Siegerkranz* in hun hollandsche oren zal klinken als een donderslag. *Leve de Koning!*’¹⁰¹

De uitroep ‘leve de koning’ betekende eigenlijk: dood aan de rest. Het was wat hij noemde een *pis-aller*.¹⁰² Met koningen liep hij niet hoog. En zeker niet met een vorst uit het door hem misprezen Oranjeslacht. Hij beleed tegenover vrienden dat het wel treurig was door de ellendige toestand der anderen een koning van laag allooï meer macht te moeten toewensen. Maar de minst geschikte vorst stond voor hem altijd nog hoger dan het republikeinse ideaal. Toch zond hij de koning een exemplaar van zijn geschrift.¹⁰³

Overigens vond hij zelf zijn geschrift niet veel bijzonders. Eigenlijk was het niets meer dan een philippica tegen de Nederlandse ‘verrotting - een oud en vervelend thema’, zoals hij zei. Wat hem had doen schrijven, was de onzalige geest, waarvan Bosscha als de woordvoerder optrad. Terwijl de situatie toch waarlijk dreigend geacht moest worden. Dit bleek ook uit de vele geschriften die omstreeks deze tijd over dit onderwerp verschenen. Zelfs Groen van Prinsterer wierp zijn gewicht in de schaal.¹⁰⁴ De meesten echter, o.a. mr. R. Bake, stelden zichzelf en anderen gerust met drogredenen. Er werd onder meer aangevoerd dat Pruisen in ándere dan militaire zaken een hoge positie begeerde - in godsdienst, in wetenschap, algemene beschaving, kunst en nijverheid.¹⁰⁵ Tegenover deze frasen stak de brochure van Douwes Dekker bijzonder gunstig af. Geheel alleen stond hij met zijn scepsis echter niet. In dezelfde maand dat hij zijn boekje schreef, besprak een redakteur van *De Gids* de brochure van Bosscha. Ook deze recensent achtte het retorische karakter van het geschrift de zwakste zijde.¹⁰⁶

Toen Multatuli's antwoord uitgekomen was, verschenen hier en daar enkele reacties. *Het Algemeen Handelsblad* van 7 maart 1867 opende de rij. De brochure werd gesignaleerd als ‘iets wat men gewoon is piquant te noemen’.

De enkele waarheden achtte het blad echter te zeer verscholen tussen vele dwalingen.

Huet deed het beter. In het tijdschrift *Nederland* van april schreef hij een zeer prijzende kritiek. Zowel de denkbeelden als de stijl van Multatuli werden ten voorbeeld gesteld. Alleen meende ook hij aanmerking te moeten maken op de breedvoerigheid van het betoog.

Dekker moest dit euvel beamen. Maar zag men dan niet in dat bitterheid en gejaagdheid hem verhinderden weloverwogen te construeren. En dan nog iets, waarvan geen criticus weet kon hebben: er moesten véllen druks geleverd worden, omdat iedere zestien bladzijden hem 40 gulden opbrachten. Aan de andere kant mocht men gerust wel in herhalingen vervallen. Om een walvis te doden, moesten er vele harpoenen afgeschoten worden. Niet dat hij meende veel walvissen geschoten te hebben, maar zijn ervaring had geleerd dat iets eindeloos herhaald behoorde te worden om enigszins door te dringen. Uiteraard achtte hij 'die Schriftstellerei' toch maar 'Nebensache'.¹⁰⁷

Door de bespreking van Huet ging ook Potgieter het boekje lezen. Niet dat hij er in het openbaar op reageerde, maar tegenover Huet erkende hij er toch de waarde van. Hij begreep echter niet waar Dekker heen wilde. 'Een monarchie met onze geëerbiedigde Koning tot hoofd - en enige geniale ministers tot leidslieden? Heeft hij die in zijn zak?' Potgieter vond het jammer dat Multatuli niet meer op onze hechte verdedigingsliniën tegen Pruisen vertrouwde. Het ging toch eigenlijk voornamelijk om 'tijd-winnen'!¹⁰⁸ Ook *Het Lees kabinet* - een periodiek 'tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen' - wijdde in de 6e aflevering van dat jaar een min of meer welwillende beschouwing aan Multatuli's geschrift. De slot-tirade en het 'leve de koning' waren een onontkoombare legitimatie. Het blad wilde evenwel niet ontveinzen dat 'een zekere zucht om ondeugend te zijn' het boekje aankleefde.¹⁰⁹

Mocht Dekker dan al in feite niet spreken van doodswijgen, de karakteristieken als 'piquant', 'ondeugend' of 'amusement' waren waarlijk geen criteria die tegen een ernstige mening bevredigend te berde gebracht konden worden.¹¹⁰ *Het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* gaf blijken van begrip hiervoor - zonder enige verplichting - toen het na een beoordeling van de brochure als 'beroerd geniaal' de veronderstelling opperde dat deze kritiek door Multatuli wel als een bewijs van lamelendigheid geregistreerd zou worden.¹¹¹

Men bood hem op deze wijze niet de minste gelegenheid om de discussie voort te zetten en praktische gevolgen te stimuleren. Want hij wilde wel

een aktie te weeg brengen. Even scheen er een mogelijkheid toen *De Vaderlandse Letter-oefeningen* een ongelukkige recensie plaatste. Maar toen hem bleek dat de schrijver C. Duymaer van Twist heette, naar zijn vermoeden een neef van de beruchte G.G. in ruste, weigerde hij botweg om te reageren.¹¹² De meest sympathieke, maar daardoor minst discutabele bespreking schreef dr. W. Doorenbos in *De Nederlandse Spectator*.¹¹³ Deze criticus klonken de ‘kalme en ronde perioden van de heer Bosscha minder Hollands dan Multatuli's hartige taal’. Hij achtte Multatuli ‘met al zijn ideeën der pruisische liberalen toch Nederlander in zijn hart’.

Onderwijl verliep echter het getij. Dekker zag ook nu weer de kleine hoop vervliegen om zich door deze kwestie te herstellen.

In januari 1867 verhuisden Dekker en Mimi van Koblenz naar Keulen. De huurschuld die zij achterlieten, bedroeg ongeveer 60 gulden. De uitgever Van Helden had hem beloofd dit geld te zenden.¹¹⁴ Maar hijzelf of zijn bediende vergat het geld tijdig te sturen. Dekker moest er al weer in hevige spanning op wachten. Op dinsdagmorgen, de 15e januari, was 't er nog niet, en ze moesten de woning verlaten. Ze namen zolang hun intrek in een logement. De dagen verliepen in spanning en ergernis. Op de 18e ontving hij het geld. De zondag daaropvolgend - de 20e januari - vertrokken ze naar Keulen en namen voorlopig weer hun intrek in een logement.

De volgende dag huurden ze een kamer in de Hochstraße 156. Er was nog geen kachel, maar die werd de volgende dag geplaatst. Woensdagmorgen moest hij de huur - 12 thaler - storten. Doch hij bezat geen geld. De huisheer stond hem schamper te woord, wellicht al vooringenomen door de aanblik van de schamele bagage der huurders. Hij riep de hulp in van de politie. Dekker kon uitstel van betaling krijgen door zijn paraplu voor 10 groschen te belenen. Maar de politie bleef hem dwarszitten. Op zaterdag, de 26e januari, ontvingen zij weer geld van Van Helden - veertig gulden. Dekker betaalde de rekening en vertrok met Mimi naar een naburig koffiehuis.

Vandaar schreef hij Busken Huet dat de berichtjes van de Rijn onder deze omstandigheden even onderbroken moesten worden.

Tenslotte, op één van de eerste dagen van februari, vonden zij een behoorlijke kamer in de Komödienstraße 14B.¹¹⁵ Wel was hij na die reeks van ‘bitter ellendige dagen’ nog wat ‘lam en zonder élan’, maar hij gevoelde weer de overtuiging dat hij nu veel zou kunnen werken. Zijn schrijftafeltje stond er, met een nieuw hanglampje er boven. Ook hadden ze voor 3 1/4 thaler een klokje gekocht. Voorts wat potten en pannen. Een maand huur hadden ze vooruit betaald. ‘Kortom, allerlei dingen die in vergelijk met vroeger een weelde van rust aanboden.’¹¹⁶

Alleen de politie hinderde hem nog wel min of meer. Men wilde een paspoort zien. Toen Dekker daarover aan minister Van Heemskerck schreef, kreeg hij geen antwoord. Blijkbaar liet de politie hem later met rust.

In het algemeen liet ook zijn positie zich ietwat gunstiger aanzien. De redding leek uit Vlaanderen te zullen komen. Hij wist dat er vrienden woonden, trouwe vrienden.¹¹⁷ Zoals Julius de Geyter. Deze fel-anti-clericale liberaal en Multatuliaan schreef reeds een jaar voordien een enthousiast artikel over Douwes Dekker in het *Nederduits Tijdschrift*. ‘Multatuli’, had hij uitgeroepen, ‘is groot, groter dan al de Bilderdijken, Van der Palms, Van Lenneps en Beetsen bijeen. Dieper van gedachte, rijker van vinding, prachtiger van kleur, treffender van vorm en dichter bij het ware.’¹¹⁸

Op de 20e januari had De Geyter hem al uitgenodigd in Antwerpen te komen spreken voor de ‘Cercle artistique, littéraire et scientifique’ tegen een honorarium van 200 francs.¹¹⁹ Dekker zat midden in de verhuisbeslommeringen en antwoordde zich even te willen beraden. Bovendien bedacht hij dat er belangrijke schuldeisers in Vlaanderen woonden. Onder andere Willème, de kamerverhuurder van Tine, en ook Mitk ewicz, de fotograaf. Toen hij echter op zijn nieuwe kamer zat, nam hij het voorstel aan. De geldnood was altijd groter dan de vrees voor de schuldeisers.

Op zondag 10 maart 1867 sprak hij tweemaal een rede uit in Antwerpen. Het was een gure reis geweest.¹²⁰ Elf uur lang zat hij in een koude derde-klas coupé. Het succes was echter groot. Uitbundig werd hij gefêteerd en hij maakte kennis met vele mensen. Zo met het echtpaar Flemmich.

Zijn lezingen vielen erg in de smaak. Hij sprak over het ‘Streven naar waarheid’ en over de ‘Leugen in het huwelijk’. Zijn buitengewone, boeiende betoogtrant en zijn sarcastische of ironische strijdvaardigheid wekten geestdriftige bewondering. Meeslepend verdedigde hij de verworpenen der maatschappij en geselde hij de gehuichelde deugzaamheid der geborneerde burgers. Een krant schreef: ‘Zelfs geleerden, die aanwezig waren, verzekerden na afloop eenstemmig dat nooit, sedert de oprichting van de Cercle, noch duitse, noch franse, noch andere redenaars een voordracht hadden gehouden, zo meeslepend, zo sierlijk, zo letterkundig.’¹²¹

Hij gevoelde zich behagelijk, hersteld onder deze huldigende vriendelijkheid. Deze dagen waren ‘een klein eilandje in de oceaan van zorgen’. Meteen ook kwam hij middenin de beruchte Vlaamse Kwestie te zitten. Hij zag hoe er in Vlaanderen geijverd werd voor aansluiting bij Noord-Nederland. En hoewel hij in zijn hart de voordelen van die pro-Hollandse gezindheid betwijfelde, onderscheidde hij toch ook enkele belangwekkende sporen van oprechte geestdrift voor idealen die hem dierbaar waren.¹²²

Terug in Keulen ontving hij alweer op 16 maart een uitnodiging van de ‘Société: La Libre Pensée’ om in Antwerpen een voordracht te houden. Hij accepteerde de uitnodiging terstond en op zaterdag de 23e vertrok hij. Bij de familie Flemmich zou hij logeren.¹²²

De volgende dag sprak hij in de Société over ‘Leugen in de Godsdienst’. En weer met uitzonderlijke bijval. De vrijdenkers behandelden hem als een verwend kind. Hij werd omhelsd door vreemden, gekust, overladen met allerlei geschenken. Men hing hem een horloge om. Zelfs op de terugweg in de trein ontdekte hij in zijn koffertje nog sigaren, terwijl hem een pak met thee en rookvlees werd nagezonden.

Dit was hij niet gewend. Deze hartelijkheid kwam hem geheel ongewoon voor. Om enigermate een houding te vinden die tegemoet kwam, deed hij alles wat hij dacht dat ‘eigen’ zou klinken. Hij vloekte om vooral door schijnbare deftigheid geen afstand te scheppen. Hij praatte onzin, deed zo dwaas en ongereserveerd mogelijk om zich te behoeden voor de indruk der letterkunderij. Hij haakte aan een kinderborstrokje om beminnelijk te lijken. Want men vleide hem, prees en bewierookte zijn genie - op zulk een onbevangen, hartelijke wijze, dat hij alles wilde doen om hen niet terug te stoten of te krenken.

Er was nog iets anders. De Vlaamse Beweging scheen hem in sommige opzichten een belangrijke groepering. Misschien - zo peinsde hij - gaf die zaak hem ook het middel voor een nieuwe activiteit, een nieuw bestaan - vooral voor zijn zwervend gezin. De tijd drong. Zijn vrouw had het heel erg moeilijk. Hij wist wel niet precies wat er in Italië gebeurde, maar er was hem toch een en ander ter ore gekomen. Tine moest af en toe nogal hevig bloed hebben opgegeven.¹²² Inderdaad had de arts dr. Strambis haar reeds op 2 februari volstrekke rust voorgeschreven. Maar rusten kon zij niet; zeker tot augustus moest ze stand houden om haar kinderen te eten te geven. Dek had haar beloofd tegen die tijd een uitweg te hebben gevonden. De gehele waarheid aangaande haar toestand durfde zij hem echter niet bekend te maken. Potgieter hielp haar nog steeds. Eerst met 50 francs per maand, later met het dubbele.

Dekker wist van dit alles niet het precieze, maar hij vermoedde méér - en dat sloopte hem. Hij *moest* in aktie komen.

Toen nam hij het besluit dat Mimi bij hem vandaan moest gaan. Zij hinderde hem in de spanning der verwachting van een nieuwe mogelijkheid. Hij meende alléén te moeten staan. Niets mocht hem in zijn positie belemmeren. Hij was voor de Vlamingen een zeer bijzonder mens, doch de Man van Lebak, de echtgenoot van Tine, de vader van de kleine Max. Deze feiten

mocht hij niet verwaarlozen. Met mevrouw Flemmich had hij over deze kwestie uitvoerig gesproken. Er moest een oplossing gevonden worden, de bestaande situatie werd te moeilijk. Hij wilde egoïst zijn. *Hij* moest uit de nood komen, want met *zijn* herstel waren alle betrokkenen geholpen. Viel hij, dan vielen allen die bij hem behoorden.¹²³ Hij wilde Mimi niet kwijt zijn, hij wilde haar niet verstoten; maar zij moest hem even alleen laten begaan. Als hij met zijn gezin in een nieuw bestaan verenigd zou zijn, wilde hij haar beslist weer opnemen.

Niettemin kostte hem het doorzetten van zijn besluit grote moeite. Het greep hem aan, hij voelde zijn gedrag een enkel moment als een soort lafhartigheid. Vooral als hij dacht aan hun gezamenlijke lotgevallen, doortrok hem een golf van machteloosheid. Nooit zouden anderen kunnen begrijpen wat hen zoveel jaren verbonden had en gescheiden. Het is de vraag of hij 't zelf begreep. Wat velen heel eenvoudig kon schijnen, was hem onnoemelijk moeilijk en het ergerde hem in hoge mate te bedenken hoe gemakkelijk de mensen oordelen: 'Ik zou...'

Hij herinnerde zich hun gezamenlijk geleden armoede, in Frankfort, in Koblenz, in Keulen. Hoe zij zich betrekkelijk rijk hadden gevoeld wanneer zij nog iets voor het pandhuis bezaten. Hoe zij soms in drie maanden niet meer dan drie keer warm eten konden kopen. Hoe zij in de Rheinstraße een tijd lang van geborgde taartjes van de buurman-banketbakker hadden geleefd. Hij gevoelde zich onzeker en leeg als hij bedacht hoe zij tweeën er zich, steunend op elkaar, doorheen hadden geslagen. Hoe ze in hun wanhoop, maar sámen, onrijpe aardappels en kersen in de stadsparken hadden gestolen, met kloppende harten uit vrees voor de gemeentelijke opzichter.¹²⁴

Maar dan ineens schoot er weer de nieuwe conclusie door hem heen: juist om die ellende te beëindigen moest er gewerkt worden - en in dat werk, in dat nieuwe bestaan was zijn verhouding tot Mimi een complicatie.

Zij had haar vader om geld gevraagd, om naar Wenen te vertrekken. Ze vermoedde wel dat haar vader er iets voor over zou hebben om haar in de gelegenheid te stellen bij Dekker vandaan te gaan.

Het wachten op dit geld rekte echter de crisis. Ze leefden gespannen met elkaar en keer op keer trachtte hij haar - en zichzelf - het probleem en de oplossing te doen inzien.

Eindelijk ontving zij het geld. Genoeg, maar niets meer dan genoeg. Ze kon alleen haar garderobe ietwat aanvullen en beleende kledingstukken inlossen. Haar toekomst was geheel onzeker. Ze hoopte in Wenen een betrekking te vinden.

Nog op de dag van haar vertrek hadden ze een heftige scène. ‘Hoe heerlijk zal 't zijn’, zei ze, ‘te weten dat je me wenst weer te zien.’ Meteen stond hij woedend op: ‘Dat is nu juist je fout! Je grote fout! Je wenst dat ik verdriet zal hebben van je vertrek, je wil dat ik lijd onder je afwezigheid. Je moest me toewensen het te vergeten, opdat ik weer rustig mijn ideeën voor het werk kan vormen, voor het werk, dat betaald zal worden om mijn kinderen te laten leven. Je denkt alleen aan jezelf, aan jouw liefde, aan je eigen liefde, ja, dat is egoïsme, zó lief te hebben. Je wil een te groot deel van mijn ziel.’ - Ze was begonnen te huilen. Ze kuste hem en bezwoer hem zich te zullen beheersen.¹²⁵

Douwes Dekker, in wiens eisen aan Mimi we de gereede vervulling van Tine terstond herkennen, formuleerde in elk geval zijn problemen heel scherp. Hij zond Mimi niet weg omdat zijn vrouw bij hem terugkeren kon - maar ópdat hij werken kon om zijn gezin te herenigen. Wel heeft hij geen ogenblik de bedoeling gehad haar voorgoed van zich te verwijderen. De kans van Vlaanderen - óf misschien de zekerheid waartoe hij innerlijk kwam door de mógelijkheid van herstel én de noodzaak hiertoe - dreef hem tot dit ietwat wanhopige besluit. Met haar was hij naar Homburg getogen, in de overtuiging dat daar zijn herstel spoedig bewerkt zou zijn. Maar steeds verder was hij weggedreven van de gelegenheid tot terugkeer. Zijn verhouding tot Mimi werd geleidelijk de toestand van zijn verval. Hij moest terug in een bezigheid, in een bestaan - mét zijn gezin, want dat gezin bestónd. Zij vertrok op zaterdag 14 april 1867 naar Wenen. Aanvankelijk sloeg het afscheid de stemming van Dekker meteen neer. De gewone reactie. Hij was triest, twijfelde of hij goed gehandeld had. Ter verstrooing wilde hij naar Vlaanderen, naar de familie Flemmich, zijn vrienden - die ingewijd waren en met spanning op nadere berichten over de ‘oplossing’ wachten. Maar hij had geen geld voor de reis.

Hij twijfelde. De juistheid van zijn besluit kon hij alleen bewijzen door te slagen in zijn werk, door zijn gezin te herstellen. Lukte dat niet, dan had hij voor zijn gevoel een groot verdriet zinloos aan een goed hart bezorgd.¹²⁶

Zo onderging hij, nadat Mimi was vertrokken, de spanning van de Vlaamse Kwestie alléén. Hij was in afwachting van nadere berichten, want te Antwerpen had hij met De Geyter over duidelijke plannen gesproken: belangrijke steun bij de oprichting van een dagblad voor de Vlaamse Zaak.

Het duurde lang voor hij wat hoorde. Op 11 mei 1867 vroeg hij dringend om uitsluitsel aangaande de hulp die hem in Vlaanderen in het uitzicht was gesteld.¹²⁷ Het werd hoog tijd, want de berichten uit Italië betreffende de

toestand van zijn vrouw kregen langzamerhand een alarmerend karakter. Half april moest ze een hevige hoestbui hebben gehad, waarbij ze wat bloed opgaf. De dokter had haar sindsdien elke arbeid verboden.¹²⁸ Even dacht Dekker er over om naar Milaan te vertrekken. Hij verzocht Huet hem het honorarium van de krant - 25 gulden - spoedig te zenden. Zelf had hij weinig of niets te eten. Zijn toestand was 'boven beschrijving pijnlijk'. Toen ontving hij enig geld van de familie Flemmich. Hij kon weer enige malen een warme maaltijd gebruiken. Ook was hij in staat zich enkele stukken van het allernodigste lijfgoed aan te schaffen. Zo durfde hij zich weer te vertonen in het openbaar - zonder angst dat men zou zien hoe zijn hemd tot op de draad was versleten en zijn zolen waren doorgelopen.¹²⁹

Maar het verlossende bericht uit Vlaanderen kwam niet. Hij werd er hevig nerveus van. Direct uitten zich zijn spanninggevoelens weer in lichamelijke klachten. Ditmaal klaagde hij over een stijve nek. Eindelijk berichtte men hem omstreeks het midden van de maand juni dat de min of meer beloofde hulp niet mogelijk was gebleken. Hij antwoordde zonder hevige verbittering, fier, maar toch wel zeer teleurgesteld, dat hij begreep hoe zijn vrienden uiteraard beperkt in hun middelen waren. Maar de verhouding met Vlaanderen was daarmee geenszins verbroken.

Een week later - op 22 juni - ontving hij van prof. Max Rooses een uitnodiging tot het bijwonen van het IXe Taalcongres te Gent, dat in augustus 1867 zou worden gehouden. Deze congressen, waarvan het eerste in 1849 had plaatsgevonden, waren ontstaan uit het 'litteraire restje' van de herenigingsbeweging, die sinds 1831 nog enige aanhang bezat. Vooral het laatste congres, van 1865, had een hevig debat opgeleverd over de strekking der bijeenkomsten. Eén deel hechtte slechts waarde aan het filologische karakter der congressen - o.a. dr. A. de Jager uit Rotterdam - terwijl het andere deel het praktische, sociale en politieke nut der bijeenkomsten bepleitte - o.a. de Brusselse advocaat Vuylsteke.

Nu zou in Gent het negende Congres belegd worden. De bijeenkomst in 1866 was verhinderd door de heersende cholera. Reeds op 1 juni 1867 verzond men de eerste 400 uitnodigingen. Daarbij werd gesproken over de betekenis der huidige 'dagen van bekommernis', over het lot der beide staten Nederland en België onder de dreiging van een Europese oorlog. Sinds mei liepen namelijk weer hardnekkige geruchten, nu luidende dat Bismarck en Napoleon III verdeelplannen koesterden ten opzichte van de lage landen. De Nederlandse professor Vreede wilde juist dit congres stellen in het teken van de vastberaden politieke eensgezindheid van Noord en Zuid.¹³⁰

Over de uitnodiging aan Eduard Douwes Dekker was men het echter niet

rustig eens geworden. De meeste ‘politici’ waren vanzelfsprekend sterk vóór zijn aanwezigheid. De ‘filologen’ hadden zich echter hevig verzet. Prof. H. Kern meende dat een uitnodiging aan Dekker niet raadzaam was. De voorzichtigheid gebod, zijns inziens, de eerbare Hollanders en de officiële Vlamingen te ontzien. Die lieden zouden zich in het gezelschap van de meeslepende, vurige en aanstootgevende persoon van Multatuli beslist niet op hun gemak gevoelen. De ‘filologen’ zagen in de uitnodiging van Douwes Dekker vooral een toeleg van ‘enige jonge Gentse advocaten om radicale politiek op de voorgrond te brengen’.¹³¹ Toch was Kern wel op zekere wijze ingenomen met Multatuli. Hij beschouwde hem als ‘onze beste schrijver, de enige die iets *zeggen* kon, waar anderen slechts *praten* konden’. Maar de organisatoren van het congres vreesden conflicten.

Tenslotte sloeg de schaal blijkbaar naar de politieke zijde door - en Dekker werd uitgenodigd. Dekker zelf was er wel op gesteld al die Noord- en Zuid-Nederlandse intellectuelen te ontmoeten. Hij hoopte er onder meer Huet te treffen. Maar geld voor de reis naar Gent bezat hij niet. Dit schreef hij zijn vriende in Vlaanderen en deze kwamen terstond in actie. Midden juli verzocht een dertigtal leden van het Van Crombrugge Genootschap te Gent zijn bestuur voor hen uit te nodigen ‘een der grootste genieën van Duitsland, Holland en België, en zeker wel de beste vlaamse redenaar van onze tijd: de heer Douwes Dekker, in de letterwereld gekend onder de naam van Multatuli. De opbrengst dezer conferentie zou de onkosten van zijn verblijf alhier moeten dekken’.¹³²

Ten overvloede richtte de heer De Spiegelaire, lid van het Genootschap en tevens afgevaardigde voor het Congres, op 19 juli nog een brief aan het bestuur van het Van Crombrugge Genootschap, waarin hij mededeelde dat ‘de gewezen gouverneur van Java: de vermaardste spreker van Nederland en België, Douwes Dekker’ wegens zijn geldelijke toestand de zittingen van het congres niet zou kunnen bijwonen. Daarom verzocht de heer De Spiegelaire, die tevens lid van de regelingscommissie voor het congres was, namens die commissie om Dekker een spreekbeurt voor het Genootschap te laten houden. Het Genootschap moest dan aan het hoofd van een intekenlijst voor 100 francs tekenen. Deze intekening werd op 24 juli verleend. Toen schreef ook de vereniging *Taal en Volk* voor 50 francs in. Later werd door de heer Rolin bij de ere-leden van het Genootschap nog 200 francs ingezameld.

De onkosten van Dekker waren op ongeveer 300 francs geraamd, zodat men nu wel in staat was het optreden van Douwes Dekker tot in alle onderdelen nauwkeurig te organiseren. De zaal zou versierd worden met

twaalf Hollandse en twaalf Belgische vlaggen. De commissarissen moesten een kokarde in de beide landskleuren dragen. Men werkte het plan uit om de voorgevel van het gebouw op de avond van Multatuli's optreden feestelijk te verlichten. Tenslotte besloot men de heren Waem en De Spiegelaire op te dragen... de werken van Multatuli te kopen - en te lezen waarschijnlijk.

Dekker sloeg het voorstel van Rolin-Jacquemijns af om te spreken over het onderwerp: 'De taal is gans een volk' - maar hij beloofde een toespraak te houden over 'Het recht om een gevoel af te keuren'. Tegelijk begon hij aan de voorbereiding van zijn speech voor het congres, getiteld: 'Over een gepaste mate van vrijheid in 't gebruiken van ongewone woordvormen en zinswendingen'.¹³³

Dekker verheugde zich wel op zijn reis naar Vlaanderen, vooral ook omdat hij een flauwe hoop koesterde 'te Gent of elders in België iets te vinden' waardoor hij in staat gesteld zou worden zijn familie te herenigen.

Op 2 augustus vroeg hij Busken Huet hem het honorarium van de krant over de maand augustus-september bijtijds te zenden - hetgeen prompt geschiedde.

De 18e augustus 1867 vertrok Dekker uit Keulen naar Gent. Tenslotte zag hij weer enigszins op tegen de reis. Hij was gespannen en gevoelde zich dientengevolge lichtelijk onwel. Hij had het gevoel van risico, dat hij zich te veel voorstelde van de resultaten. Daar kwam bij dat hij vreesde in België op grond van zijn oude schulden gearresteerd te zullen worden.¹³⁴ Zijn optreden was op allerlei manieren openbaar gemaakt en wellicht zat men hem op te wachten. Hij gevoelde zich mat - in 't geheel niet 'verwaand', en dat is een slecht teken', meende hij.¹³⁵

Op zondag 18 augustus 1867 arriveerde de grootste groep van circa 370 deelnemers aan het Taalcongres te Gent.¹³⁶ Een grote menigte was naar de Antwerpse Poort gestroomd om de plechtige ontvangst bij te wonen.

Om 5 minuten over vier precies kwam de trein met de deelnemers binnen. Onder overweldigend gejuich verlieten zij hun wagons. Men zag er beroemde mannen bij. Nicolaas Beets, Hendrik Conscience, Dozy, Paul Frédéricq, Leendertz, L.A. te Winkel, De Vries, J.N. van Hall, Jacob van Lennep, Moltzer, G. Mees Az. en vele anderen.

Gent was druk versierd. Overal wapperde de Belgische driekleur naast het Hollandse rood-wit-blauw. In de wachtzaal van het station werden de gasten verwelkomd door de volksvertegenwoordiger De Maere, voorzitter van de regelingscommissie van het negende Congres.

Hij achtte zich gelukkig hen als eerste hartelijk te mogen begroeten. ‘Gent’, zo sprak hij, ‘is er trots op, zovele geleerden en letteroefenaren, toegesneld uit de verre oorden van het gemeenschappelijke vaderland, in zijn midden te bezitten. Gent is een Vlaamse stad, de taal der kinderen is de taal der Uwe, niets wat de Dietse Stam aangaat blijft haar onverschillig. Daarom is het onthaal, dat u wacht een broederlijk onthaal, met open hart en open armen aangeboden. Hier buiten staat een onafzienbare stoet; het zijn de vertegenwoordigers onzer aloude gilden; onzer letterkundige kringen, onzer kunstgenootschappen; de afgevaardigden van al onze verenigingen om het even haar doel; allen hebben het zich ter ere gerekend U in te halen en U te vergezellen op de zegevierende tocht die ge thans met ons door de bevlagde en versierde straten dezer stad gaat doen.’

Na het uitspreken van deze welkomstwoorden brak gejuich los. De beide volksliederen werden door enige muziekkorpsen gespeeld. En toen vormde men een stoet om zich naar het stadhuis te begeven. Dit gaf leven aan de oude stad. Allerlei verenigingen en genootschappen schaarden zich in de rij. Weeskinderen in hun traditionele kledij en toonkunstenaars, getooid met de ordelinten van hun broederschap, smeden en slotenmakers. Sommigen met banieren en schilden, met vlaggen en spandoeken. Wel vierendertig ‘maatschappijen’ waren vertegenwoordig.

In de feestelijk ingerichte troonzaal van het stadhuis ontving hen de magistraat met een rede, waarvan het thema was: de ‘vrijheid is onze gemeenschappelijke leus’. Er sprak nog een vertegenwoordiger van de minister van binnenlandse zaken - en de heer G. Mees Az. antwoordde namens de Nederlanders. Ere-wijn ging rond, men toastte op het welslagen van het Negende Taalcongres.¹³⁷

In deze feestelijke sfeer ging de zondag voorbij. 's Avonds verenigde men zich in de Minards Schouwburg, waar onder meer het stuk *De Speelbank in Spa* ten tonele werd gevoerd. ‘Het spel was beter dan het stuk’, meende Jan ten Brink.

Douwes Dekker was bij dit alles niet aanwezig, want die arriveerde eerst zondagsnachts te Gent, waar hij door de arbeidersbevolking ‘als een koning werd ontvangen’.¹³⁸

Op maandag 19 augustus begon het congres met referaten in verschillende secties. Er werd fel gediscussieerd. Vooral een rede van de Belg Jottrand over het politieke aspect en de sociale achtergrond van de taalstrijd lokte heftige debatten uit. Hij betoogde namelijk, op zeer intelligente wijze, dat het verzet in sommige Vlaamse kringen tegen het Nederlands uitsluitend

afkomstig was van de sociale groeperingen die hun politieke fortuin op de hegemonie van de Franse taal gebaseerd hadden.¹³⁹

's Avonds zou Multatuli spreken in het Van Crombrugghe Genootschap. Het was tropisch warm in de zaal, die met een gemengd publiek van ongeveer 1300 personen, waaronder de meeste Hollandse leden van het congres, overvol was.

De spreker werd met luid bijvalsgejuich ontvangen.¹⁴⁰ Voor de vuist weg sprak Dekker vloeiend en meeslepend 'over het recht om een gevoel af te keuren'. De clericale bladen vertaalden de volgende dag de titel in 'het recht om een overtuiging te loochenen'. Inderdaad een subtiele accentverschuiving voor kerkelijk begrip. Zelfs had een journalist uit die kringen de door Dekker gebruikte naam 'Jezus van Nazareth' verstaan als de 'dwaze van Nazareth'.¹⁴¹

Aan het einde van de voordracht vond een eigenaardig incident plaats. Toen Dekker uitgesproken was, gaven de aanwezigen blijk van hun geestdrift. Men juichte en applaudisseerde. Op dat moment kwamen enkele heren de zaal binnen, vooraan prof. Matthijs de Vries en prof. G.W. Vreede. Ze hadden juist een rijk diner bij de Gouverneur van Oost-Vlaanderen bij-gewoond. Ze waren verhit en zeer gedecideerd in hun optreden. De wijn verhoogt gewoonlijk op behagelijke wijze het warme gevoel voor vaderland en eer. Prof. Vreede toonde in hoge mate een vreemde opwinding. Hij was klaarblijkelijk met een bepaalde bedoeling naar de zaal van het Genootschap gekomen. Hij wilde spreken. Dekker op 't podium zag het incident aankomen en waarschuwde prof. De Vries: 'Gauw, waarschuw hem, hij compromitteert zich.' De Vries pakte zijn vriend Vreede bij de panden van diens rok, maar kon hem niet meer weerhouden.¹⁴²

Vreede rukte zich los, stelde zich voor het publiek en riep uit: 'Ik ben een eerlijk Hollander en wil hier niet zwijgen; ik wil het voor de eer van mijn vaderland opnemen!'

Waarom? De expansieve Vreede verkeerde in de hardnekkige veronderstelling dat de 'Indische opposant' zijn gal had uitgespuwd over de Nederlandse regering en de Nederlanders in het algemeen. De 'trouwhartige vaderlander' kon zulks niet verkroppen en wond zich geweldig op. Maar hij kwam niet verder dan de eerste woorden van zijn speech, zeggende dat hij Dekker niet kende. Dat was genoeg. Een geweldig tumult barstte los. De Vlamingen vlogen op Vreede aan. De toestand was angstwekkend. Men zette als strijdkreet het roemruchte lied in van: 'Zij zullen hem niet temmen de fiere Vlaamse leeuw.' Het leek er even op of Vreede gemolesteerd zou worden. Vrouwen gilden en vielen flauw. Men drong op naar de uitgangen.

Eindelijk gelukte het enige lieden om Vreede - deze 'don quichotte, hoewel in edele zin' zoals een vriend hem verontschuldigde - de zaal uit te loodsen.

Temidden van deze chaos bewaarde Dekker de grootste kalmte. Pas toen de onruststoker verdwenen was, bracht hij met een enkel rustig woord de gemoederen weer in evenwicht. Deze correcte en welwillende houding prees men allerwegen. Het was inderdaad een bewijs van goede smaak. Maar hij wees elk compliment van de hand met de bewering dat hij geen aktie meer kón ontketenen, aangezien hij schor en zeer vermoeid was geweest. Met weinig moeite zou hij echter een goedkoop succes hebben kunnen behalen, zo hij Vreede nog een trap ná had gegeven.¹⁴³ Even had hij er aan gedacht om iets te zeggen in de zin van: 'Wie zich nooit vergiste mag deze heer ophangen.' Maar zijn scherp instinct voor het gemak van zulk een 'beau rôle' weerhield hem. Hij sloot het voorval af door Vreede een briefje te zenden, meesterlijk van takt en charme, mét een exemplaar van 'Pruisen en Nederland'...¹⁴⁴ Vreede bedankte hem later voor de 'hupse handelwijze', maar voegde er aan toe dat hij Dekker toch liever minder over godsdienst en wijsbegeerte en meer over het nationale thema, 'slands weerbaarheid, hoorde spreken. Overigens vroeg hij excuus.¹⁴⁵

De volgende dag, dinsdagmiddag, om ongeveer drie uur, moest Dekker voor het congres spreken. Zijn onderwerp was, zoals gezegd: 'Over een gepaste maat van vrijheid in het gebruik van ongewone woordvormen en zinswendingen'. Op 't laatste moment bemerkte hij dat zijn aantekeningen zoek waren geraakt.¹⁴⁶ Daardoor moest hij improviseren - iets wat op dit congres volstrekt ongebruikelijk was. Maar eigenlijk had hij ook geen notities nodig, 't was zijn stokpaardje: de vrijheid van de cosmopolitische auteur om in zijn uitdrukkingsmiddelen gebruik te maken van vreemde, maar begrijpelijke en passende woordvormen. Hij betoogde dat een schrijver, die in de Nederlandse taal de indrukken van zijn ziel wenst weer te geven, te weinig vrijheid geniet door de pedante regels die door stroeve taalwetgevers zijn bedacht. Een vreemde taal biedt een schat van termen en uitdrukkingen, die de eigen taal niet altijd bezit. Hij noemde voorbeelden uit de Duitse taal: 'ermöglichen', 'schrittweise', 'anfangs', 'ledig', 'einnehmen', etc.

Een gepaste mate van vrijheid beval hij aan, want de breidel van de taal mocht niet dienen om vleugelen lam te leggen. De vrees voor gallicismen achtte hij een domme vrees. Hij besloot met de hoop uit te spreken dat men het een auteur niet kwalijk zou nemen als hij, om zich juist uit te drukken, van een geleend woord zich bediende.

Later vond Julius de Geyter de aantekeningen voor deze rede terug. Hij stuurde ze aan Dekker. Maar voor de reconstructie van zijn voordracht in de 'Handelingen' van het Congres had hij er niet veel aan. Hij kon niet beschrijven hoe hij sprak en dat was jammer, want vooral bij hem was de manier van spreken van belang voor wat hij zei.

Het congres vermoeide hem bovenmatig, Want in de geweldige hitte die er heerste was hij ál te bewegelijk - zelfs thuis bij De Geyter waar hij logeerde. Geanimeerd discussieerde hij met allerlei lui, terwijl hij onthutsend grote hoeveelheden thee dronk en grote sigaren rookte.

Tot zijn schrik bezocht hem een schuldeiser - de bakker De Ruyter.¹⁴⁷ De man kreeg nog 1300 francs van hem. Maar 't liep goed af. Er werd een regeling getroffen.¹⁴⁸

Op het congres had hij vooral bij de Vlamingen groot succes. Hij maakte vele kennissen. Hij vierde feest, gebruikte geheel tegen zijn gewoonte allerlei dranken, malaga, champagne. Op de vergaderingen wond hij zich op, werd nat en bezweet - maar 's nachts lag hij kil en koud soms urenlang wakker. Hij ontmoette ook Jacob van Lennep. Dekker reikte hem direct de hand, die de ander met graagte scheen te aanvaarden. De meeste Hollanders stonden echter gereserveerd tegenover Douwes Dekker, er werd zelfs ietwat geïntrigeerd. Maar 't deerde hem niet, waar de Vlamingen hem hun warme sympathie betuigden, hem uitlokten tot discussies op de corridors en op de trappen van het congresgebouw. Daarbij was het in de eerste plaats de Vlaamse Kwestie die geregeld ter sprake kwam. Dekker zag perspectieven. Hij had een vaag gevoel dat hier zijn toekomst kon liggen. En onmiddellijk bouwde hij luchtkastelen. In de roes van het ogenblik meende hij dat er weldra in Zutphen en Leeuwarden van ónze Rubens en in Antwerpen van ónze Van Speyk gesproken zou worden. Hij was in vuur en vlam. 'De *staat* België', schreef hij aan Huet, 'is gecondemneerd.'¹⁴⁹

Het congres kwam ook steeds sterker in het teken van politieke en sociale problemen te staan. Uiteraard was dit onvermijdelijk. Zo hield dan tenslotte op de laatste dag, de 21e augustus, prof. G.W. Vreede zijn rede 'Over de onuitroeibare gemeenschappelijke volksaard in Holland en België'. Hij wees hierin op de recente ondergang van Hannover, Keur-Hessen, Nassau. En hij vroeg zich af of 'niet alweder een boze geest in ditzelfde uur van ons zo genoegelijk samenzijn, hetzij dan te Salzburg of te Berlijn rondwaart en onafgebroken onheil brouwende, tegen de vrijheid van de kleinere weerloos gewaande Staten samenspan't. Hij riep hartstochtelijk op tot eenheid, tot 'n eenheid waarin kracht gereed ligt.'¹⁵⁰

Vreede had groot succes met zijn voordracht. Een van de aanwezigen merkte op dat men ten aanzien van prof. Vreede in het Van Crombrugghe Genootschap begonnen was met het ‘Kruist hem!’, maar dat men hier toch eindigde met ‘n ‘Hosanna’.¹⁵¹

Nadat Vreede uitgesproken was, droeg Julius de Geyter een vijftal coupletten voor van zijn grote gedicht: ‘Vóór drie maanden en misschien binnen drie maanden’, hetwelk als motto droeg een bericht uit ‘al de dagbladen van april en mei 1867’, luidende: ‘Zeker is het dat Von Bismarck aan Napoleon III heeft voorgesteld, dat Frankrijk België en Pruisen Holland zoude nemen.’

Het in alle opzichten nogal heftige gedicht, dat erg lang was en in ruime mate geschikt bleek voor de echte declamator, zal niet nagelaten hebben de meer nuchteren ietwat te prikkelen. Het vers schilderde in operale proporties de chaotische ineenstorting van de staten der lage landen op het moment dat er de soldatenlaars der Pruisen op gezet zou worden. Welhaast sadistisch beschreef de dichter de teugelloze wanhoop en de onoverzienbare ontredde van het overvallen vaderland. Er was in de coupletten een gekreun en gesteun van infernaal gehalte. De ene ramp was in gekerm van ellende nog niet verklonken of het volgende couplet opende alweer het uitzicht op nog verschrikkelijker katastrofen.

Taalkundig toonde de dichter een duidelijke voorkeur voor open klinkers, zoals in het kwellende refrein ‘t Is gedaan, 't is gedaan!’¹⁵²

Het ligt voor de hand dat men op dit gedicht verschillend kon reageren. Maar zeker in de kring der aktieve vaderlandse lieden op het Taalcongres moest het wel op verzet stuiten. Dekker vond het lang niet slecht, al meende hij dat de poëet wat wonderlijk met de maat omsprong. Doch er waren lieden die in ander opzicht bezwaar tegen de ‘maat’ hadden.

Een zekere heer Lenaerts vroeg robuust het woord en zei dat hij de vurige vaderlandsliefde van De Geyter wel erkende, maar hij meende dat deze de toestand ál te zwart schilderde. Lenaerts kon het niet verkroppen dat met dit gedicht de tendens verspreid werd dat het Nederlandse volk te laf en te gedwee was om manmoedig het vreemde juk te weerstaan. En die beschuldiging wilde hij met klem van de hand wijzen. Wij zouden, riep hij uit, ‘de heldendaden onzer vaders indachtig voor onze onafhankelijkheid goed en bloed ten offer brengen, en, liever dan ons aan lafheid schuldig te maken, als weleer Van Speyck uitroepen: steekt de lont in 't buskruit! Slaven zijn wij nooit!’

Dit sloeg in en De Geyter was met zijn vers geheel op de achtergrond gedrongen. Dekker ging dit te ver. Hij voelde wel dat De Geyter ál te senti-

menteel was geweest, maar de heftige mankracht van Lenaerts deed hem te zeer denken aan enkele stoere kritieken op sommige passages van zijn brochure over Pruisen en Nederland.

Hij vroeg de voorzitter enige woorden te mogen zeggen: 'Ik vraag oorloof nog een woord tot de vergadering te richten. Er bestaat geloof ik een misverstand tussen de voorgaande sprekers, tussen de heren De Geyter en Lenaerts. De heer De Geyter heeft gesproken van al de smart, die het hart eens jongelings zou overstromen bij het besef van hetgeen er zou gebeuren indien het vaderland overheerst werd. De heer De Geyter heeft gesproken in een ogenblik van schijnbare moedeloosheid. Ik zeg schijnbare - want geheel moedeloos is de dichter nooit - zijn taal was die der wanhoop en er is geen stem die krachtiger spreekt, geen sterker oproep mogelijk, dan die zich uit in wanhoopsklachten. Zó heeft Machabeus tot Israël, zó Aristomenes tot de Messeniërs gesproken. Ik geloof niet dat men weigeren zou ten strijde te lopen, wanneer men zulke taal hoort als die van de heer De Geyter. Beider inzichten - die van de heer Lenaerts en die van de heer De Geyter - zijn vaderlandslievend, en, zijn hun denkbeelden verschillend ingekleed, zij zijn door innige vaderlandsliefde ingegeven en aan beide sprekers zijn wij onze dank verschuldigd.'

Na dit staaltje van hoffelijke takt viel er eigenlijk niets meer te zeggen.

Het congres naderde nu het einde. 's Avonds werd de deelnemers een afscheidsbanket aangeboden in het Post-hotel. De zaal stond vol bloemen en op allerlei plaatsen hingen de beide landsvlaggen. Met een vriendelijke geste had men de spijskaart in de Nederlandse taal gesteld. Over en weer bracht men een dronk uit. Mevrouw Storm hief het glas 'voor de beroemde romanschrijver de heer Jacob van Lennep'. Dekker toastte op de heer Rolin-Jacquemijns, de voorzitter van het Van Crombrughe Genootschap.

Tenslotte stond de heer De Maere op en sprak, de beker in de hand: 'Ik drink op het behoud van de Dietse Stam.' De aanwezigen sprongen op 'als door een machtige drijfveer bewogen' en juichten en jubelden.¹⁵³

Het was gezellig geweest. Jacob van Lennep tenminste had zich geamuseerd en hij vroeg zich af, waarom het in Vlaanderen altijd zo feestelijk voor weinig geld kon zijn, terwijl het in Holland niet anders mogelijk scheen te zijn dan duur en smakeloos.¹⁵⁴

Dekker was echter uiterst vermoeid. Zijn oren suisden, een overmaat van indrukken bedwelmde hem. Hij was schor en bibberig. Bovendien was hij niet uitgeslapen van de roes, van de geestdrift, van het rumoer en van de woordkramerij. Hij trilde van vermoeienis, van het vreselijke geroezemoes,

de speeches, de feesten, de intriges der Hollanders, de hitte en de agitatie. Doch hij koesterde een nieuwe hoop, die nog versterkt werd door het bericht dat het Van Crombrugge Genootschap hem op 28 augustus 1867 met algemene stemmen enthousiast tot erelid had benoemd.¹⁵⁵ Misschien - zo meende hij - zou hij bij de Vlamingen een nieuw vaderland voor zich en de zijnen kunnen vinden.¹⁵⁶ De geestdrift van zijn nieuw-verworven vrienden verwarmde hem. De verbindingen te Gent geknoopt, wilde hij versterken. Veel tijd tot vertrouwelijke besprekingen had hij niet gehad, maar toch was er voldoende uitwisseling van gedachten geweest om te weten dat er een zekere overeenstemming van opinie bestond. De Vlaamse Beweging voor aansluiting bij Nederland had beslist nog niet zijn onverdeelde sympathie. België achtte hij voorlopig nog een paard van Troje. Maar met de mannen die hij had leren kennen, was wat te beginnen. Het was een nieuw publiek, misschien een béter publiek. De Gentse werklieden hadden hem gevraagd bij hén te komen. 't Lokte hem wel aan. Hij peinsde er over een uitvoerig stuk aangaande de Vlaamse Zaak te schrijven. Als zijn enthousiasme maar dóór wilde breken. Als er maar iets was dat hem in geestdrift bracht. Vooralsnog hielden hem de nood en de twijfel nog te zeer bezig. Hij zocht nader contact met de voormannen van de beweging. Doch gemakkelijk was het niet voor hem. Hij wist welkom te zijn, maar de vloek was dat hij altijd vooraf aan geldelijke omstandigheden moest denken. Om zich in Vlaanderen te vestigen, moest hij in elk geval eerst zijn Vlaamse schuldeisers voldoen. En dat was geen kleinigheid.

Door bemiddeling van zijn goede vriend Julius de Geyter had Dekker zich met prof. Max Rooses in verbinding gesteld en het voorstel gedaan mee te werken aan de Vlaamse Beweging. Gespannen wachtte hij op antwoord. Hij telde als het ware de uren. Enkele dagen later ontving hij een briefje met de mededeling dat Rooses de volgende dag naar Parijs zou vertrekken om op zijn gemak de Wereldtentoonstelling te bezichtigen. Daarna zou hij op de brief van Dekker terugkomen.

Dit werkte als een koude douche. De nood kroop tegen hem op. Inwendig voelde hij zich uitgeput.

Inderdaad was Dekker niet vervuld van laaiende geestdrift voor de Vlaamse Zaak. Hij ging zelfs zover te erkennen dat hij op de gangbare manier van dit streven niets dan ellende voorzag. Hij meende dat het winnen van de strijd voor aansluiting bij Nederland het begin zou zijn van een nieuwe strijd *in* Nederland. In zeker opzicht achtte hij het streven der Vlamingen vrij koppig en naïef. Maar toch wilde hij zich mengen in die beweging - omdat het

tenminste een *beweging* was. Hij dacht aan zijn oude plan van de stichting van een dagblad. Tegenover Rooses stak hij zijn weloverwogen bezwaren tegen de Vlaamse Kwestie niet onder stoelen of banken. Hij wilde bijvoorbeeld door verzet tegen de fransgezindheid vooral niet de indruk vestigen dat hij enige sympathie koesterde voor de toestand in het ‘verrotte Holland’. Men moest ook niet de godsdienstkwestie onderschatten. Hem waren de frans-gezinde Brusselse vrijdenkers veel liever dan de ‘hollandse pruiken’. Had men er wel eens over nagedacht dat er ná de revolutie tegen de *staat* België onmiddellijk een revolutie tegen de *staat* Holland diende te worden begonnen? Want men moest er toch rekening mee houden dat het de Belgische roomsen verboden zou worden een processie te houden, evenals het de Vlaamse vrijdenkers dan verhinderd zou worden te kegelen onder kerktijd. Eigenlijk was hem alleen de geestdrift voor recht en vrijheid sympathiek in de Vlaamse Beweging. Hij dacht daarom eer aan een geheel nieuw doel. Het streven was edel, maar het doel der aansluiting was een misvatting. Wie dan hij kon beter oordelen over de ellende, die het verlangen naar rechtvaardigheid onder de Nederlandse staat over iemand brengen kon?

Neen, er moest een betere richting aan het edele streven gegeven worden. Misschien - zo meende hij - was het wáre liberalisme een beter doel. Op die wijze, langs die weg, was alleen het Vlaamse streven naar de eenheid van alle Nederlanders een zinvol streven. Het katholicisme in het zuiden en het protestantisme in het noorden moesten worden uitgeroeid. Maar dan moest er hard worden gewerkt - en op een breder plan. Graag zou hij meedoen. Het Vlaamse publiek was hem sympathiek geworden. Doch voor zijn gevoel verwarde hij deze hartelijkheid niet met zijn kritiek op de stellingen der voormannen.

Toen Rooses terug was uit Parijs, in oktober 1867, schreef hij Dekker in antwoord op diens voorstellen dat de tijd voor zulke aktiviteit nog niet was gekomen. En een dagblad zou volstrekt niet gaan.

Voor Dekker was dit een bewijs te meer dat de leiders van de Vlaamse Beweging verstard waren in hun kortzichtige principes. Zijn teleurstelling verhardde zich tot een fel sarcasme toen één der Vlamingen, de miljonair Rolin-Jacquemijns, hem op een noodkreet om hulp als ‘non plus ultra’ van offerzucht tenslotte 200 francs leende als voorschot op komende lezingen van Dekker te Gent. Of hij er ooit toe zou komen die schuld in te lossen, wist hij niet - gelaten beschouwde hij voorlopig het geld als een blijk van ‘gloeyend neerlandismus’.

Er kwam dan ook niets meer van. Eind november 1867 schreef men hem uit

Maastricht dat hij gearresteerd en doorgezonden naar Amsterdam zou worden, zodra hij het waagde een voet op Nederlandse grond te zetten: om te boeten voor de onttrekking aan het vonnis van de rechtbank te Amsterdam.

Welnu, hij wilde wel naar Holland - eigenlijk bleef hem na alle mislukkingen niets anders over - maar dan niet onder geleide van de politie. Inmiddels was ook Mimi weer bij hem teruggekeerd.

De terugkeer

Elk nieuw hoofdstuk in de biografie van Eduard Douwes Dekker kan men wel betitelen met: een nieuwe verwachting - om het steeds weer te moeten besluiten met: een nieuwe teleurstelling. Een merkwaardige bijzonderheid was daarbij dat - hoe geërgerd hij keer op keer het schrijverschap ook verwierp - iedere nieuwe hoop gevoed werd door het vertrouwen op zijn *litteraire* vermogens.

In het najaar van 1867 was hij volkomen neergeslagen. Té veel pogingen om zich te herstellen, kort achter elkaar, waren volslagen en vernederend mislukt. De armoede was beklemmend. En tot overmaat van zorg bereikten hem onrustbarende berichten uit Milaan, van vrouw en kinderen.¹ Tine ploeterde daar onder overweldigende bezwaren voor zich en haar kinderen. De minste inspanning veroorzaakte haar reeds pijnlijke hoestbuien. Op 2 november had ze Potgieter medegedeeld dat ze schulden had moeten maken om het schoolgeld voor Edu te kunnen voldoen. Ze verzocht hem de gebruikelijke toelage voor twee maanden tegelijk te zenden. Kort daarna werd de ramp volledig doordat Monsieur Le Comte - de directeur - te kennen gaf zich uit de zaak terug te zullen trekken, omdat hij de lasten niet langer kon dragen. Tine werd de gelegenheid gegeven het instituut over te nemen met ingang van december. Ze had geen keus. Ze wilde ook wel een andere betrekking zoeken, maar als men bij een sollicitatie haar hevige hoestbuien gadesloeg, werd ze afgewezen. De enige weg was het instituut zélf blijven beheren - hoewel het moeilijk zou zijn. Er was nog maar één kostmeisje.

De steun van Potgieter hielp er haar tenslotte weer enigszins dragelijk doorheen. Hij wenste háár wel te helpen, maar meermalen drong hij aan op uitdrukkelijke verklaringen van haar zijde dat zij het verkregen geld uitsluitend voor zichzelf en haar kinderen gebruikte.

Reeds begin augustus had ze de 'heiligste belofte' gedaan dat ze niets van haar geld aan haar man zou afstaan. Op 2 oktober bezwoer ze nogmaals -

weer op aandrang van de koopman-literator - dat het geld 'alléén voor het doel gebruikt werd, waar 't voor gegeven werd'.

Het is misschien wel waar dat het een zachte machtswellust geven kan de vrouw te ondersteunen van een man die men haat en die zelf niets meer voor haar vermag.²

Die man bevond zich onderwijl in Keulen, terwijl hij voor de zoveelste maal zich bezinnen moest op een mogelijkheid om zijn gezin van de ellende te bevrijden. Hij moest iets schrijven. Op welke wijze, langs welke banen van zijn psychische leven hij tot de conceptie van een drama in verzen kwam, onttrekt zich aan de historische reconstructie.

Naar de psychologische oorzaken kan men slechts gissen; allerlei factoren zou men kunnen opsommen die invloed op deze reactie mogen gehad hebben. Daarbij moet vooropgesteld worden dat de plotselinge overgang van het proza in de dramatische poëzie in wezen van veel minder verwonderlijke aard is dan op het eerste gezicht gedacht zou worden. Zijn allegorische, personifiërende stijl bewees doorgaans een dramatische voorkeur. En vooral dán, wanneer hij voor een ruimer publiek met wanhopig vertrouwen op gehoor zijn denkbeelden wilde uiten. De *Max Havelaar* wemelt van dramatische passages, is eigenlijk een dramatische allegorie. Zijn brieven bevatten op beslissende momenten intervallen van dialogische contrastwerking, waar hij iedere redenering liet varen om aanschouwelijk, doordringend duidelijk te maken wat hij bedoelde en wenste bekend te maken.

Een tweede factor die invloed heeft gehad op zijn nieuwe literaire pogen, mag ongetwijfeld gezien worden in de sfeer van de politiek, waarin hij het laatste jaar meer en meer was geraakt. Met de brochure tegen Bosscha begon het duidelijk te worden; en de Vlaamse Zaak gaf alle aanleiding om zich sociaal-politiek te bezinnen.

Zo rijpte in hem het voornemen om een drama te schrijven, dat ons thans onder de naam *Vorstenschool* is bekend geworden. Tenslotte mag de soms banaal geachte, maar voor hem uiterst gewichtige factor niet over het hoofd worden gezien dat hij, na het succes van zijn Vlaamse lezingen, van een lezingen-tournee met een dramatische voordracht, een bestaansmogelijkheid mocht verwachten. Want dát was van de aanvang af zijn plan. Naar Holland wilde hij gaan met zijn drama: eerst zijn gevangenisstraf ondergaan - hoe lang, dat wist hij nog niet, maar het zou wel meevallen - en dan met het stuk op reis om het voor te dragen en toe te lichten. Dát zou wel geld opbrengen. En veel geld had hij nodig, want hij had al berekend

dat hij voor de overkomst van zijn vrouw en kinderen, en voor de inrichting van een woning ongeveer 1500 gulden nodig zou hebben.³

Het openbare optreden zoals in Vlaanderen met zijn lezingen had hem zelfvertrouwen gegeven met het oog op de mogelijkheid van verdiensten. Maar gewone lezingen dienen te worden georganiseerd door verenigingen die daaraan behoefte gevoelen. De voordracht van een literair werkstuk daarentegen kan men aanbieden. Hij had nog wel aanhangers en vrienden in Nederland. Allicht zou hij op deze manier meer verdienen dan met schrijven per vel.

Omstreeks 10 september 1867 was hij begonnen. Als altijd voelde hij zich gehinderd door de drang der omstandigheden. Hij verzuchtte dat het een vloek van zijn leven was: te moeten schrijven tegen zijn zin. Hoe heerlijk zou het zijn alleen maar te schrijven wanneer en wat men wilde. Doch nu: 'in godsnaam, dan maar telle quelle.'

En hij schreef met verbazende spoed. Na tien dagen had hij de helft gereed. De fabel ontleende hij aan een verhaaltje, dat hij zich uit zijn jeugd herinnerde: 'Le grain de sable' uit *Les contes de l'atelier* van Michel Masson (1833).⁴ Hij stelde zich voor, de historie te schetsen van een koningin, vervuld van een sterk maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel, die door een hofintrige tegenover haar lichtzinnige echtgenoot in een kwaad daglicht kwam te staan, doch tenslotte met haar oprechtheid en moed zegevierde en haar echtgenoot tot een nieuw plichtsbesef inspireerde. Terwijl hij vorderde, beviel hem het stuk steeds minder. In het begin konden hem een bladzij of twee, drie nog wel bekoren. Maar veertien dagen later achtte hij nog slechts 20 à 30 regels zeer schoon. De rest noemde hij van nul en geen waarde.

De intrige zou gevormd moeten worden door de avondbezoeken - soms tot diep in de nacht - die de koningin haar minister, de graaf van Weert, geregeld toestond. Maar het gelukte hem niet deze te knoop leggen, zó dat hij hem weer taktvol los zou kunnen maken. Hij meende dat daardoor zijn hele werk was ontspoord.⁵ Het construeren, het eigenlijke dramatiseren lag niet in zijn aard. Veel beter daarentegen kon hij zich geven in de min of meer polemische monologen, waar hij iets kon zéppen.

Hij voelde zich hevig gehinderd en hij hield er zich van overtuigd dat de dwang tot publiceren hem belemmerde in zijn werk. Als hij vrij was, meende hij, zou hij het zelfs beter doen dan Shakespeare, Goethe of Schiller. Niettemin inspireerden deze drie hem.

Het ging hem niet goed af zijn uitbarstende intenties, zijn tendentieuze betoog in een glad-gebouwd drama onder te brengen. Hij tobde en probeerde

't keer op keer. Inderdaad waren de omstandigheden waaronder hij werkte niet aangenaam. De kou joeg hem vaak de straat op om enige beweging tenemen. Doch buiten ervoer hij weer allerlei dingen die zijn zin voor jamben bedierven. Hij verzekerde Huet balorig dat, als hij nogmaals in het leven zou terugkeren, een eenvoudig ambacht hem verkieslijk zou wezen. Steeds duidelijker werd het hem dat het buiten zijn aard en talent lag te construeren naar de geijkte schema's in roman of drama. 'Een onbekwaamheid om boeken te maken', noemde hij het. 't Drama zat niet in hem. In dit opzicht achtte hij zich impotent en hij repte van 'walgelijke onanie'.

Maar hij moest voort. 'Mooi' moest hij schrijven, om te kunnen rondreizen met zijn toneelstuk als een 'kermisman'. Eigenlijk zinde het hem wel er een proloog bij te schrijven: 'Mensen, mijn drama is slecht, maar bedenkt dat ik 't schreef uit armoed.' Jammer vond hij het van die enkele heerlijke passages. Die verzonken echter in het geheel van vervelende makerij. Hij was erg ontevreden. Want hij moest er ook op bedacht zijn dat de Hollandse kritiek op de loer lag. Hij kon zich de weelde van een zwak werk niet permitteren. Zij die nooit of slechts schuchter iets tegen hem hadden durven schrijven, zouden onmiddellijk op hem springen, zodra hij iets van kennelijk middelmatige aard publiceerde. En hij formuleerde zijn bezwaren op de hem eigen, paradoxale wijze: 'Niet schrijven en roem bewaren maar honger lijden, of wél schrijven en roem verliezen - hetgeen evenmin brood zou verschaffen.'⁶

Hij werd prikkelbaar. Stéphanie, die toch al geen vriendin van hem was, raadde hem aan eens iets te publiceren. Giftig reageerde hij. Men moest het toch maar liever aan hem zélf overlaten om te bepalen, wanneer de tijd was gekomen iets te schrijven. De kinderloze Stéphanie had zich daar niet mee te bemoeien. Voelde zij niet iets voor een bevalling? Ze zou eens een tweeling ter wereld moeten brengen. Ja! Dát zou nog eens goed zijn! Dat 'zou' hij stellig ook 'doen' in haar geval.

In deze geïrriteerde stemming vloeiden de enkele felle tirades in *Vorstenschool* tegen de geest der eeuw hem vliegensvlug uit de pen. Vooral tegen de liberalen, tegen de hoge politiek vond hij scherpe formules. In het algemeen maakte hij de verzen gemakkelijk als hij vaart had in zijn schrijven, in zijn opbouw van een scène. Maar steeds stakte zijn lust in de verwarrende bezigheid met de intrige. Het ergerde en verveelde hem meer en meer. Na drie bedrijven was zijn knoop gelegd en ontward. Hij voorspelde dat de bezoekers zich verheugen zouden zo vroeg weer thuis te zijn. De 'vorstenscholing' was dan echter nog niet voltooid. Maar hij kón er ook niet in sla-

gen de moraliserende tendens te verweven met de handeling. De fabel en de strekking kreeg hij niet in elkáár. Het parlando stond gek te kijk in het spel. Het irriteerde hem. Dit dramaturgische talent was hem wezensvreemd. Het verhaaltje zelf zou hij wel smakelijk kunnen vertellen. En ook een artikel over zijn staatkundige opinie kon wel zeer leesbaar worden. Maar de objectivering van zijn ideeën bracht hij niet boven een gekunsteld spel van pratende artikelenschrijvers uit.

Tenslotte was volgens hem een drama een onnatuurlijk gewrongen ding. De dialoog achtte hij in het algemeen leeg of sententius. Goed beschouwd, behoefde hij zich in het geheel niet beschaamd te gevoelen voor de mislukking van zijn drama.

Op 19 november 1867 zond hij een paar honderd verzen van dit verongelukte werk aan Huet. En Dekker beaamde terstond de kritiek: gebrek aan handeling. Het was een praatcollege, waar wijsheid in woorden werd verkocht. In gedachten riep hij zijn creaturen al toe: gut mens, schei uit, we weten 't al. Alleen de dictie beviel hem nog wel. Maar met dit werk kon hij niet naar Holland. Dát was geen mogelijkheid om zich te herstellen. Er moest een andere weg gevonden worden. (Zie illustratie 9.)

In augustus van het jaar 1867 had de *Revue Britannique* en ook de *North British Review* een artikel gepubliceerd van een zekere mr. Th. L. over ‘de Hollanders op Java’. Multatuli en de *Max Havelaar* werden huldigend besproken - hoewel de geijkte, overal vindbare kritiek niet ontbrak. Al aanstonds was evenwel deze publikatie uitermate belangrijk, daar de Nederlandse kranten - anders zo zwijgzaam nopens Dekker - nu wél reageerden. ‘Komiek’, vond Dekker dit. Hij nam kennis van de kwestie door een artikeltje in de *Opregte Haerlemsche Courant* van 4 oktober 1867. En het bracht hem terstond tot de kern wederom van zijn hoofdzakelijke probleem: de Indische kwestie. Het gepeuter aan zijn toneelstuk *Vorstenschool* was tenslotte een indirecte poging tot herstel. Hier, met de artikelen in de twee periodieken, was de hoofdzaak weer ter sprake gebracht. Onder andere schreven ook het *Leidsche* en het *Utrechtsche Dagblad* een en ander over het opstel in de *Revue*. Maar niet zonder de laatdunkende passages ten opzichte van Dekker er in het geheel uit te lichten en door te geven. Zij signaleerden het verschijnsel dat ook de gebréken van Multatuli werden besproken. Zoals zijn overdrijving in de *Max Havelaar*, zijn idealisering van de Javaan, de beledigende toon tegen de overheidspersonen. En vooral het gebrek aan praktische zin, waardoor zijn droevige toestand van heden werd verklaard. Tenslotte, meenden de bladen, bewezen de eenzijdig liberale conclusies van de Franse auteur hoe

funest de generaliserende schrijfwijze van Multatuli moest worden geacht. Ogenblikkelijk verzocht Dekker aan Huet hem de *Revue* te zenden. Hij wist uit de kranteberichten nu ten naastenbij wel wat er in stond. Het oude laffe deuntje over mooi-schrijverij, mishandelde Javanen en dus... vrije-arbeid, liberalisme 'et tout sera pour le mieux'.⁷

Het was weer zijn element. Nog voordat hij het stuk in handen had, barstte hij los in een scherp, principieel betoog, gericht aan zijn vriend Huet aangaande zijn koloniale opinie, uiteraard de zaak van Lebak. Vooral de oude vereenzelviging van zijn kritische houding inzake het Indische beleid met het liberalisme wekte zijn woede.

Als ambtenaar, als *goed* ambtenaar, meende hij juist te hebben gehandeld. Met het gangbare liberalisme had dit echter niets te maken. Wel gevoelde hij zich liberaal, waarachtig liberaal, ultra-liberaal zelfs - maar precies dáárom verklaarde hij zich een tegenstander van het liberalisme zijner dagen. De vrijhandelsprofeten hadden hem als partijgenoot willen inhalen. Dit was een onmogelijke gedachte. Hun principes kwamen hem voor als de voorwaarden ener definitieve ondergang van de relatie tussen Indië en Nederland - zowel als de vernietiging van Indië zelf. Hij gevoelde zich nóg ambtenaar, tenminste als een martelaar van het oprechte ambtenaarschap. Want eigenlijk beschouwde hij het denkbeeld van de vrije-arbeid als een grootscheepse inbreuk op het regeringsreglement.

Op de dertigste november 1867 ontving hij het nummer van het tijdschrift, waarin het bedoelde artikel was geplaatst. Een dertigtal bladzijden. Bij vluchtige lezing stelde hij al vast dat er voor hem geen aanknopingspunten waren. Wel kon hij enkele grove misvattingen recht zetten. Maar welke zin zou dat hebben? Zoals gewoonlijk had men hem verkeerd gelezen. In het algemeen verweet het artikel hem de idealisering van de Javaan. Ja, 't was niet voor het eerst dat hij die aanmerking vernam. Maar de vraag was toch niet of de Javaan zulke mooie liedjes al dan niet kon zingen of gezongen had! De enige vraag was of de Javaan mishandeld werd. Misschien werd deze vraag te eenvoudig geacht door de artikelenschrijvers. Per slot van rekening had hij - met het aanbod: de stukken en de bewijzen uit portefeuille te produceren - niet meer dan een verhaal willen geven van wat er om kón gaan in de harten van arme lieden, die men van hun bestaansmiddelen had beroofd.

Dat men hem om de verhalende wijze zijn betoog als schrijver vierde, terwijl men niet begreep dat de gloed van zijn woorden en de vaart van zijn relaas alleen ontstaan waren door het besef van waarheid, bleef hem de grootste grief tegen het publiek. Vooral nu, in de dagen dat de schrijverij

hem als enig middel overbleef, gevoelde hij sterker dan ooit dat het onrecht de k ern, en alle geschrijf maar bijzaak was. En dit wekte een eigenaardige angst in hem. Een angst voor de armoede, die hem zou dwingen of verleiden tot verwerpelijk gedrag - volgens de zeer strenge normen die hij zichzelf stelde.

In deze stemming schreef hij een brief aan Busken Huet. Vitterig kritiseerde hij een preek van Ter Haar. Maar plotseling brak hij zijn vernietigend betoog af, toen hij bedacht dat Ter Haar tenslotte op die manier het brood voor zijn gezin verdiende. Hij huiverde bij de idee wat hij zou moeten doen als men hem voorstelde zulke leuterpraatjes te verkopen ten einde zijn gezin te redden.⁸

De in deze periode voor Dekker zeer aandachtige, kameraadschappelijke Huet drong er op aan dat hij iets schreef tegen het artikel van de *Revue*. Aanvankelijk voelde Dekker hier wel iets voor. Maar geleidelijk verloor hij de lust daartoe, bedenkende dat hij met een polemie  nog meer lieden zou inspireren het ongunstige artikel te lezen. De Hollanders zouden zeggen: ziedaar, een buitenlander zegt het  ok. Hij zag er van af. Men zou zijn verontwaardiging weer ‘mooi’ vinden, en er toch stipt nota van nemen *dat* een vreemdeling het ongepast achtte dat Multatuli de Nederlandse regering zwart maakte in koloniale zaken.

Hij zag het steeds scherper. Men zou waarlijk de *Revue* niet eens gaan lezen. Die moeite nam men in Holland niet. Men zou slechts datgene goed verstaan wat hij ‘mooi’ trachtte te weerleggen.

Het wond hem geweldig op. Hij kon zich indenken dat men in zulke situaties zelfmoord pleegde. Hij gevoelde zich alsof hij inliep tegen een hoge muur. Soms had het wanbegrip van het publiek de gedaante van een collectief sadisme. Als men hem al niet beledigend negeerde of miskennis deed ondergaan, stelde men het voor alsof hij niet geleden en gestreden had voor de menselijkheid en het recht. In Nederland werd de liberaal Fransen van de Putte gevierd, alsof deze de eerste lans had gebroken voor het volk overzee. Terwijl *hij* van wanhoop en ellende niet wist, waar hij voor zich en de zijnen een eenvoudig bestaan moest zoeken.

Dekker erkende zich onbekwaam te gevoelen, zulk een publiek te overtuigen. Maar wat moest hij doen? Met zijn drama kon hij niet naar Holland. Op een sollicitatie naar een betrekking als redakteur van een Friese courant kreeg hij geen antwoord.⁹ Tot schrijven per vel kwam hij in het geheel niet. Daarenboven verontrustte hem de nadrukkelijk geruststellende toon van Tine's brieven. Zijn eigen horloge en dat van Mimi, haar halsdoek en vele andere lijf- en gebruiksgoederen had hij al moeten verpanden. Nu be-

zat hij niets meer. In deze stemming van machteloosheid wist hij als gewoonlijk slechts in een parabel zijn situatie als balling te schetsen.

‘Ik zal mij verbeelden dat mijn hospita ('t slechtste schepsel dat ik mij kan voorstellen)... Frau Frisch, zou kunnen hebben een meid, die haar hindert, die haar in de weg is, die ze haat. Maar... er zijn redenen om 't gehate schepsel te ontzien. Die meid heeft haar verweten, dat ze... Frau Frisch is.

Een zware beschuldiging inderdaad, voor ieder die weet wat het zeggen wil Frau Frisch te zijn! Wèg moet ze, die aanklaagster, dat wandelend verwijt - maar hoe? Wou ze nu maar eens onvoorzichtig stelen - zo'n betrapting was wat waard!

De meid steelt niet, of doet het heel voorzichtig en geeft geen voorwendsel om haar aan te vallen. Ze wéét dat men zoekt en is op haar hoede.

Maar zie, daar verneemt ze dat de kruienier op de hoek (klakkeloos en zonder te weten welk wapen hij aan Frau Frisch levert), haar beschuldigt, in zijn winkel democratische vrije-arbeid te hebben bedreven. De meid is in staat hem door onwraakbare getuigen te bewijzen:

dat ze nooit anders gewerkt heeft dan gedwongen;

dat ze überhaupt zelden werkt, gedwongen of niet;

dat ze zeer aristocratisch is;

dat ze nooit in z'n winkel geweest is;

dat ze - kortom, al wat ge wilt... meent ge dat die meid haar pleidooi zou brengen voor 't tribunaal van Frau Frisch? - De natie neemt de malle vergelijkingen met Chateaubriand en Stowe voor *zich*, en laat mij de aanmerking op de snit van mijn rok, al bewijs ik dan ook dat ik in m'n hemdsmouwen was. Ik ben bang voor Hollandse rechtvaardigheid, voor Hollandse eer -.¹⁰

Doch kort hierna gebeurde er een en ander, waardoor zijn grote kans kwam. En het is uiterst merkwaardig dat de Hollandse Stáát hem deze gelegenheid scheen te zullen bieden. Midden november 1867 was hij in correspondentie gekomen met de jonge baron van Nahuys, die bezig was met een Engelse vertaling van de *Max Havelaar*. Op 30 november werd een uitgever bereid gevonden.¹¹ Doch nu deed zich de noodzakelijkheid voor, een inleidend woord bij die uitgave te schrijven. En daarmee wilde Dekker liefst nog even wachten. Want vrij plotseling was hij betrokken geraakt in een uiterst delicate aangelegenheid.

Wat was er gebeurd? In de *Opregte Haerlemsche Courant* had hij in de laatste dagen van november 1867 de verslagen gelezen van de vergadering van de Tweede Kamer der Staten-Generaal ter vaststelling van de staatsbegroting

10 Ongepubliceerde brief aan C. Busken Huet de dato 17 november 1867 (Multatuli-Museum).

voor 1868. Het bestaan van het conservatieve ministerie Van Zuylen-Heemskerk - dat al sinds 1 juni 1866 het hoofd moest bieden aan de felle liberale oppositie - stond op het spel. De debatten waren voor Dekker dáárom zo belangwekkend, omdat het hoogtepunt der tegenstelling gevormd werd door de koloniale kwestie. Het ministerie stond niet sterk. De onverkwikkelijke historie van de benoeming tot Gouverneur-Generaal van Oost-Indië van de voormalige minister van koloniën mr. P. Mijer in 1866 had al kwaad bloed gezet. De Kamerontbinding in september van datzelfde jaar versterkte het parlementaire conflict. In februari 1867 had Thorbecke al eens kort en fel geïnterpelleerd. Principieel stond het constitutionele beginsel strijdvaardig tegenover de resten van het oude kroon-absolutisme. Herhaalde malen liepen de golven zeer hoog tegen het kabinet van Van Zuylen-Heemskerk. De benoeming van de uiterst conservatieve Hasselman tot minister van koloniën en vooral ook het eigenmachtige optreden van Van Zuylen in de Luxemburgse en de Limburgse Kwestie gaven de liberale oppositie alle grond voor een onverzoenlijk verzet. In die begrotingsdebatten ging het dan ook hard tegen hard, alsof men van weerskanten begreep dat hier inderdaad een definitieve beslissing over het staatsbeleid aan de orde was.

Voor Dekker stond 't vast dat de nederlaag der conservatieven een buitengewoon belangrijke en beslissende gebeurtenis voor het gehele Nederlandse sociale, politieke en economische leven zou betekenen. Vooral in de koloniale zaken moest er dan rekening mee worden gehouden, dat de vrije-arbeid en daardoor een grondige omwenteling in de verhoudingen zou worden doorgevoerd.

Inderdaad werd bij de stemming op 26 november 1867 de begroting van buitenlandse zaken van mr. J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijevelt met 38 tegen 36 stemmen verworpen. Heemskerk deelde terstond mede dat het kabinet ontslag zou aanvragen en slechts de lopende zaken nog wilde afhandelen.

Hier zag Dekker een mogelijkheid om in te grijpen - of in elk geval, om iets te doen. Hij kende de oud-minister Rochussen en hij wist dat deze de schoonvader was van de neef van Van Zuylen. Langs die weg wilde hij zich met het demissionaire kabinet in verbinding stellen. Want Heemskerk moest volgens de vaste overtuiging van Dekker met alle kracht worden gesteund. Waren de liberalen eenmaal aan het bewind, dan zou het voorgoed zijn gedaan met elke mogelijkheid om in Indië orde op zaken te stellen. Hij wilde zijn diensten aanbieden; nú, meende hij, had men hém nodig.

Op 27 november schreef hij een brief aan J.J. Rochussen. Na te hebben her-

innerd aan een zekere wederzijdse bekendheid, ging hij over tot een uiteenzetting van de consequenties van een mogelijke val van het kabinet Van Zuylen-Heemskerk. Allerlei doldrieste liberalisaties speelden hem door het hoofd. Daar wilde hij met al zijn kracht stelling tegen nemen. Hij bood zich aan. Hij varieerde het thema van zijn brochure over Pruisen en Nederland. De koning moest weer koning worden en krachtdadig ingrijpen. Er moest geregéerd worden. (Zie illustratie 10a.)

Hij, Douwes Dekker, stelde zich garant om na de zijns inziens noodzakelijke Kamerontbinding voor bruikbare mannen te zorgen. Conservatief mocht men hem in de gangbare zin van het woord niet noemen. Maar juist omdat hij zich verzette tegen de geest van het huidige liberalisme op grond van principieel liberale overwegingen, stond hij aan de kant van de conservatieven. Als men hem vlot steunde, zou hij voor de rest zorgen.¹² ‘Moet Nederland op nieuw worden overgeleverd aan de dorre schoolmeesterij van den heer Thorbecke?’, riep hij uit, ‘Indië aan de heer Fransen van de Putte?’ Moeten ‘de liberaliserende praatjesmakers eerlang weder vrij spel hebben?’ ‘Is er dan op den duur te 's-Hage zooveel talent over, dat men het mijne niet gebruiken kan?’

Terstond antwoordde Rochussen. Hij erkende de rechtschapenheid van Dekker nooit betwijfeld te hebben. Maar de ‘te grote opgewondenheid’ en de tegenovergestelde koloniale denkbeelden hadden hem in Dekker tegengestaan. Doch hij moest toegeven dat in de huidige situatie de pen van Dekker veel goeds zou kunnen stichten. Of het kabinet Van Zuylen stand kon houden was de vraag. Op hetzelfde ogenblik vond een conferentie bij de Koning plaats. Als het mogelijk zou blijken het ministerie te handhaven, wilde Rochussen Dekker dringend aanbevelen. Maar dan moest wel vaststaan dat Dekker het koloniale Cultuurstelsel niet zou gaan bestrijden. Hij behoefde het wel niet te verdedigen, maar zijn optreden mocht in geen geval het vigerende stelsel in opspraak brengen. Rochussen wilde eigenlijk wel eens weten, hoe Dekker het zich voorstelde het wankelende kabinet te helpen.

De gretige toon van deze diplomatieke zinnen is onmiskenbaar. De conservatieven hadden dan ook inderdaad alle reden om hulp te zoeken, want ze stonden zwak. Reeds toen zij in 1866 het ministerie Thorbecke aflosten, was het duidelijk dat de beslissing nog geenszins was gevallen. Zij dankten hun macht voornamelijk aan de tweedracht in liberale kringen. Vooral de zeer actieve Fransen van de Putte, die afschaffing van het Cultuurstelsel bepleit-

te, was als liberaal opposant nog meer te vrezen dan de erkende leider Thorbecke. De conservatieven kenden hun zwakheid, maar tevens begrepen zij waar hun kracht lag. Thorbecke vreesden zij niet - maar voor de liberale oppositie in de Kamers waren ze beducht.

Het antwoord van Rochussen, zo gretig en zo spoedig, verraste Dekker toch min of meer. Nu voelde hij er eigenlijk niet op te hebben gerekend dat Rochussen zijn voorstel zou aannemen. Hij stond op het punt een inleiding bij de Engelse uitgave van de *Max Havelaarschrijven*, geheel in de trant van dat onafhankelijke boek en met de tendens van zijn brochure over vrije-arbeid in Nederlands-Indië. Daar kwam bij dat hij de idee van zijn drama *Vorstenschool* nog niet geheel had opgegeven - en daarin speelde immers een 'bespottelijke koning'...

Dat vloekte ál te erg met de Haagse onderhandelingen. Uiteraard bracht de voorwaarde van Rochussen, om het Cultuurstelsel te sparen, hem geenszins in verlegenheid. Want voor hem was de énjige kwestie: dat de Javaan mishandeld werd. Cultuurstelsel of vrije-arbeid, dat was hem als het deuntje: pomp voor Nederland of pomp voor Dorrepaal & Co. Maar eenvoudig was het voor hem toch niet om de koloniale kwestie geheel van Nederlands standpunt uit te bezien.

Het verwarde hem ietwat. En erger werd het doordat de tijd drong. Niet alleen uit politieke overwegingen. Hij had groot geldgebrek. Tine spuwde bloed. Hoe moest hij het aanpakken?

Op 30 november antwoordde hij Rochussen met de belofte hem de volgende dag uitvoerig te schrijven. Hij gevoelde éven grondig te moeten nadenken. Voorop stond voor hem dat de eerste voorwaarde moest zijn: de hereniging van zijn gezin. En dan zou hij schrijven. Dat kón hij wel. Want eigenlijk was hij nooit *tegen* het Cultuurstelsel geweest; wél had hij zich met volle overtuiging tegen het stelsel van de vrije-arbeid gekeerd.

Toch voelde hij zich nerveus gespannen en besluiteloos. Tegenover Huet bekende hij zijn moeilijkheden.¹³ Zeer vertrouweljk. Indien hij geslaagd zou zijn, moest Huet er maar op rekenen dat het eerste bezoek in Holland hem zou gelden, om nog meer van de interne bijzonderheden te openbaren.

Hij fantaseerde al. Hij hoopte voor de toekomst - 'al werd ik miljonair of zoiets' - de berichtjes van de Rijn toch aan te houden. Desnoods uit piëteit voor de steun die zij hem in moeilijke tijden waren geweest.

Maar ondertussen knaagde toch de gedachte dat hij op het punt stond zich te laten gebruiken. Soezend bij zijn kachelkje in de BreitestraÙe, waarheen

hij verhuisd was, bedacht hij hoe hij al zoveel malen gehoopt had dat het einde van zijn ellende in het zicht was. En stééds tevergeefs. ‘Zou 't wéér zo wezen’, vroeg hij zich af? Hij besepte dat men hem nodig had, maar hij wist ook stellig dat men zou trachten hem zo goedkoop mogelijk te krijgen. Misschien zelfs koesterde men het plan hem terzijde te schuiven, zodra de staatsmachine weer op de rails stond. Dat was in elk geval niet ondenkbaar. Maar hij wilde zich daar niet nú reeds om bekommeren. Binden moest hij zich echter niet te zeer. Ook wilde hij liefst niet om een officieel voorschot vragen. Hoewel hij wat dat betrof wel erg in 't nauw zat.

Hij moest zich evenwel trachten te schikken en zich geheel richten op de onderhandelingen met Den Haag. Iets anders kon hij bezwaarlijk ondernemen. Want geen enkele hindernis mocht hem in de weg komen. Dus geen inleidingen of openbare uitingen, die mogelijkerwijze in ongunstige zin tendentius zouden kunnen fungeren.

Alle aandacht behoorde hij op het politieke ‘schaakspel’ te richten. Daarom wees hij midden december het aanbod van de *Semarangse Locomotief*, om medewerker van dit blad te worden, voorlopig van de hand, vragend echter om een maand uitstel. Een hard gelag, waar men het aan hem had overgelaten om de condities te stellen.¹⁴ Bovendien berichtte hij Rochussen dat hij zijn ‘preface’ voor de Engelse *Havelaar* voorlopig nog opschortte in afwachting van de houding der Regering.

Hij was gespannen. Eigenlijk verwachtte hij terstond naar Den Haag te worden geroepen. Maar ze waren daar wat te langzaam naar zijn zin. ‘Ze hebben geen vrouw die bloed spuwt en rust behoeft’, verzuchtte hij. Onderwijl sprak hij Tine toch moed in, want hij geloofde thans te zullen slagen. Hij weerde zich (naar hij zelf zei) ‘als een oud konijn’.¹⁵

Er was inderdaad roering. Hij verwachtte een grote carrière. Van zijn kamertje in de Breitestraße uit nam hij deel aan de debatten en gesprekken, die hij wist dat plaatsvonden bij Rochussen, bij Van Zuylen, bij Van Heemskerk, ja wellicht bij de Koning. Hij wist dat men sprak over zijn dringend voorstel de Kamers te ontbinden. Want daar moest de actie mee beginnen.

Hij gevoelde zich weer superieur, actief, bezet. Van zijn lans moest men een vlaggestok maken. O, 't zou wel moeite kosten zijn naam te doen doordringen tot de regeringskringen, waar die zo 'n ongunstige, verontrustende klank had. Rochussen deed veel moeite. Dekker vroeg zich echter af in hoeverre de oude staatsman enige invloed van betekenis had op Van Zuylen en de andere ministers.

Er was nóg een hindernis, maar een geringe. De ‘Amsterdamse historie’ van het vonnis, de gevangenisstraf en de boete. Dekker meende dat dit al heel

eenvouding was. - ‘Annuleren natuurlijk!’ Maar Rochussen kende te goed de ambtelijke weg en hij zond Dekker een gezegeld papier om in de juiste vorm aan de Koning te rekwesteren voor kwijtschelding van de straf. Op 13 december 1867 zond Dekker dit stuk ‘kort en eenvoudig’ in zee. Hij vertrouwde dat Rochussen er de rest wel bij zou zetten. Rochussen deed inderdaad zijn best. Dekker had tenminste de indruk dat de oude staatsman hemel en aarde bewoog om de gemoederen in beweging te brengen. Dekker vond hem ‘om een zoen te geven’, en hij drong er op aan dat de ex-minister zélf de teugels van de staat weer in handen zou nemen. ‘Een beetje zoals Bismarck in Pruisen.’

Maar nog daargelaten dat Rochussen zich oud en moe gevoelde, enigszins ook aan geheugenzwakte leed, hij was er de rechte man niet voor. Nooit was Rochussen een sterk staatsman geweest, hij ontging bij voorkeur grote beslissingen.

Voor Dekker spande hij zich wel in. Maar het is de vraag wat het voornaamste motief was. Wilde de oude man nog eenmaal meedoen? Of dreef hem meer de aanstekelijke activiteit van Douwes Dekker? Begin december zond hij hem tweemaal f 25. - om schappelijk te kunnen leven. Maar hij voegde er het dringende verzoek bij om de correspondentie te vernietigen.

Intussen was Dekker begonnen met het schrijven van een program, een stuk over zijn koloniale denkbeelden - waarom Rochussen had gevraagd. De eerste vellen had hij reeds naar de oud-minister ter inzage gezonden en deze antwoordde terstond de 14e december dat hij hem, zo de telegraafkabel niet was gestoord, direct na lezing van die eerste bladzijden had willen berichten: ‘Continuez et achevez - getekend: philo-multatuli.’

Dekker was nu geheel actief. Enige dagen later ontving hij bovendien een brief van Huet waarin deze hem mededeelde dat hij waarschijnlijk binnen korte tijd naar Indië zou vertrekken met een aanstelling bij de *Java-bode* te Batavia per 1 juli 1868.¹⁶ Potgieter had Huet namelijk voorgesteld aan mr. Tollens van dat blad, die hier met verlof was. Door deze kwam hij in aanraking met de Amsterdamse correspondent, de heer Noordendorp, met wie hij had onderhandeld. Daarna had Huet op de 18e december telegrafisch gesolliciteerd.

Huet was enthousiast, had grote plannen voor zijn wekzaamheden in Indië, sprak over een program, dat ze gezamenlijk moesten vaststellen.¹⁷ Voor Dekker was dit een typische samenloop van omstandigheden. Nu was hij er eens te meer van overtuigd dat er grote dingen te gebeuren stonden. Direct zond hij Huet een stuk of wat verkladde blaadjes van zijn me-

morandum, waaruit de hoofdgedachte wel duidelijk op te maken viel. Kort daarna, op zaterdag 21 december 1867, gaf de Staatscourant het bericht dat de Koning het ontslag van de minister *niet* had aanvaard. Van Zuylen zou blijven. Zes dagen later werden de Kamers door Heemskerk ontbonden.

Ieder gevoelde dat de grote strijd tussen parlement en monarchie, tussen staatkundig liberalisme en conservatisme, in de beslissende fase was gekomen.

Dekker leefde. Het is merkwaardig deze man die, naar men gezegd heeft, de ‘Lassalle van Nederland’ geweest zou kunnen zijn, hier te zien optreden met de overtuiging dat hij de promotor was van deze laatste grote daad van reactie in het politieke leven van het Nederland der 19e eeuw.

Vol vuur zette hij zich tot zijn schrijverij: het memorandum over de koloniale politiek van Nederland.

Het werd een fel gelegenheidsprogram.¹⁸ Want hij had op zich genomen de liberaal-koloniale partij dood te schrijven. We kennen het geschrift min of meer door de bredere bewerking, die hij er in 1870 onder de titel *Nog eens: Vrije-arbeid in Nederlandsch-Indië* van publiceerde. En vooral als we die tekst vergelijken met zijn brochure van 1862 over hetzelfde onderwerp, dan springt in het oog hoezeer bepaalde omstandigheden zijn houding bij de tweede publikatie hebben beïnvloed. Het is er echter een bijzonder voorbeeld van, in hoeverre enkele intelligenties hun idealen kunnen verloochenen, zonder hun waarheden nochtans prijs te geven. Want een groot verschil is er wél tussen de brochure van 1862 over de koloniale denkbeelden en het geschrift van 1868-1870.

Stond hij oorspronkelijk zeer kritisch tússten het Cultuurstelsel en het systeem van vrije-arbeid - tegenover Rochussen en zijn vrienden was hij bereid van Nederlands standpunt uit het Cultuurstelsel te verdedigen en aan te bevelen als onontbeerlijk voor de handhaving van het gezag, dat uiteraard geheel berustte op het ‘religieus ontzag voor de Hoofden’.

Hij ging zelfs zover het Cultuurstelsel te kenschetsen als ‘niets anders dan de Javaanse zeden overgezet in staatsbladtermen’.¹⁹ Werd in de vroegere brochure de geest van het Regeringsreglement weergegeven als een aanmaning om de Javaan ‘niet te erg’ te mishandelen, nu beweerde hij dat er in de Staatsbladen ‘een treffende geest van welbegrepen menslievendheid’ heerste.²⁰ Daartussendoor maakte hij beminnelijke gestes naar Rochussen en Heemskerk.²¹

Toch zijn eventuele conclusies ten opzichte van Douwes Dekker veelal

voorbarig. Enkele jaren voor zijn dood merkte hij al eens op dat een biograaf slechts onzinnig te berde kon brengen, indien hij alleen zijn gedrukte werken tot uitgangspunt zou nemen.²²

Ook hier, in het geval van dit geschrift over de koloniale politiek, dient men te bedenken dat hij anti-liberaal was - anti-liberaal in sociaal-politieke zin - omdat hij eigenlijk te liberaal was in de ruimere betekenis van dit woord. Daarmede stond hij echter politiek vrijwel allen. Een *derde* partij van enige maatschappelijke betekenis kon in Nederland pas ontstaan na 1870.²³ Zonder verbindingen met anti-kapitalistische sociale groeperingen van betekenis kwam Douwes Dekker door zijn bezwaren tegen de praktijken van het liberale kapitalisme, vooral in de koloniale kwesties, noodzakelijk in het kamp der conservatieven terecht.

Deze terugval-door-voortuitstrevendheid demonstreert zich het duidelijkst in zijn absolutistische staatsideaal. Zijn verdediging van de absolute vorst, zijn diktatoriale uitingen in het algemeen, heeft men vaak ironisch gebagatelliseerd als een interessant gebrek van het genie. Doch dit is een dwaling. Hij was in feite, zoals hij het later eens nauwkeurig formuleerde: 'despoot uit overleg.'²⁴ Hij vond tegenover zijn zuivere intenties een menigte van lieden die belang hadden bij wat hij als onrecht kwalificeerde. En zonder enige ervaring van een macht, of slechts een beduidende kracht, tegenover het onrecht van de heersende klasse, groeide in hem de opinie dat men beter tienduizend man onder de wapenen kon hebben dan 't recht aan z'n zijde.²⁵ Tenslotte was de herinnering aan de opkomst van het liberale kapitalisme ten koste van het koningschap voldoende om in het herstel van de monarchie de beteugeling van de moderne ondernemersklasse te zoeken. Praktisch stond Dekker dus niet ver van de conservatieven af. Tegenover het kapitalisme in zijn scherpste uitingen wordt men conservatief zo een nieuw perspectief ontbreekt.

Het merkwaardige van deze reactie heeft Dekker scherp beseft. Maar het kostte hem niet veel moeite om, toen hij eenmaal het Nederlandse belang als uitgangspunt had gekozen, de zaak van het liberalisme te bestrijden. Hij hield zijn landgenoten de noodzaak van het Cultuurstelsel voor, om het gezag van Nederland te handhaven. En niemand kan bestrijden dat gezag verzwakt als... men gezag verzwakt - hetgeen met de invoering van de vrije-arbeid moest gebeuren. 'Sit ut est, aut non sit' - 'laat het blijven wat het is of niet zijn', schreef hij Busken Huet.²⁶ Hij voelde zich (als vrijdenker) alsof hij het katholicisme tegen de modernen verdedigde. En dat gaf hem wel geleidelijk een sterk onlustgevoel. Daar redeneerde hij dan tegen in dat hij wél verplicht was waarheid te spreken, doch geenszins de gehele

waarheid moest openbaren. Niemand had voorlopig nog iets te maken met zijn wáre levensdoel dat hij sinds 1843 koesterde: Indië bevrijd van het Hollandse regime.²⁷

Maar toch bleef hem die schrijverij ietwat drukken. Hij verlangde er naar eens openhartig te kunnen spreken - met Huet bijvoorbeeld. De nood van zijn gezin ervoer hij te zeer als een dwingende stimulans tot daden, die hem niet geheel en ál zinden.

Die gedruktheid is ook in het geschrift wel hier en daar merkbaar. Zijn neiging zich geheel te geven, als hij zich logisch verantwoord achtte, werd toch ernstig gestoord door gevoelens van morele twijfel. Indien hij ook maar in het minst gehinderd werd door een gevoel van onzekerheid inzake de volstreckte rechtmatigheid van zijn betoog, dan verloor hij zijn belangrijkste wapen: de polemische scherpte en de macht tot de afgeronde uiteenzetting. De geringste weifeling inzake de zuiverheid van zijn intenties verlamde als het ware zijn rechterhand.

Eigenlijk is de gehele brochure een opgewarmd betoog. Zijn welsprekende spitsvondigheid bij het verdedigen van het Cultuurstelsel is vermoeiend. De lichtpunten worden gevormd door de enkele scherpe aanvallen op het liberalisme. Bij instinct trachtte hij terecht dáárin het zwaartepunt van zijn opstel te leggen. De bittere toon van waardige zekerheid die het eerste boekje over de koloniale kwestie zo deed tintelen van krachtige verontwaardiging, was in het tweede geschrift geheel vervallen.

De derde partij, *zijn* van 1862, werd al niet meer aangeroerd. De verrotting in de staat - motto en motief van het eerste geschrift - werd nu bijna niet besproken of slechts in zover de liberalen er deel aan hadden.

Wij bezitten van het oorspronkelijke opstel niets meer dan een paar verkladde blaadjes en de voltooide brochure van 1870.²⁸ Maar die blaadjes bevatten de hoofdzakelijke tendens. De gepubliceerde tekst gaf deze kern tenslotte uitvoeriger - maar met een merkwaardige wending na bladzijde 60. Toen - nadat de actualiteit door de jaren verdwenen was - verliet hij het Nederlandse standpunt geleidelijk. De strijd der stelsels noemde hij 'groeikoorts der mensheid'.²⁹

Aan het slot van het stuk voor Rochussen schreef hij nog dat 'Z.M. de Koning' recht had op een beslissing tussen de beide stelsel: 'Mag men Z.M. zo aanhoudend in tweestrijd laten tussen behouden en... verliezen?'

Het einde van de *brochure* echter repte niet meer over de Koning, maar citeerde de slotwoorden van het betoog uit 1862: dat de kwestie van vrije-arbeid of Cultuurstelsel geen kwestie was. Want, merkte hij op, los van enig nationaal standpunt: 'boven Vaderland staat Mensheid.'³⁰

Tenslotte vond hij zijn opstel voor Rochussen een ‘lam stuk’.³¹ Het was alleen goed met het oog op zijn nogal gecompliceerde doel.

Douwes Dekker en Buksen Huet kwamen door deze gebeurtenissen gedurende korte tijd zeer dicht bij elkaar. Misschien echter vooral in het gevoel van Dekker. Deze beschouwde Huet als een bondgenoot in zijn politieke aktie. Hij meende waar te nemen dat Busken Huet zich gedurende hun epistolaire gedachtenwisseling ontwikkeld had tot zijn medestander inzake koloniale politiek. Dit mag dan een evidente overschatting van Huets politieke bevattelijkheid zijn geweest, de schijn was toch te aanlokkelijk om niet het enthousiasme van Dekker geweldig te voeden. Hij stelde het zich al voor. Een bondgenoot van dit formaat - Dekker was de eerste die beter ook dan Potgieter het bijzondere formaat van Huet wist te onderscheiden - een bondgenoot van dit formaat had hij nooit gehad. Als hij bedacht hoe het misschien zou kunnen worden: Huet op een journalistieke voorpost in Batavia en hijzelf op het departement van koloniën - dan stroomde er een golf van aktiviteit door hem heen. Er is dan ook op het eerste gezicht wel reden om te menen dat Dekker zich in deze maanden tegen Huet aandrukte. Doch dit is alleen te verklaren door het grote verschil in temperament tussen beide mannen. Dekker gaf zich geheel - hetgeen Huet nooit mocht gelukken. Herhaaldelijk betreurde Dekker de koele, gereserveerde houding van Huet, want hijzelf was één en al openhartigheid en vertrouwen - met het air van de conspirator. Hij beklagde zich regelmatig over te weinig weerklank. De omzichtige, stijf-geformuleerde briefjes van Huet irriteerden hem, hij meende beter verdiend te hebben. Zijn verlangen om met Huet in zee te gaan ging zó ver dat hij tenslotte reden vond die droogheid te kunnen waarden als een blijk van betrouwbaarheid. Misschien kwamen ze wel *te* dicht bij elkaar, want daardoor bleek hoezeer het uitgangspunt van beide mannen verschilde.³²

Sinds de datum waarop zijn contract met de firma Enschedé was afgelopen - januari 1866 - had Huet namelijk geprobeerd een ander emplooi te vinden. Hij verlangde zich breder te ontplooien. Men kan zeggen dat bij Dekker de persoonlijke, materiële motieven ook belangrijk waren, maar bij hem was dit dagelijkse van oudsher een ondergeschikt aspect van de principiële kwestie die nu weer in een acuut stadium verkeerde.

Huet was politiek heel weinig origineel. ‘Konservatief-radicaal’ achtte hij zichzelf, doch dit radicalisme was weinig anders dan de ietwat losse, onvaste houding van de politiek eigenlijk ongeïnteresseerde literator, die uit in-

stinct van recht, billijkheid of goede smaak een ‘sociale politiek’ wenste te stellen tegenover het stuitende, maar in historisch opzicht kwalijk begrepen liberale kapitalisme. Conservatief was Huet slechts, doordat hij maatschappelijk geen sterk besef, economisch geen eigenlijk belang en politiek, niet het minste inzicht bezat. De noties die hij had inzake koloniale politiek, waren uiterst vaag. Zijn meningen dienaangaande konden zich nooit bevrijden van de toon van een buitenstaander, doordat hij zich op dit gebied geheel liet leiden door denkbeelden die zich ontwikkeld hadden van een weerzin tot een min of meer geargumenteed bezwaar tegen de sfeer van het liberalisme als maatschappelijk stelsel, dat met zijn winzuchtige geest de gehele samenleving doordrong.

Dekker moest hem herhaaldelijk terechtwijzen als hij zijn opvattingen in hun briefwisseling voordroeg. Een herziening van het Cultuurstelsel - door Huet aarzelend voorgestaan - werd door Dekker bestreden, vooral om taktische redenen. Slechts in toepassing en uitvoering wilde Dekker hervormingen aanbrengen - als vermoedde hij instinctief hoe concessies van een stelsel in elk opzicht het tegengestelde systeem onweerhoudbaar oproepen. ‘Reformatie *in* de kerk’, schreef hij Huet, ‘of *geen* kerk, maar geen tegenkerk zonder fundament.’³³

Door deze geconstateerde onvastheid in de denkbeelden van Huet groeide de wens ook van Dekker om zijn bondgenoot persoonlijk te spreken. Om overleg te plegen en één lijn te trekken. Want dat achtte hij gewichtig. Er broeide iets.

Hij raadde Huet aan een maand uitstel van beslissing aan de directie van de *Java Bode* te vragen. Zelf hield hij elke decisie of principiële uitspraak, die het ‘schaakspel’ zou kunnen bemoeilijken, in petto. Hij verwachtte plotseling naar Den Haag te worden geroepen. Nadat hij zijn opstel aan Rochussen had gezonden, kon men in Den Haag nauwkeurig weten hoe hij dacht over koloniale zaken. Hij meende dat het oponthoud te wijten was aan de formaliteiten van het gratieverzoek.

Hij was een en al bereddering, construeerde voor zichzelf een toekomst van volkomen ontplooiing. Opgetogen schreef hij aan Tine: ‘Geef mij een prijs over mijn manoeuvreren.’³⁴ Hij gevoelde zich geheel actief en achtte zich volkomen gerechtvaardigd na de langdurige impasse. Zo delgde hij een tamelijk sterk schuldgevoel tegenover zijn gezin. Eigenlijk, zo meende hij, had hij nooit stil gezeten - steeds lette hij op. *Als* hij een poosje niet actief was, dan lag er ook werkelijk niets te doen. Als een kat had hij urenlang in zijn hoek gezeten.

Nu fantaseerde hij ook weer. Bouwde luchtkastelen. En als men goed beschouwt welke de simpele stukken waren, de twijfelachtige verwachtingen, waarmee hij reeds een toekomst zag, dan wordt het wat duidelijker dat deze zogenaamde virtuoos van 't sarcasme in wezen 'n kind van de vreugde was. Hij las al met zorg de advertenties waarin huurhuizen werden aangeboden. In gedachten verdeelde hij de kamers. De kinderen moesten ieder een klein kamertje hebben, 'goed ingerigt'. En Tine zou hij dan eerst recht vertroetelen. Warme kleden op de vloer en een prettige kachel die gemakkelijk aanblijft. Een open haard. Een warme kamermantel en een 'heel makkelijke stoel'. Vooral verheugde hij er zich op de kinderen smakelijk te zien eten. Ieder zou een dag krijgen waarop het menu mocht worden gekozen. En elke vrijdag vis op tafel. Voor Tine zou hij 'al zijn werken, netjes ingebonden' kopen. Met Edu en Nonnie zag hij zich al wandelen naar Scheveningen. Ze zouden een goed 'vadertje' aan hem hebben.³⁵

Maar met het eerste verdiende geld moest hij eerst nog verschillende dingen in Keulen inlossen. Bijna al zijn bezittingen had hij verpand. En ook de schulden waren groot en talrijk. Het was een lijst om van te schrikken. Van herstel mocht Tine dan ook tegen anderen volstrekt niet spreken. In Holland zou men toch al over hem heen vallen. De schuldeisers mochten vooral niet door overdreven berichten voortijdig worden gewekt. Het was vroeg genoeg als hij zelf een regeling kon treffen. Alles rolde nu en hij voelde zich het stille middelpunt van grote gebeurtenissen, niet alleen in Holland, maar in geheel Europa. Hij voorzag 'grote stormen'. De drukte deed hem goed. Hij zong, redeneerde, las en knutselde.³⁶

Direct nadat hij van Huet omtrent diens aanstaande vertrek naar Indië een en ander had vernomen, schreef hij naar Rochussen. Want Huet als bondgenoot was van gewicht. Wat een kracht zou dat zijn tegenover de liberaliserende 'baren' op de hoofdplaatsen! Hij meende te weten dat Huet zijn program volstrekt onderschreef: herstel van gezag, verbetering van de begane fouten binnen de grenzen van het stelsel enz. enz.³⁷ Tegelijkertijd gaf hij in een andere brief Huet allerhand aanwijzingen voor het geval dat Rochussen hem uitnodigde tot een onderhoud, hetgeen hij stellig verwachtte. Huet moest er zich op voorbereiden geen genoeg te nemen met diplomatieke uitwijkpogingen van Rochussen, die zich wel te oud zou achten of een tekort aan invloed wilde voorwenden. 'Dan jukt hij een beetje', lichtte hij Huet in.

De oud-minister heeft Huet inderdaad terstond bij zich laten roepen.³⁸ Huet berichtte zijn vriend dat hij op donderdag, de tweede Kerstdag, 26 december 1867 een onderhoud zou hebben met de oude heer. Huet was ver-

heugd en dankbaar, noemde Dekker een ‘tovenaar’ en hij hoopte zijn positie tegenover de *Java Bode* versterkt te hebben door deze officiële relatie.³⁹ Hier had Dekker al iets kunnen begrijpen van de eenvoudige drijfveren van Busken Huet. Er was geen veinzerij in die brief. Huet wilde van positie veranderen, de vleugels breder uitslaan, tot groter aktie overgaan, maar hij gevoelde het risico van de nieuwe schoenen die nog niet zoveel zekerheid boden als de oude die hij bezat. Zijn verhouding tot de uitgever van de *Java Bode* stond vaster te worden en hij wenste dat de invloed die Dekker nu ten voordele van hem had uitgeoefend ook hemzelf eens ten goede mocht komen. Geen woord over dit goede begin der mogelijkheid van politieke samenwerking! Dekker heeft dit zo vanzelfsprekend geacht dat hij er ook met geen woord op wees. Hij gaf Huet alvast aanwijzingen voor de overtocht naar Indië. Hij opperde het denkbeeld om met zijn ‘hele troep’ in Batavia bij Huet te komen logeren. De mogelijkheid was helemaal niet uitgesloten, want geld zou hem vermoedelijk binnenkort niet meer ontbreken. Rochussen had hem vertrouwelijk uitzicht gegeven op de uitbetaling van een wachtgeld over de afgelopen 12 jaren.⁴⁰

Hoe echter de bespreking tussen Rochussen en Huet verlopen was, kwam Dekker nog niet te weten.

Ondertussen verbeidde hij ongeduldig de verdere ontwikkeling van zijn eigen zaak. Het ging hem véél te langzaam. Rochussen was wel ‘allerliefst’, zoals Dekker het noemde, maar zelfs het gratiebesluit was er nog niet door. Hij vond het erg ‘komiek’: een redder van het land die, vóór hij als zodanig in functie kon treden, eerst even een paar weken achter de tralies moest worden gezet!⁴¹

Van Zuylen had inmiddels kennis genomen van Dekkers memorie over de koloniale politiek. Rochussen wilde nu proberen hen beiden in contact te brengen. Dekker drong op spoed aan en gaf, uit een door lang stilzitten en nadenken overvol gemoed, series van wenken voor buitenlands beleid. Hij was radicaal. België, meende hij, moest maar verdeeld worden tussen Frankrijk en Nederland - dan was de Vlaamse Kwestie meteen opgelost en Nederland kon een muur vormen tegen Pruisen.⁴²

Rochussen stemde hiermede wel in en beloofde Dekker hem te zijner tijd een memorie aangaande deze denkbeelden te laten lezen.

Maar onderwijl begon Dekker zijn geduld te verliezen. En ook zijn goede humeur. Want het was wel aardig om met de oud-minister over alles en nog wat te corresponderen - maar de tijd drong, in élk opzicht. Hij zat geheel zonder geld. Van Rochussen wachtte hij een brief met geld tegen het

einde van maand december 1867. Het zou de lening zijn waarmede hij zich gedurende die maand in het leven hield.⁴³ Zijn kamers bij Frau Frisch in de Breitestraße had hij tegen 1 januari al opgezegd - maar nu zijn hoop om snel naar Holland te kunnen vertrekken geleidelijk wel zwakker werd, koesterde hij het plan om een kamer te huren in het hotel St. Paul. Zijn vrienden berichtte hij deze adreswijziging alreeds.

Het was ook niet houdbaar bij Frau Frisch. Het mocht geméén volk worden genoemd, vaak dronken, lawaaiig en onbetrouwbaar. Eigenlijk ontbrak hem het eenvoudigste. Als kolenschap gebruikte hij een halve schotel. Eenmaal had ze hem in negen weken geen schoon beddegoed gegeven.⁴⁴

Het geld van Rochussen liet echter op zich wachten en 't leek er op dat hij de re januari 1868 zonder zijn schamele spullen wegens huurschuld, in alle stilte het huis nog zou moeten verlaten om elders een onderkomen te zoeken. Ten einde raad ging hij een overeenkomst aan met zijn weerzinwekkende hospita. Hij verwachtte immers geld! Hij zou mogen blijven tot hij geld ontving - maar voor elke dag na 31 december moest hij anderhalf maal de gewone prijs betalen.

Hij schreef Huet en vroeg hem de 25 gulden over de komende maand vooruit te zenden.

Toen ontving hij - laat op de avond van de 31e december 1867 - bericht van Rochussen dat hij op 27 december een brief met 200 gulden aan hem had verzonden. Dát was verschrikkelijk, de brief moest gestolen zijn! Dezelfde nacht ging hij nog op informatie uit bij de politie en bij de post. Hij was radeloos. Geen geld - en het enige geld dat hem redden moest, nog gestolen! Nu kon hij eigenlijk niet meer naar Frau Frisch terug. Doch in een logement zou men hem zonder bagage of vooruitbetaling ook niet toelaten.

Het was ijzig koud die oudejaarsnacht. Met kapotte schoenen en dun gekleed sjokte hij door de sneeuw, nerveus, woedend, zinnend op een oplossing. Met spoed verzocht hij zijn vriend Chateleux in Maastricht hem 50 gulden te sturen.

Frau Frisch stond hem wel toe nog enkele dagen tegen de afgesproken prijs in haar huis te blijven, aangezien hij toch stellig enig geld verwachtte. Omdat hij echter verscheidene vrienden reeds als zijn adres na 1 januari 1868 het hotel St. Paul had opgegeven, moest hij steeds bij iedere postbestelling naar het hotel draven.

Van Chateleux ontving hij de 2e januari reeds een bedrag van honderd francs. Dit gaf hem even een adempauze. Maar driekwart van de dag zwierf

hij op straat om te onderzoeken wáár de geldbrief van Rochussen was verdwenen. De opwinding, waarin hij verkeerde, was duidelijk merkbaar aan het handschrift van zijn brieven, kort na de jaarwisseling. Grote, grove letters schreef hij. Op een bladzijde waar hij doorgaans regelmatig 45 regels plaatste, kraste hij in die enerverende dagen hoogstens 25. De regels die gewoonlijk 40 letters bevatten, telden er nu ten hoogste 20.

Hij vermoedde dat de 25 gulden van Huet over de komende maand ook waren gestolen. Eigenaardig vond hij het dat het geld van Chateleux uit Maastricht goed was door gekomen. De dief moest dus op de route van Holland uit zitten. Een andere brief uit Den Haag - maar zonder geld - was wel opengekrabd. Hij had Rochussen terstond bericht gezonden. Deze antwoordde echter op een wijze die Dekker 'infaam' achtte.⁴⁵ Rochussen was verwonderd en schreef: 'Informeer en doe mij bericht', terwijl hij hem vijftientig gulden ter vergoeding aanbood. Het was voor het gevoel van Dekker de toon van een verdenkende reserve. Hij was er kapot van. Een Duitse kennis had hem gezegd: 'Wenn es so ist wie Sie sagen, dann muß Ihr Correspondent es wieder schicken.' Dát was het! In hevige opwinding luchtte hij zijn gemoed in een brief aan Huet op 3 januari. Huet moest zich niet vriendelijk inlaten met Rochussen vóór dat deze dat infame briefje introk en inzag dat knorrigheid hem wellicht die verkeerde toon had doen aanslaan. De kwestie was van té groot belang. Hij vroeg Huet ook hem te helpen met het opsporen van de dief. Want er moest vastgesteld worden hoe en waar de diefstal was gepleegd. Het zou Dekker duizenden waard zijn geweest de zaak op te helderen. Dan pas achtte hij zich in staat Rochussen te schrijven en terecht te wijzen. Maar als hij even bedacht hoe zo'n kleinigheid zijn plannen in de war stuurde, kon hij wel huilen van wanhoop. Alles had hij op deze kaart gezet. De Engelse vertaling, het drama, de journalistiek - alles had hij laten varen voor deze kans. Hij had de moed niet Tine in te lichten over het verloop van zijn aktie.

Allerlei verdenkingen kwamen in hem op. Hij dacht aan Frau Frisch, aan de kelner van het hotel St. Paul.

Hij ontwierp een plan om de dader te betrappen. Met zijn vriend Nahuys te De Haag sprak hij af dat die van 5 januari af hem elke dag een brief met gefingeerd geld zou zenden naar zijn kosthuis in de Breitestraße en tegelijk een briefje, gericht aan het adres van zijn sigarenhandelaar Bergrath in de Hochstraße 2, met de mededeling dat er een lokbrief was verzonden.

Op de 6e januari ontving hij bij zijn sigarenhandelaar het controlebriefje, doch in zijn kosthuis werd geen geldbrief ontvangen. Hij had een spoor.

Nerveus scheurde hij van het controlebriefje een stuk af, dat hij achterliet bij Bergrath en spoedde zich naar het Postkantoor. Die dag liepen echter juist de Kerstvacanties af en hij moest de volgende dag terugkomen. Hij kwam terug en kreeg de directeur te spreken. Voor deze ambtenaar was de nerveuze Dekker waarschijnlijk een uitermate hinderlijke persoon. Zonder twijfel zal hij met zijn bewegelijke felheid de sceptische houding van de Postdirecteur opgewekt hebben. Het dispuut moet wel hevig geweest zijn. Maar terwijl ze bezig waren te twisten over de vraag of er nu wel een duidelijke aanwijzing was gevonden, kwam er een besteller binnen met het bericht dat er een *aangetekende* brief voor de heer Ed. Douwes Dekker was gearriveerd. Het bleek de lokbrief te zijn. Dekker was verbluft. Nahuys zou niet aantekenen. Dat had Rochussen ook niet gedaan. Woest om de flater, die hij hier door de stommitieit van zijn vriend had geslagen, droop Dekker af. Maar Nahuys verzekerde hem de geldbrief *niet* te hebben aangetekend. Dat moest op een Haags postkantoor zijn gebeurd.

Dekker zond alle bewijzen nu aan Rochussen. Deze had hem immers verwonderd gevraagd hoe er geld kon wegraken? Welnu, hij had het onderzocht en het stond vast dat er in Den Haag op het Postkantoor een dief zat, die zijn correspondentie in het oog hield. Dekker stuurde Rochussen ook zijn visitekaartje. Dat moest een knecht dan maar naar het Haagse postkantoor brengen met de boodschap: ‘Compliment en laat bedanken voor de welwillendheid. Hierbij de voorgeschoten 10 cts voor ‘t aantekenen.’⁴⁶ Er diende dan goed op de reactie gelet te worden. Als het geld aangenomen werd, was het zonderling dat iemand ongevraagd zo attent was brieven aan te tekenen op het vermoeden dat er geld in zat. Dat zou dan eens onderzocht moeten worden. Indien het dubbeltje echter geweigerd werd, dán was het zeker dat de dief daar zat, want dan bleek dat degene die stellig in Den Haag ongevraagd de brief van Nahuys had aangetekend, dit met onzuivere bedoelingen had gedaan en het niet bekend wilde maken!

Het is echter wel begrijpelijk dat de oude Rochussen de detectie op grond van die ietwat hachelijke aanwijzingen liever aan een ander zag opgedragen. Dit verzocht hij Dekker dan ook.

Het werd nog erger toen hij op 8 januari 1868 een brief van Huet ontving en het bleek dat de daarin geadviseerde vijfentwintig gulden ook waren gestolen. Dit was ‘om te vertwijfelen’. Bovendien kreeg hij die dag bericht dat wegens zijn schuld aan de stadsbelasting, binnen enkele dagen zijn bezittingen - zijn lijfgoed, twee koffers, papieren en boeken, schrijftafeltje, lampje etc. - in het openbaar zouden worden verkocht.

Ook zijn kamer moest hij ten spoedigste verlaten. Het abonnement op de

Kölnische Zeitung liet hij beëindigen, zodat hij in een koffiehuis een krant moest lenen om berichtjes voor de *Oprechte Haerlemsche* samen te stellen. Van zijn sigarenhandelaar leende hij dan een thaler om de vertering te kunnen betalen.

Hij werd ziek van de zorgen en moeilijkheden. Het ene ogenblik was hij volkomen buiten staat om te werken, zich te bemoeien met zijn verdere levensstaat, even later geraakte hij door een serie van wanhopige gedachten tot dolheid toe in heftige verontwaardiging. Tot overmaat van ellende verstuikte hij op uiterst pijnlijke wijze zijn duim toen hij, door uitputting minder attent, op straat viel en ongelukkig terecht kwam.⁴⁷ Tine durfde hij dit alles niet te berichten, want hij meende dat de teleurstelling haar zou doden.

En dat om een beetje geld. Wanhopig werd hij bij die gedachte. Hij hield er werkelijk voor zijn hele leven een angst voor de post, voor brievenbussen, aan over. 't Meest ergerde hem wat hij de kleinheid van Rochussen noemde. Hij schreef naar Den Haag dat het maar beter was hem voortaan terstond geheel en al te vertrouwen. De tijd was hem zo kostbaar. Armoede verwarde al zijn zaken. Een brief met stukken uit Edinburg - betreffende de Engelse vertaling van de *Havelaar* - moest hij ongezien terug laten gaan, omdat hij de strafport niet kon betalen.⁴⁸

In uiterste wanhoop schreef hij tenslotte aan een vage kennis, Fop Smit, een rijke reder aan de Kinderdijk, waar hij een jaar tevoren, van Antwerpen terugkerende, een nacht had gelogeed. Hij zette deze mensen uiteen hoe ellendig zijn toestand was, en vroeg om een paar honderd gulden. Hij geloofde stellig dat geld te krijgen. Het waren hevige bewonderaars. De vrouw van de oudste zoon des huizes kende de *Ideeën* uit het hoofd. Inderdaad ontving hij enkele dagen later - 15 januari 1868 - een telegram met het bericht dat een bedrag van driehonderd gulden was verzonden. Het werd hoog tijd. Dekker bezat letterlijk niets van geldelijke waarde meer. Zelfs niet de paar centen om met lak zijn brieven te verzegelen.

De ergste zorg en benauwdheid waren even geweken en hij kon zich weer enigszins roeren. Het memorandum over het Cultuurstelsel moest hij nu voltooien. Verder bereidde hij zich voor op de terugkeer naar Holland, naar Den Haag. Hij dacht er over een zwart jasje en een pantalon te kopen. Want Rochussen zette de onderhandelingen weer voort.

Op 16 januari 1868 ontving hij het officiële stuk, waarbij hem de kwijtschelding van gevangenisstraf werd medegedeeld.⁴⁹ Dat was nog ongemerkt een hevige interne strijd geweest. Reeds op 7 december 1867 had de Officier van

Justitie te Amsterdam een geheim schrijven van de Procureur-Generaal te Den Haag ontvangen, waarin hem verzocht werd uitsluitel te geven aangaande een vonnis van Eduard Douwes Dekker. Het bestaan van een desbetreffend, onuitgevoerd vonnis wegens mishandeling werd met een geheim schrijven van het Parket dezelfde dag nog bevestigd. Op 24 december ontving de Officier vanwege de President van het Hof te Den Haag een rekwest om gratie. Dit verzoek werd op 30 december geretourneerd met een bericht waarin geadviserd werd het verzoekschrift vooralsnog buiten wij niet, maar op 13 januari 1868 ontving de Amsterdamse Officier van Justitie bericht van de Procureur-Generaal, dat de Koning bij besluit van de 11e januari 1868 nr 49 de straffen, aan Dekker opgelegd, had kwijtgescholden.⁵⁰ (Zie illustratie 10b.)

Hiervan werd Dekker mededeling gedaan. Toch achtte hij het ogenblik nog niet gekomen om naar Den Haag te vertrekken, al was hij dan nu vrij om te gaan en te staan waar hij wilde. Maar hij meende dat het beter was zich door Rochussen te laten oproepen. Hij wenste hem het voorwendsel niet te geven dat hij te vroeg kwam. Door de vrijheid en het vergezicht der mogelijkheden leefde hij weer geheel op. De toon van zijn brieven veranderde. De taal werd fors, overmoedig soms, geestig, superieur en intelligent. De 18e januari 1868 had hij bovendien het geld van Fop Smit ontvangen. Hij stuurde Tine een bedrag van 10 thaler en voor de kinderen ieder één thaler. Meer kon hij niet missen, want hij moest zich geheel herstellen om op het eerste teken gereed te zijn voor een overhaast vertrek naar Den Haag. Dezelfde dag nog kocht hij een nieuw costuum en loste hij zijn horloge en een japon van Mimi uit de lommerd in. De 20e ging hij even naar Maastricht, voor het eerst sinds precies twee jaar weer op Hollandse bodem, om zijn vriend Chateaux de geleende 100 francs te betalen. Thuisgekomen vond hij een wissel van de Schotse uitgever, waardoor hij in staat was Tine weer tien thaler te zenden. Hij deed er een kort, geagiteerd briefje bij. Er was beweging en hij puurde er de zekerheid van zijn vermogens uit. In deze dagen beleefde hij weer een klein 'komiek' avontuur. Op de 23e of 24e januari ontmoette hij in Keulen op straat een meisje van omstreeks 22 jaar, dat in armelijke omstandigheden verkeerde. Het bleek dat ze door een heer geëngageerd was om zingen te leren en in een theater op te treden. Ze had dit aanbod aangenomen en een betrekking als winkelmeisje opgegeven. Spoedig bemerkte ze echter dat het een geheel ander debuut zou worden. Ze vluchtte en in de woedende stemming van haar verlatenheid ontmoette Dekker haar. Ze was dakloos. Ogenblikkelijk bood Dekker haar

onderdak aan en getroost nam ze haar intrek bij hem en Mimi. Hij raadde haar aan op advertenties voor betrekkingen te schrijven. Maar ze wilde niet meer weg. Dekker amuseerde het geval; hij vond haar een ‘curieus studie-exemplaar’. Op zeker moment vroeg zij bij Dekker en Mimi in de kamer te mogen slapen: ‘Want’, zei ze, ‘U bent toch al zo oud.’ Sedert lange tijd had hij niet zoveel gelachen. Toch drongen zij er op aan dat ze haast maakte met het zoeken van een betrekking, want het kamertje waar ze haar hadden ondergebracht was per 1 februari verhuurd. Ze antwoordde echter dat Dekker en Mimi dan maar eerder naar Holland moesten vertrekken, dan kon zij hun kamer nemen. Dekker lachte om deze redenering; dat was geen brutaliteit, het was niet anders dan een bijzondere vertrouwelijkheid, die men zelden bij mensen waarneemt. Het kind zong en schertste de hele dag. Om de zorgen en de bezorgdheid van Dekker lachte ze. Alles zou terecht komen.

Terecht was de zaak van Dekker evenwel nog lang niet. Rochussen beklagde er zich over dat de minister van koloniën zo prozaïsch, zo ambtelijk was. Hij doelde vermoedelijk daarmee op de pogingen om Dekker te rehabiliteren als ambtenaar, met alle consequenties van dien. In dat opzicht zal de minister van koloniën erg ambtelijk zijn geweest, omdat herstel van Dekker tegelijk het desavoueren van velen, eigenlijk van de regering betekende. Meer aannemelijk lijkt echter dat dit kabinet, als andere kabinetten voordien, verre van bevreesd voor inconsequenties, eerder zich niet wilde binden indien losse relaties konden volstaan. De Kamers waren uiteengegaan en het wachten was op het resultaat van de verkiezingen. De departementen van eredienst werden weer hersteld, waardoor de kerkelijke groeperingen mogelijkerwijs zouden worden aangetrokken. Dekker werd aangeraden met zijn vertrek te wachten tot de verkiezingen en de herstemmingen voorbij waren.

Hij begreep dit niet. Eind januari waren de verkiezingen immers reeds voltooid! Hij werd ongeduldig. Nadrukkelijk verzocht hij hem als ambtenaar te rehabiliteren, desnoods zonder consequenties. Dat was ereplicht. Maar het kabinet wilde daar de verantwoordelijkheid niet van dragen, zolang het onzeker was of het blijven kon.

Nog doorzag Dekker niet dat er een eigenaardig spel met hem werd gespeeld. Want onderhand voerde het kabinet wel beslissende besprekingen met Busken Huet.

Dekker bleef echter onkundig van die onderhandelingen. Rochussen had hem wel iets geschreven over een officiële aanstelling, maar van Huet hoor-

de hij niets. Dekker verontschuldigde hem voor zichzelf met de gedachte dat Huet het wellicht ietwat pijnlijk zou vinden succes te melden, terwijl hijzelf nog niet verder was gekomen. Dekker vertrouwde Huet, hij achtte hem ‘goed en solide’. Bovendien was een aanstelling van ondergeschikt belang.

Maar voor Huet was de kwestie hóógst belangrijk. Zijn onderhandelingen waren gevorderd. Doch in ongeveer een maand tijds, sinds 12 januari, berichtte hij Dekker dienaangaande niets. Dit bracht Dekker op de angstige idee dat er weer brieven gestolen waren.

Huet was werkelijk intussen in volle aktie. Op de tweede Kerstdag, 26 december 1867, had het onderhoud met Rochussen plaatsgevonden en daar was door Huet medegedeeld dat hij volkomen instemde met de politiek der conservatieven inzake Indië en dat hij hoopte in die geest te Batavia de liberale oppositie op krachtige wijze te kunnen bestrijden. Indien de *Java Bode* zich niet op het laatste moment terugtrok, zou hij zijn taak over een half jaar al opnemen. Maar nu meende hij dat er voor de regering toch ook wel iets aan gelegen was hem op die voorpost niet geheel à la merci van een particuliere uitgever te laten.⁵¹

Rochussen voelde wel iets voor deze suggestie. Hij sprak er over met Van Zuylen en met de minister van koloniën J.J. Hasselman. Huet had er op aangedrongen een onderhoud met deze heren te hebben, want hij vermoedde, wellicht niet ten onrechte, dat men vooringenomen zou zijn tegen de onkerkelijke, onduidelijk-religieuze denkbeelden, die hij doorgaans had uiteengezet. Hij wilde eventueel misverstand graag uit de weg ruimen. En met spoed.⁵²

Reeds op 3 januari wendde hij zich tot Groen van Prinsterer in de verwachting dat deze hem een voorspraak in hogere kringen zou willen zijn. Hij legde zijn plannen open. In enkele woorden kwam het neer op de wens ter beschikking gesteld te worden van de Gouverneur-Generaal, met een wachtgeld. Rochussen had hem er al van overtuigd dat de Indische ambtenarij zo'n instituut niet kende. Doch Huet had een nieuw idee. Uit de begrotingspost voor onvoorziene uitgaven zou ‘Koloniën’ hem een subsidie kunnen verschaffen. Een vertegenwoordiger van de regering tussen de liberale journalisten in Indië moest toch wat waard worden geacht! Hij wilde echter een duidelijke toezegging hebben.

In die zin verzocht hij Groen voor hem bij Van Zuylen zijn voorspraak te zijn. Graag zag hij zich voorgesteld als de aangewezen man voor de ‘regeneratie der journalistiek op Java in gouvernementele richting’.⁵³ Vier dagen

later antwoordde Groen hem laconiek : te moeten volstaan met de mededeling dat hij sedert medio 1866 met Van Zuylen geen woord had gewisseld. Daarmee was deze weg versperd.

Doch hij ging door en geleidelijk kristalliseerde zijn minimumverlangen, dus zijn wezenlijke bedoeling. Over zijn aktie sprak hij met zijn vrienden niet. Hoewel geheimhouding hem niet was opgelegd. Alleen zijn vrouw en zijn broer Charles hield hij op de hoogte.

Tot hij op 3 februari 1868 het beslissende telegram uit Batavia kreeg, waarbij hem zijn aanstelling bij de *Java Bode* werd bevestigd. Nu wist hij dat hij in de eerste dagen van mei vertrekken moest. Het begon te spannen. De volgende dag schreef hij Potgieter. Met verzwijging van alle andere pogingen om zich van geld voor de overtocht of duidelijke garanties voor de toekomst te verzekeren, vertelde hij zijn oudere vriend van zijn financiële moeilijkheden. Hij had een bedrag van f 3000. - nodig. Hij vroeg Potgieter hem dat bedrag te verstrekken of bij het verkrijgen zijn voorspraak te zijn.⁵⁴

Een schriftelijk antwoord van Potgieter is niet bekend. Ook in latere brieven vinden we geen enkele toespeling. 't Is dus wel zeker dat in een persoonlijk gesprek Potgieter zijn onwil of onvermogen heeft te kennen gegeven. De weg om regeringshulp te verkrijgen, lag dus alleen nog open - maar hij had geen enkele voorspraak, behalve de medewerking van Rochussen.

Maar Douwes Dekker was intussen ongeduldig geworden. Hij had Huet in januari al eens geschreven, maar die brief was blijkbaar zoekgeraakt.⁵⁵ Op 8 februari vroeg hij echter dringend om uitsluitsel. Van Rochussen had hij vernomen dat Huet tevreden was met de bereikte resultaten. Dekker vroeg zich af welke resultaten er werden bedoeld. Het was toch ook min of meer *zijn* zaak. Dekker had voor Huet bij Rochussen de weg geëffend, de inleiding gegeven tot de grote samenwerking voor beider doel. Dekker meende wel enig 'zedelyk regt' te hebben op nadere berichten omtrent de besprekingen, die Huet daarna had gevoerd. Het verdroot hem door Huet zo volslagen 'genegligeerd' te worden. De kwestie was toch ál te belangrijk: aanstellingen of zoiets waren maar bijzaak.

Vier dagen later drong hij nog scherper en uitvoeriger op antwoord aan. Hij had een angstig vermoeden. Hij gaf er de voorkeur aan van Huet nu precies te vernemen, wat er gebeurd was of te gebeuren stond. Pleiten behoefde Huet niet, dat kon Dekker voor hem minstens zo goed als voor zichzelf. Hij wenste te weten zonder omwegen of Huet hem had verwaarloosd, nadat hij door Dekker in aanraking was gekomen met de mensen in Den Haag. Dekker was daarvan overtuigd. De berichten die hij kreeg wezen

alle in de richting van een *eigen koers* van Huet. Maar als Huet hem openlijk bekende in die zin een fout ten opzichte van hun veel belangrijker doelstelling begaan te hebben, dan zou hij hem des te meer waarderen om zijn oprechtheid. Een dergelijke fout achtte Dekker bijzaak, de kwestie kon nog wel worden gered. Hij zelf had wel eens grotere misstappen begaan.

Nu antwoordde Huet terstond. Hij was in hoge mate verwonderd over de aantijging van Dekker. De argwaan van Dekker dat hij hem 'resultaten' zou hebben verzwegen, noemde hij 'n fantasiebeeld'. Er was nog niets bereikt in Den Haag. Hij zou weliswaar eerstdaags een onderhoud hebben met Hasselman, doch dat was alles. Iets nieuws was er nog niet te melden.

De eigenlijke kern van de kwestie werd echter door Huet in het geheel niet aangeroerd. Het lijkt mij wel zeker dat Huet zich volkomen zuiver voelde. Er was op zijn 'zaak' niets aan te merken. De kwestie of Huet zijn politieke beginselen verraden zou hebben of bezig was te verkwanselen, kan men eenvoudig oplossen met het inzicht dat Huet er geen welomschreven politieke beginselen, van de politiek der regering afwijkend, ooit op na heeft gehouden. Of hij de vriendschap van Dekker verraden heeft, is een andere vraag. Maar ook die is gemakkelijk te beantwoorden door de zekerheid dat Huet de wezenlijke, zeer breedgrijpende bedoelingen van Dekker nooit begrepen of ernstig overwogen heeft. Het begrip vriendschap had voor beiden een andere inhoud. Huet ging zijn *eigen* weg en misschien wordt het verschil tussen het talent van Huet en het genie van Dekker wel het best geïllustreerd door het feit dát die weg de weg van Huet was. Hij ging naar Rochussen om een aanstelling met toekomst. Hij gevoelde niets van de grotere bedoelingen die Dekker dreven. Wat hem dreef leek hem groots genoeg.⁵⁶

En hij slaagde. In de tweede helft van februari 1868 ontmoette hij Hasselman.⁵⁷ Het gevolg was een voordracht van deze op 10 maart 1868 aan de Koning om Conrad Busken Huet vrije overtocht naar Java te verstrekken ten einde van hem in Indië te verkrijgen 'consideratiën en advies omtrent de vraag welke maatregelen daar te lande van Bestuurwege werden vereist tot breideling van de uitspattingen der (liberale) drukpers.'⁵⁸ Op 12 maart 1868 tekende de Koning een Besluit dienaangaande. Er werd Huet een bedrag toegekend van f 2967,50 ten laste van het eerste hoofdstuk der begroting van uitgaven van Nederlands-Indië. Later, in september, protesteerde de Algemene Rekenkamer tegen deze toekenning, zijnde in strijd met de wet.

Hoe dit zij, Huet was geslaagd. De 3000 gulden, die Potgieter hem niet gaf, verstrekke hem de regering!

Aan zijn vrienden deelde hij daarvan niets mee. Men heeft hem dit verweten, maar ten onrechte. Het is duidelijk dat zijn opdracht een vertrouwelijke was. Men moet hem geen onvervulbare eisen stellen.

Er is ook geen afwijking van de lijn, die hem oorspronkelijk met Dekker verbond. Huet werd een waarnemer en rapporteur voor de anti-liberale regering op een post die uiterst belangrijk zou kunnen zijn voor het koloniale beleid.

Toen later de juiste toedracht openbaar werd, heeft men hem echter overladen met verwijten van verraad en spionage.⁵⁹ Onder deze beschuldigers bevond zich Dekker echter *niet*. Zolang hij niet precies wist wat er was gebeurd, nam hij genoegen met Huets verzekeringen van goede trouw. Hij achtte Huet solide. De briefwisseling werd voortgezet, en Dekker bezocht hem nog later in Bloemendaal.

Bekend geworden met de feiten heeft hij hem *niet* beschuldigd, maar hij heeft eenvoudig iedere relatie resoluut met hem verbroken. Voor Dekker lag de zaak heel anders dan voor de verontwaardigde liberale vrienden. Huet had zich naar de mening van Dekker niet verkocht, maar aangeboden voor een taak die ver beneden zijn waardigheid en vermogen lag. Huet had het moment verzuimd om samen met Dekker iets van groter belang tot stand te brengen.

Huet was voor Dekker te kort geschoten! Hij had een aanstelling voor een *baan* bedongen, waar Dekker een *zending* beoogde. Dat was geen vergrijp, eer een degradatie.

Rustig maar wat bitter sprak Dekker er over met Mimi. Hij had zich van Huet veel voorgesteld. Een bondgenoot had hij in hem gezien voor de geweldige zaak, die hem al twintig jaar bezighield. Maar zonder enig gevoel daarvoor - 'als een lakei' - had Huet een nietige fooi geëmpocheerd, '... fidonc!'

Daarmee had de persoon van Huet voor hem echter geen belang meer. Op een brief van 18 december 1868, waarin Huet met geen woord commentaar leverde op de in die dagen juist geopenbaarde toedracht, bleef Dekker wrevelig het antwoord schuldig.

Doch we lopen op de gebeurtenissen vooruit. In februari 1868, met de brief van Huet: dat zijn zaak nog hangende was, tobde Dekker met zijn Haagse onderhandelingen traag voort. Soms was er even hoop op voortgang, dan weer vervloog iedere verwachting. Eigenlijk be kroop hem de lust om elke bespreking met Rochussen af te breken.⁶⁰ Het was zo'n martelende treiterij! Het sloopte hem. In Den Haag had men geen haast. Er werd dagen lang

gepraat over futiliteiten, naar Dekkers smaak. Rochussen zeurde in zijn brieven over de onenigheid die tussen de ministers gerezen was. Zo verliep alle grootse spanning.

De ministers twijfelden. Zij zouden wellicht liever onderhandeld hebben met Dekker als hij bepaalde condities had gesteld. Zakelijk! Dit veronderstelde Rochussen. Maar dat was ook wat Huet succes en Dekker fiasco opleverde. Bepaalde condities had Dekker niet. Herstel van zijn gezin was geen conditie. Doch in deze sfeer van Dekker gevoelden de ministers zich vanzelfsprekend ietwat onvast en op hun hoede. Zij deden liever zaken. Zij vreesden dat Dekker - als zij zich gebonden hadden - op een ongelegen moment met onvervulbare verlangens zou komen. Het verwaarlozen van 'bepaalde conditiën', waar Rochussen op aandrang, konden de ministers niet anders dan als 'politiek' beschouwen.

Rochussen, wie het toch wel zeer aan 't hart ging dat Dekker in zulke moeilijke omstandigheden bleef verkeren, raadde hem aan 'eens een niet overdreven brochure te schrijven om het gezag te steunen'. Een andermaal stelde hij voor iets te ondernemen om plaatsvervanger van Huet aan de *Opregte* te worden. Als Dekker daartoe naar Amsterdam wilde reizen, zou hij wel een wisseltje sturen.

Deze voorstellen deden de bom barsten. Woest was Dekker. Reeds sinds december hield men hem op sleeptouw. Wat hij verlangde, waren geen bepaalde condities, maar eenvoudig steun voor de hulp die hij bereid was de Nederlandse regering te bieden. Het was waarlijk niet om welstand te verkrijgen dat hij zich voor deze zaak zoveel ellende op de hals haalde. Hoe kwam Rochussen op de idee hem te laten dingen naar een post van knecht bij de heren Enschedé? Dit ging te ver. Indien hij rechtstreeks met de regering onderhandeld had, zou het zo lang niet geduurd hebben voor er een beslissing was gevallen.

Nu moest hij weer een brochure schrijven. Om de regering te steunen! Maar op welke wijze had de regering zich die hulp waardig getoond? Havelaar moest nu toch eindelijk eens gerehabiliteerd worden - eerder kon Havelaar zijn gaven niet ter beschikking stellen. Zolang men in Den Haag niet van plan was recht te doen geschieden, bewees men ondanks alle frasen over menselijkheid en wettig gezag dat men zich aan misdaad en onrecht in het geheel niet stootte. Doch dan kon men op hem niet rekenen. Als men hem nodig had moest men hem roepen en herstellen.

Het zag er echter in Den Haag niet naar uit dat men hem nog nodig zou hebben. De verkiezingen hadden de gewenste conservatieve meerderheid niet gebracht. Wel hield Heemskerk op 25 februari een geruststellende rede

bij de opening der nieuwe Kamers, maar de atmosfeer was geladen. De tegenstelling was er een van principieel karakter. De constitutionele monarchie verkeerde in een crisis. Op het spel stond het accent op de constitutie of op de monarchie.

Zo begon de maand maart.

Dekker besloot op eigen gelegenheid naar Den Haag te gaan. Hij gevoelde dat hij er buiten geraakte. Zelf aanwezig te zijn was de laatste kans.⁶¹ Verdrietig en zonder enige ‘verwaandheid’ maakte hij zich gereed voor de reis. Hij wilde Tine nog niets berichten om vooral geen triomfantelijk karakter aan zijn reis te geven. Mimi bleef achter, wachtend op bericht.

Op dinsdag 3 maart 1868 's middags om half twee vertrok hij uit Keulen naar Nederland. Op de avond van dezelfde dag arriveerde hij in Den Haag en nam zijn intrek in Hotel de Toelast.

De ballingschap van Mutatuli was hiermede in feite geëindigd. Maar achter een relaas behoort een punt.

Het fiasco

Hij was zonder verwachting van in enigerlei opzicht te zullen slagen naar Holland gegaan. Meer om niets na te laten, vóór het fiasco definitief kon worden genoemd. Zijn verlangens waren gereduceerd tot een minimum eis: Tine en de kinderen te verlossen. Maar hij gevoelde zich niet strijdvaardig, hij had geen elan; bovendien hinderde hem een zware verkoudheid.¹

Reeds de volgende dag - 4 maart - legde hij een bezoek af bij Rochussen. Aan diens vriendelijkheid mankeerde niets, maar iets beslissends kon deze hem ook niet mededelen. De toestand van het kabinet Van Zuylen-Heemskerk was kritiek.

Dekker zette zich onmiddellijk in postuur. De val der ministers was nog wel te voorkomen. Waarom de Kamers niet ten derde male naar huis gestuurd? En dan met een krachtig program voor het volk verschenen! Rochussen beaamde dit alles, maar hij had niets te beslissen.

Twee dagen later bevestigde Dekker zijn aanwijzingen schriftelijk en stelde tegelijk voor het eerst duidelijk zijn voorwaarden: intrekking van het ontslag, rappel van wachtgeld, herstel in dienst en ter beschikking stelling van het ministerie van binnenlandse zaken. Hij kwam in tijdnood te verkeren.² Want eigenlijk wilde hij al zijn eisen niet zo tezamen stellen. Hij gevoelde wel dat de ministers niet gemakkelijk zo'n besluit namen. Maar geld ontbrak hem om rustig één voor één zijn zinnen te overwegen en elke stap vooruit pas dán te doen als alle stellingen geconsolideerd waren. Het was

een moeilijke partij. Voor het geval echter dat hij een officieel onderhoud met de leden van het kabinet zou krijgen, kocht hij alvast een hoed.

Met Rochussen was hij wel op zeer goede voet. Hij kwam weer onder de invloed van de charmes van deze oude politicus van de tweede rang. Hij doorzag hem niet geheel of misschien wel geheel niet. Ze schaakten samen. Dekker moest vrijuit spreken. Rochussen zal gedacht hebben: praat jij maar! Dekker zei dan ook wat hem voor de mond kwam; in dergelijke omstandigheden was hij verbluffend open en vlot, gedreven als hij dan werd door zijn goede vertrouwen. De oude heer was wel eens onthutst en riep: ‘Och, och, Multatuli en Rochussen!’

Op zondag 8 maart was Dekker weer bij Rochussen. Van Zuylen, die aanwezig had zullen zijn, bleek verhinderd te wezen, maar Rochussen bracht de voorstellen van het kabinet oven. Alle artikelen in de pers die een aanval op Van Zuylen bevatten, moest Dekker colligeren en ‘flink weerleggen’ Dan zou Van Zuylen - indien het ministerie zich staande kon houden - de verlangens van Dekker bij de minister van Koloniën, Hasselman, doordrijven.³

Dekker vloog op. Woedend wees hij dergelijke minderwaardige koehandel van de hand. Zó hevig repousseerde hij dat Rochussen verschrikt weigerde de afwijzing in die vorm over te brengen. Hij was niet gewend dat onderhandelingen op zo'n ‘eigenaardige manier’ werden doorbroken. Tenslotte stemde Dekker er in toe de volgende dag een antwoord kalm en rustig op papier te zetten. Dit gebeurde. Hij wilde een fris thema geven voor een nieuwe, degelijke politiek, voorlopig alleen nog in koloniale zaken:

‘Wij willen dat er regt geschiede. Wij eischen (in opvolging van art. 55 des regeeringsreglements, en in volslagen tegenstelling alzoo van den wil der liberalen, ten deze gerepresenteerd door den gewezen G.G. van Twist), dat de Javaan beschermd worde tegen willekeur. Hierin ligt ons regeeringsstelsel wel te onderscheiden van de mening, òf: dat het Cultuurstelsel moet blijven bestaan op het papier allen, dagelijks verkracht als het wordt door trage en laaghartige dienaars; òf: dat Java moet worden overgeleverd aan particuliere uitzuigers.

Onze staatkunde zegt ons, dat geene betoogen of oratorische finesses iets zullen vermogen, zoodra de Javaan - al te lang mishandeld! - in woest amok naar de wapens grijpen zal. Tevens is deze, onze politiek - gelijk trouwens altoos - de eenige die overeenstemt met menschenliefde en regtvaardigheid.’⁴ Voor hem was het inderdaad de enige manier om met gunstig resultaat een rechvaardige politiek te voeren. Maar men zou hem eerst moeten rehabi-

literen. Lieden als Van Twist hadden een smet op Nederland geworpen. Het herstel van Havelaar moest het zegel zijn van een nieuw program. Pas dan kon hij zich geheel wijden aan de steun voor het kabinet Van Zuylen-Heemskerk. Anders kwam zijn welsprekendheid, zijn kracht van betoog ook niet tot ontplooiing. Hijzelf moest zich ongehinderd overtuigd gevoelen om te kunnen overtuigen.

Hij begreep wel dat men hem gebruiken wilde, dat men het liever zónder hem wilde doen. Uit deze beknelde positie wrong hij toch nog een trotse strijdvaardigheid omhoog. En overcompenserend bood hij de regering aan eervol deel te nemen aan zijn rechtsstrijd. Hij beweerde dat men in Insulinde op een wenk van hem wachtte. Nóg wilde hij de officiële weg bewandelen. Maar dan moest de regering spoed betrachten.

Tegen zijn gewoonte maakte hij een afschrift van de brief, waarin hij deze denkbeelden schetste.

Eigenlijk was dit schrijven een voorzichtige verwoording van zijn mondelinge opvliegerijen bij Rochussen. Want hij voelde dat hij nog maar korte tijd had. Op dinsdag 10 maart 1868 liepen er in Den Haag geruchten dat de ministers van plan waren af te treden. Terstond, zonder het antwoord op zijn ultimatieve brief af te wachten, zond hij een boodschap, kort en pertinent, aan Rochussen, die zich in de Kamers bevond. Hij verzocht hem met zijn program op tafel te komen. Hij deed er een exemplaar van zijn eerste brochure over vrije-arbeid bij, terwijl hij er met klem op wees vooral de laatste acht pagina's te lezen. Wat hij dáár geschreven had, moest geschieden. Het was volgens hem het 'eureka' van Archimedes, het 'Toulon est là' van de jonge Bonaparte. Het waren de passages waar hij sprak over de leugen, de verrotting in de staat. 'De Javaan moet recht gedaan worden.' En de slotregels over de Derde Partij tegen de leugen. Als men met hem wilde meegaan, dan zou hij helpen met al zijn vermogens. 'Sinon, non!' (Zoniet, dan niet).

Hij kreeg niet direct antwoord en daardoor vermoedde hij dat de acht slotbladzijden van zijn brochure onder de ministers circuleerden. Hij was wel benieuwd naar hun reactie op zijn hartige taal. Hasselman, meende hij, zou wel tegenwerken. Maar hij hoopte dat de anderen hem dan ecarteerden.

Het gaf weer spanning voor hem. Rochussen betreurde de stagnatie, maar was er van overtuigd dat Dekker allang geslaagd zou zijn, indien Hasselman al niet zoveel voor Huet had gedaan. Dekker begreep dit niet, wilde ook niet aandringen bij Rochussen. En Huet hielp hem niet uit de droom.

Dekker gevoelde zich uitermate gespannen. Het duurde hem allemaal te lang. Hij zat op heel hoge kosten en iets nieuws kon hij niet ondernemen, zolang er nog maar een kleine kans was dat hij in de regeringspolitiek werd betrokken. Bruusk schreef hij Rochussen dat het water hem tot de mond gestegen was.

Maar het verlangde, spoedige antwoord kreeg hij niet. Toch moest er snel een beslissing komen. Hij zat op de wip. In dure logementen kon hij zich eigenlijk niet ophouden. Maar minder kon hij niet gaan wonen. En om geld te verdienen, zou hij al gauw tegenóver de huidige regering komen te staan.

In gemoede vroeg hij zich af, of dit ministerie hem ooit wel zou kunnen volgen. Nóg wilde hij die twijfel niet doordenken. Het was tenslotte een belangrijke kans. Met doortastendheid kon men de grootste tegenstand breken. En al heeft men, zo bedacht hij, op de honderd mensen er één voor zich en twintig tegen - de grote hoop 'lammelingen' waren altijd bruikbaar en bereid een succes te bejubelen. Dat was droevig, zeker. Maar hij achtte de realiteit niet van gunstiger aard.

Toch was hij zonder grote verwachtingen. De inertie had hij van te nabij waargenomen. Rochussen en zijn vrienden waren niet uiteráárd oprecht. Alleen als ze hem nodig meenden te hebben, zouden ze eerlijk en rechtvaardig zijn.

Zo waren er dagen dat hij neerslachtig was en iedere kans op slagen verloren achtte. Maar daar tussen door liet hij zich weer zó inpakken door de jovialiteit van Rochussen dat zijn vertrouwen terugkeerde. Rochussen was 'fideel en lief' op zulke dagen. Hij schonk Dekker een portret van zichzelf. Urenlang praatten zij over allerlei. Het was gezellig voor de oude politicus. Dekker bemerkte echter wel dat er op de achtergrond een heimelijke, hevig rancuneuze tegenstand werd ontwikkeld. Hij voelde ook enige tegenzin bij Rochussen - onder alle hartelijkheid - tegenover de rebel van eigen stand.

Ook bij Van Zuylen ging hij nu 'in en uit'. Doch ze waren hem allen te glad. Als hij hen trachtte aan te sporen tot doortastendheid, verontschuldigde hun apathie door alle schuld te schuiven op de onhandelbaarheid van de Koning. Eenmaal stelde Dekker voor dat Rochussen eerste minister moest worden en hij Dekker, minister van koloniën. Doch Rochussen, de 'schriele Rochussen' zoals Dekker hem wel noemde, achtte zich te oud. Bovendien was hij gebrouilleerd met de Koning.

Blijkbaar ietwat gehinderd door de drang tot activiteit die van Dekker uitging, raadden Van Zuylen en Rochussen hem aan eens met Hasselman zelf

te gaan praten. Dekker had dit weloverwogen nagelaten, omdat hij in die oud-resident een tegenstander vermoedde, wiens aktiviteit in averechtse richting hij niet voortijdig wilde wekken. Hoewel hij weten kon dat Hasselman in het openbaar koloniale denkbeelden had uitgesproken die niet vreemd waren aan de Multatuliaanse opmerkingen.

Op 18 maart kreeg hij van Rochussen een briefje waarin hem verzocht werd zich door Van Zuylen aan Hasselman te doen voorstellen. Dekker begaf zich naar Van Zuylen zonder enige verwachting van deze ontwikkeling der dingen. Er was nu toch eigenlijk niets meer te bederven. Hij voelde zich verdrinken in een ‘moeras van gewooneid’.

Van Zuylen was heel vriendelijk en drong er bij Dekker op aan naar Hasselman te gaan. Dekker uitte zijn vrees voor de conservatieve denkbeelden van de oud-resident. Van Zuylen praatte hem dit vooroordeel echter geheel uit het hoofd met de opmerking dat hij wist hoezeer Hasselman, Dekker genegen was en niet onder stoelen of banken stak dat Van Twist hem onrechtvaardig had behandeld. Het is zeer waarschijnlijk dat Van Zuylen op dit moment vertelde wat Hasselman hem had gezegd over de Lebakzaak en de rol van Brest van Kempen. Namelijk dat deze in zijn functie van Resident van Bantam, Dekker indertijd in zijn aanval op de regent niet steunen kón, wíl hij afhankelijk was van de regent. Deze leverde hem ‘meiden’.

Dekker ging met veel meer vertrouwen naar Hasselman. Deze wás ook zeer vriendelijk. Maar over vriendelijkheid had Dekker in deze periode bepaald niet te klagen. Openhartig besprak Hasselman het onrecht dat de regering Dekker had aangedaan. Zelf was hij assistent-resident van Pandeglang geweest. En hij wist ook ergerlijke staaltjes van misbruikt gezag te vertellen. Hij had er zelfs een memorie over de toestand in Lebak aan gewijd. Het verwonderde hem dat Dekker daar niet van wist en er nooit mee naar voren was gekomen.⁵

Zo praatten ze lange tijd door. Tenslotte ook over de onzekere positie van het kabinet.

Enig werkelijk resultaat had deze conferentie echter net zo min als alle vorige joviale visites. Dekker werd wel weer een beetje ingepakt door de ‘fidele’ Hasselman, maar voor hem was het toch gedaan. Dit onderhoud gaf de doorslag. Verzet te gevoelen was gunstiger voor hem dan de bedwelmende atmosfeer van voortdurende jovialiteit, confidenties, beloften en diplomatieke voorzichtigheden. Hasselman was ‘gewis geen slecht mens’. De anderen ook niet. Maar ze waren zo lauw en zo laf! En eigenlijk verveelden zij hem met hun praatjes. Zoals die over de horigheid van Brest van Kempen. Wezenlijk had dat toch niets te maken met zijn zaak van Lebak.

Het was nooit de manier van Douwes Dekker geweest om te wroeten in het misschien wel inferieure privéleven van zijn tegenstanders, of om te kuipen voor zijn recht. Wat hem betrof mocht er omtrent zijn tegenstanders inzake Lebak niets slechters bekend gemaakt worden dan ‘algemene plichtsverkrachting’. De sfeer van chantage was toch waarlijk de zijne niet. Erger - het dempte zijn strijdlust. Als Dekker naar zijn gemoed te werk ging, zou hij nu willen verdwijnen.

In de Kamers rommelde het. De liberaal Blussé diende op 23 maart een motie in, waarbij het ministeriële beleid inzake de herhaalde Kamerontbinding scherp werd gelaakt. Het kabinet weifelde, wankelde. Wat had hij hier nog te doen? Praktisch kon hij 't bijna niet volhouden. Hij moest spoedig beslissen. De directie van de *Locomotief* wachtte, maar niet te lang. Ook kreeg hij uitnodigingen om lezingen te houden. En op zo'n podium zou hij iets moeten zeggen.

Een lichte aarzeling was er nog. Het zou ook zo goed hebben kunnen wezen! Dagelijks sprak hij de ministers. Allerhartelijkst waren ze in de omgang.

De tweestrijd martelde hem. Het zou zijn stijl zijn geweest de zaak af te breken. Heen te gaan, om niet langer deze hopeloze, ietwat vernederende affaire te rekken. De nerveuze onzekerheid was hem aan te zien. De verkoudheid hinderde hem. 's Nachts lag hij urenlang wakker, hoestend tot hij uitgeput voor een paar uur insliep. Ook zijn ogen ondervonden de last van de gespannenheid.⁶

Nu er niets meer te bederven leek, accepteerde hij een uitnodiging voor een lezing in het studetengezelschap *Panta Noëta* te Utrecht. Hij las er de drie bedrijven van zijn *Vorstenschool* voor. De nood drong hem en het kon hem niet meer hinderen als men averechtse conclusies trok uit zijn drama. Teruggekeerd op zijn hotelkamer gevoelde hij zich leeg, alleen gelaten, zonder vooruitzichten, zonder middelen. Men was wel weer vriendelijk voor hem geweest, maar onontroerd, niet enthousiast. Er kwam een verdrietige afkeer van alles om hem heen in hem op. Het was vermoeiend aldoor gelijk te krijgen, zonder dat er iets gebeurde. Hij had er zich ál te veel van voorgesteld.

De schulden van het korte verblijf in Den Haag waren gestegen tot vele honderden guldens.⁷ Daarbij had hij juist bericht ontvangen van Tine dat de schoolaffaire te Milaan bankroet was. Ze kon nog wel even blijven waar ze was; dat móést, want ze had geen geld en was ziek. De artsen hadden haar versterkende middelen voorgeschreven. ‘Hoe moet ze daar aan komen?’ mompelde Dekker in zijn wanhoop. Wat hielp hem de meest prij-

zende recensie van de Engelse *Max Havelaar*? Typisch: op de schrijftafel van de welwillende Van Zuylen had hij een exemplaar van de enige Londense krant zien liggen die zijn boek gehavend had.

Er brak iets in Dekker. Zijn spankracht was verbruikt. Wég wilde hij nu, zeer beslist. Hij hield het hier niet langer vol. Hij wilde die Hollandse regeerders en rijkworders niet meer ontmoeten. Dan was er in elk geval dít gewonnen.

Langzamerhand was hij bang geworden voor welwillendheid. De lezers van de *Ideeën*, d'Ablaing, de ondertekenaars van de befaamde circulaire, de Vlamingen, zijn vrienden als Huet, en die vriendelijke ministers - ze waren allen zo welwillend geweest. Maar de nederlaag die er steeds weer op was gevolgd, wilde hij ditmaal niet bijwonen.

Op 5 april 1868 verliet hij Holland en ging vrijwillig in ballingschap. Hij keerde terug naar Keulen, waar Mimi hem wachtte, zoals altijd.

Ruim drie weken later werd de begroting van Van Zuylen wederom verworpen en op 4 juni aanvaardde de Koning tenslotte het ontslag van de ministers.

Verantwoording

Dit boek is niet met de gebruikelijke moedwil ontstaan. De oorsprong was een anecdote en in het midden van de schets heeft die episode dan ook een plaats gekregen. Maar zij groeide tot het verhaal van deze omvang door dezelfde kracht die het gehele leven van Douwes Dekker tot een aaneenschakeling van avonturen heeft gevormd.

Het was dan bekend dat Multatuli op zekere avond in een Amsterdamse schouwburg iemand een klap had toegediend, dat hij daardoor voor de rechtbank gedaagd en veroordeeld werd. Voordat evenwel het vonnis ten uitvoer kon worden gelegd, bleek hij naar Duitsland te zijn vertrokken.

Het was de zogenaamde klaphistorie.

Hierover zijn allerlei lezingen in omloop. Er is er echter één die bijzonder prikkelend is, namelijk van prof. mr. P.A. Diepenhorst. Zij is een schoolvoorbeeld van de historische beschrijving waar Dekker het slachtoffer van is geworden, en om die reden wil ik hier na mijn biografische studie drie citaten geven die precies betrekking hebben op de door mij bestudeerde periode.

Over het belangrijkste voorval uit de voorgeschiedenis van de uitwijking naar Duitsland:

‘Als hij zich diep in de schulden gestoken heeft, denkt hij in allen ernst

door de verkoop van zijn portret met handtekening tegen de prijs van 10 en 50 gulden het gat te kunnen stoppen.’

Over de klaphistorie zelf:

‘Mishandeling van een paar lieden, die hem ergerden, komt hem op een gevangenisstraf van twee maanden te staan, waaraan hij zich door de vlucht naar het buitenland zoekt te onttrekken.’

Tenslotte over de Duitse tijd:

‘Over bordelen en speelholen handelt hij met een schaamteloosheid die aan het ongelooflijke grenst. Tijdens zijn huwelijk onderhield hij met andere vrouwen op de meest brutale wijze liefdesbetrekkingen.’

(Stemmen des Tijds 1926)

Ondanks de stelligheid van dat soort biografische beschouwingen waren feitelijke gegevens, de documenten aangaande de feiten, echter uiterst schaars. Ik bestudeerde alle stukken nauwkeurig met aanvankelijk geen ander oogmerk dan het avontuur van de klap in bijzonderheden te leren kennen. Geleidelijk raakte ik bekend met de toedracht, maar met dezelfde geleidelijkheid verdween iedere zekerheid omtrent het nauwkeurige verloop. De gehele overlevering - datum, plaats, personen en gevolgen - bleek in de voor authentiek gegeven stukken beslist dubieus te zijn, indien al niet bewust of onopzettelijk vervalst. Geloven is zien.

Tot het verkrijgen van zekerheid, met een min of meer sportieve opzet vooralsnog, zocht ik naar de echte bronnen. Ik vond voldoende en in mijn verhaal heb ik die gegevens verwerkt.

Maar het was mij inmiddels duidelijk geworden dat verscheidene momenten uit het leven van Multatuli - in het bijzonder de door mij bestudeerde episode - een volstrekt andere betekenis hebben dan tot nu toe in de bestaande levensbeschrijvingen aan het licht komt. Ik koesterde op grond van deze overtuiging het voornemen om als proeve van historische reconstructie, inzake het leven van Douwes Dekker, de klaphistorie aan de hand van de documenten opnieuw te schrijven en te publiceren. Maar om deze anecdote voldoende te staven en de tendens der gebeurtenissen duidelijk te belichten - niet voor mijn overtuiging doch voor de openbare bewijsvoering - kwam ik in de noodzaak te verkeren het aan dit kleine drama voorafgaande rampzalige jaar 1865, precies en overzichtelijk te beschrijven. Ik moest zijn gehele lijdensweg voor ogen halen, sinds hij midden 1864 in Amsterdam was komen wonen.

Toen hij eenmaal naar Duitsland vertrokken wás, kon hij niet meer terug of hij zou gegrepen worden op zijn gevangenisstraf te ondergaan. Maar hij

was wél teruggekeerd en toch heeft hij nooit in de cel gezeten. Dit noodzaakte mij volledigheidshalve, na die ene stap terug in de tijd, een grote stap vooruit te doen, op zoek naar de omstandigheden waaronder hij in het jaar 1868 weer binnen onze grenzen verscheen. Ik moest hem volgen op zijn tocht door Duitsland, hem gadeslaan aan de speeltafels in Homburg; zijn ellende meebelevén onder de zorg voor Tine, die in uiterste nood van Brussel naar Amsterdam vluchtte; zijn armoede, zijn vriendschap met Busken Huet. Maar ik nam ook zijn krampachtig pogen waar om zich te herstellen. Zijn journalistieke medewerking van het Rijnland uit aan *de Opregte Haerlemmer Courant*, zijn brochure over Pruisen en Nederland, zijn bemoeienis met de Vlaamse Beweging, zijn drama *Vorstenschool*. Tenslotte zijn contact met oud-minister Rochussen, zijn steeds heftiger briefwisseling met Den Haag, zijn ontwerp van een verdediging van het conservatieve koloniale beleid - maar ook de definitieve breuk tussen de twee grootste schrijvers van de 19e eeuw in Nederland: Multatuli en Busken Huet. Het einde was een geheime missieve van Den Haag naar Amsterdam: zijn gratie, doch ook: de val van het kabinet Van Zuylen-Heemskerck en de eigenlijk overbodige en daardoor stille terugkeer van Douwes Dekker in ons land. Nu was de historie rond.

Het lijkt wel of vrijwel iedere gebeurtenis in het leven van Multatuli een avontuur werd. Hij heeft het eens aan zijn verloofde geschreven: als kind beleefde hij al geen week zonder dat er iets merkwaardigs plaatsvond. Doch in het verdere deel van zijn herinneringen wierp hij iedere geheimzinnigheid over boord door niet in zijn lotgevallen, maar in zijn eigen beleven het verschil met vele anderen te zoeken.

Daardoor is het rangschikken van de blote feiten alléén beslist onvoldoende voor een beschrijving van Multatuli's leven. De eigenaardige wijze waarop hij de omstandigheden onderging, was zélf een omstandigheid van belang. Zonder begrip voor zijn levensstijl schijnen zijn handelingen vreemd, abrupt, excentriek en soms laakbaar. Het twistpunt der biografen - in hoeverre men gerechtigd is door te dringen in het persoonlijke leven van een schrijver - is in dit opzicht dan ook volkomen zinloos. Het staat voor ingewijden vast dat een beeld van het werk van Douwes Dekker zonder nauwkeurige kennis van de feiten en vooral van de feitjes van zijn dagelijkse leven, stellig ver beneden de wezenlijke waarde en betekenis zal blijven, terwijl voor de filoloog het schriftuur hier en daar duister zal schijnen.

Men bedenke dat het literaire werk van Multatuli niet meer, maar ook niet minder is dan een levensteken van Douwes Dekker. Er zijn schrijvers wier

leven door 't werk verduidelijkt wordt. Maar er zijn anderen wier leven het werk verklaart. Het leven van Dekker bevat meer literatuur dan hij ooit schreef en hij maakte minder literatuur dan men gewoonlijk aanneemt.

Eén conclusie wil ik geven, waartoe ik kwam tijdens het werk aan deze studie: de juiste lezing van een twijfelachtig feit uit zijn leven vond ik meestal prompt en uitsluitend bij hem zelf.

Eerder verschenen onder de gelijknamige titel bij A.G. Schoonderbeek, Laren 1954.

Eindnoten:

- 46 Idee 402, *Volledige Werken* II, p. 608.
- 1 Mededeling van Mimi, *Brieven* VII, p. 21.
- 2 Giesenburg - zoals hij zelf tekende - leefde van 1826-1904.
- 3 Mededeling van Mimi, *Brieven* VII, p. 21.
- 4 Meersmans, a.w., p. 103.
- 5 Meersmans, a.w., p. 104.
- 6 Tussen juni en oktober 1864 zijn er tussen Dekker en d'Ablaing geen brieven gewisseld.
- 7 Meersmans, a.w., p. 119.
- 8 Mej. M. Hamminck-Schepel (1839-1930) was in 1864 gouvernante in Genève.
- 9 Mededeling van Mimi, *Brieven* VII, p. 22.
- 10 Meersmans, a.w., p. 111, 127, 128.
- 11 Meersmans, a.w., p. 123, 125. Inderdaad leek de afschaffing van het zegel aanstaande. Op 22 november 1864 verscheen een K.B. als geleide van een nieuw ontwerp voor een wet op het recht van zegel.
- 12 J.B. Meerkerk, *Multatuli*, Groningen 1912, p. 36 schatte 900 abonnementen. Volgens een notitie van d'Ablaing bedroeg in januari 1865 het aantal 740.
- 13 Multatuli-Museum.
- 14 O.a. *De Amsterdamsche Courant* van 9 februari 1865.
- 15 J.B. Meerkerk, *Multatuli*, Groningen 1900 (1e druk), p. 95.
- 16 Zie resp. *Brieven* VII, p. 24; Meersmans, a.w., p. 149; *Brieven* VII, p. 27; Meersmans, a.w., p. 194, 20; *Brieven* VII, p. 80.
- 17 *Brieven* VII, p. 40; Marie Anderson, *Uit Multatuli's leven* (2e druk), Amsterdam z.j., p. 67.
- 18 J.B. Meerkerk, *Multatuli*, Groningen 1900, p. 28.
- 19 Meersmans, a.w., p. 162, 163.
- 20 C. Busken Huet, *Litterarische fantasien*, Haarlem, 1883, XXII.
- 21 Meersmans, a.w., p. 163.
- 22 Zie ook J. Péé, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 302; *Brieven van C. Busken Huet* I, Haarlem 1890, p. 118.
- 23 Zie brief aan Tine van 18 februari 1865 in het Multatuli-Museum. Ook *Brieven* VII, p. 46, 47.
- 24 Kopieboek van d'Ablaing in het Multatuli-Museum (zie ook Meersmans, a.w., p. 152, 153).
- 25 Op 6 maart 1865 verstrekke dr. Weisz aan d'Ablaing f 250. - . Hiervan werden f 200. - aan Dekker gegeven. d'Ablaing nam de schuld die Dekker bij Weisz had over en sloot op deze wijze de rekening (zie ook Meersmans, a.w., p. 143).
- 26 Meersmans, a.w., p. 201. Vervolgens, ter verduidelijking van de afkeer die Dekker hieruit ten opzichte van d'Ablaing overhield: *Brieven* VII, p. 49, 51, 52; J. Péé, *Brieven aan R.J. Kallenberg*, Brussel/ Rotterdam 1942, p. 12; *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, Amsterdam, 1907, p. 15, 17; Meersmans, a.w., p. 197.
- 27 Meersmans, a.w., p. 129.
- 28 Idee 628, *Volledige Werken* IV, p. 378.

- 29 Vergelijk een brief (1862) aan een verre nicht: ‘Zoek er geen strekking in. Het leert niets, het betoogt niets, het bewijst niets. Het is eene bloote uitspanningslectuur.’ 1939).
- 30 Meersmans, a.w., p. 147; Meerkerk, a.w. (1e druk), p. 139 en voorts A. Douwes Dekker-Post van Leggelo, *Multatuli en zijn gezin*, Den Haag 1939, p. 205.
- 31 Meersmans, a.w., p. 141-143. Verder documenten, die aan herinneringen van Meersmans ten grondslag lagen, in het Multatuli-Museum. Meersmans is niet nauwkeurig.
- 32 Kasboek van d'Ablaing in het Multatuli-Museum.
- 33 Zie resp. *Brieven* VII, p. 42, 43, 44; J. Pée, *Brieven aan R.J. Kallenberg*, p. 11; J. Pée, *Tine*, Den Haag 1895, p. 46; S. Abrahamsz, Multatuli-herinneringen in *Nederland* 1910, p. 56; A. Douwes Dekker-Post van Leggelo, *Multatuli en zijn gezin*, Den Haag 1939, p. 184. De schuld aan Willème werd in 1880 door Mimi voldaan, vide *Reisbrieven aan Mimi*, uitg. J. Pée, Amsterdam 1941, p. 318.
- 34 J. Pée, *Tine*, Den Haag 1895, p. 48-50.
- 35 Resp. Meerkerk, *Eduard Douwes Dekker*, Groningen, 1900 (1e druk), p. 67 en 139; J. Pée, *Tine*, Den Haag 1895, p. 51.
- 36 L.A. Petit en De Mare zijn niet nauwkeurig.
- 1 Vide *Idee* 526, *Volledige Werken* III, p. 328.
 - 2 *Brieven* VII, p. 25 e.v. (R.J. Kallenberg v.d. Bosch leefde van 1822-1892).
 - 3 *Brieven* VII, p. 33.
 - 4 *Idee* 528, *Volledige Werken* III, p. 350; ook brief aan Kallenberg de dato 27 mei 1865 (Multatuli-Museum).
 - 5 *Idee* 529, *Volledige Werken*, p. 357. De prioriteitskwestie van dit bewijs komt me als afgedaan voor. J. Versluys vond het in 1860 ten name van Delboeuf. Voorts bestond er bij A.B. Strabbe (1798) een variant die veel overeenkomst heeft met Dekkers bewijs. In psychologische zin blijft de vondst van Multatuli belangwekkend.
 - 6 Ongepubliceerde brief van mevrouw Bokma de dato 9 november 1865 (Multatuli-Museum).
 - 7 Brief de dato 18 mei 1865 aan Kallenberg (Multatuli-Museum).
 - 8 Brief de dato 18 februari 1865 aan Tine (Multatuli-Museum).
 - 9 J.H. Rössing in *Het Nieuws van den Dag* de dato 20 december 1891, 2e blad. Zie ook *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 233.
- 10 Meersmans, a.w., p. 145 e.v.
- 11 Meersmans, a.w., p. 162 e.v. Het verhaal is oorspronkelijk afkomstig van een kind van Raadt.
- 12 P. Boas, ‘Voorheen en Thans’ in *Het Toneel* de dato 7 februari 1883. Zie ook C. Dommelshuizen, *Louis Bouwmeester*, z.j., p. 30.
- 13 *Idee* 527, *Volledige Werken* III, p. 330.
- 14 Dr. M.B. Mendes da Costa, ‘Een avond daar doorgebracht vloog om’ in *Toneelherinneringen*, 1900 (1e druk), p. 72.
- 15 *De Amsterdamsche Courant* van die dagen.
- 16 Mededeling van dr. Mendes da Costa z.a.
- 17 *Idee* 538, *Volledige Werken* III, p. 375; *Brieven* VII, p. 38, 40.
- 18 *Het Nieuws van den Dag* de dato 20 december 1891, 2e blad.
- 19 Het vonnis, door mij gevonden, bevindt zich thans in fotokopie in het Multatuli-Museum.
- 20 Meerkerk, a.w. (1e druk), p. 97 (Vgl. *Max Havelaar*, 2e hoofdstuk: Droogstoppel over Sjaalman).
- 21 Mededeling van Mimi, *Brieven* VII, p. 38-40.
- 22 *De Amsterdamsche Courant* de dato 18 januari 1866.
- 23 Noot bij *Idee* 538, *Volledige Werken* III, p. 375.
- 24 Bijlage Vonnis. Zie ook *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 19 januari 1866.
- 25 *Brieven* VII, p. 92.
- 26 Zie bijvoorbeeld dr. A. Romein-Verschoor in *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam 1956, IV, p. 105; J. de Gruyter, *Multatuli* I, Amsterdam 1920, p. 231; dr. J.v.d. Bergh van Eysinga-Elias, *Multatuli*, Amsterdam 1920, p. 119; H. Padberg, *Multatuli*, Nijmegen 1920, p. 191.
- 27 J. Pée, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 119.
- 28 J. Pée, *Tine*, Den Haag 1895, p. 53.
- 29 Meersmans, a.w., p. 136-138.
- 30 *Brieven* VII, p. 94; Meersmans, a.w., p. 137; *Brieven* VII, p. 91.
- 31 *Brieven* VII, p. 92.
- 1 J. Pée, *Brieven aan R.J. Kallenberg*, p. 55. Tine drong er op aan dat Mimi hem zou vergezellen.
 - 2 *Brieven* VII, p. 92; Meersmans, a.w., p. 136-137; verder talrijke ongepubliceerde brieffragmenten in het Multatuli-Museum.

- 3 *Brieven* VII, p. 93. Zie ook *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 85.
- 4 Meersmans a.w., p. 188.
- 5 J. Péé, *Tine*, Den Haag 1895, p. 48, 53.
- 6 Multatuli-Museum.
- 7 Meersmans, a.w., p. 190.
- 8 *Brieven* VII, p. 48, 50.
- 9 Kasboek d'Ablaing; Multatuli-Museum.
- 10 *Brieven* VII, p. 58.
- 11 *Brieven van C. Busken Huet aan Polgieter* I, Haarlem 1925, p. 66-67. Zie ook *Brieven van C. Busken Huet* I, Haarlem 1890, p. 117.
- 12 Brieven van Julius de Geyter, *Ned. Museum* 1894, p. 99 e.v.
- 13 *Brieven* VII, p. 54.
- 14 Multatuli-Museum; J. Péé, *Tine*, Den Haag 1895, p. 56.
- 15 Sietske Abrahamsz, *Nederland*, 1910, p. 56.
- 16 J. Péé, *Tine*, Den Haag 1895, p. 60.
- 17 *Reisbrieven aan Mimi*, p. 128; *Brieven* IX, p. 16.
- 18 *Brieven* VII, p. 94.
- 19 *Brieven* VII, p. 103, 104; Meersmans, a.w., p.194.
- 20 *Brieven aan Julius de Geyter*, *Ned. Museum* 1894 p. 99 e.v.
- 21 *Brieven* VII, p. 70 e.v.
- 22 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 164.
- 23 *Brieven* VII, p. 81.
- 24 *Brieven* VII, p. 84, 85.
- 25 J. Péé, *Brieven aan R.J. Kallenberg*, p. 11 e.v.
- 26 *Brieven* VII, p. 85.
- 27 J. Péé, *Brieven aan R.J. Kallenberg*, p. 20 e.v.
- 28 J. Péé, *Brieven aan R.J. Kallenberg*, p. 22.
- 29 Parabel over de pasteibakkers, *Brieven* VII, p. 20.
- 30 Zie *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 118; J.B. Meerkerk, *Busken Huet*, Haarlem 1911, p. 115; *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 117.
- 31 J.B. Meerkerk, *Busken Huet*, p. 119.
- 32 *Brieven* VII, p. 39.
- 33 *Brieven* VII, p. 21; Busken Huet, *Litterarische fantasiën* xxii, p. 127; Idee 453, *Volledige Werken* III, p. 185.
- 34 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 128.
- 35 *Brieven* VII, p. 35-36.
- 36 *Brieven* VII, p. 75.
- 37 *Brieven* VII, p. 40, 58-62.
- 38 *Brieven* VII, p. 86.
- 39 J.B. Meerkerk, *Multatuli*, Groningen 1900 (1e druk), p. 141; J. Péé, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 121 e.v.
- 40 Idem.
- 41 *Brieven* VII, p. 113.
- 42 *Brieven* VII, p. 115.
- 43 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 20 juli 1866.
- 44 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 166.
- 45 De eerste zendingen moeten zijn zoek geraakt. *Brieven* VII, p. 103.
- 46 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 27 juli 1866.
- 47 *Brieven* VII, p. 88.
- 48 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 168.
- 49 *Brieven van C. Busken Huet aan Potgieter* I, p. 175; *Brieven van Potgieter* I, p. 65.
- 50 *Brieven van C. Busken Huet aan Potgieter* I, p. 176.
- 51 *Brieven* VII, p. 91.
- 52 *Brieven* VII, p. 95.
- 53 *Brieven* VII, p. 102.
- 54 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 173.
- 55 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 30 september 1866.
- 56 Idem.
- 57 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 13 oktober 1866.

- 59 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 27 september 1866.
- 60 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 23 oktober 1866.
- 61 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 19 november 1866.
- 62 *Idem*.
- 63 *Brieven* VII, p. 122.
- 64 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 29 november 1866.
- 65 *Opregte Haerlemsche Courant* de dato 11 december 1866.
- 66 Busken Huet *Multatuli*, Amsterdam, 1904².
- 67 *Brieven* VII, p. 105.
- 68 *Reisbrieven aan Mimi*, uitg. J. Péé, Amsterdam 1941.
- 69 *Brieven* VII, p. 109.
- 70 *Brieven* VII, p. 115.
- 71 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 174.
- 72 *Brieven* VII, p. 116.
- 73 *Brieven* VII, p. 118.
- 74 *Brieven* VII, p. 117.
- 75 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 175.
- 76 *Brieven* VII, p. 121, 122.
- 77 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 177.
- 78 *Brieven* VII, p. 125.
- 79 *Brieven* VII, p. 129.
- 80 *Brieven* VIII, p. 8.
- 81 *Brieven* VIII, p. 8.
- 82 *Brieven* VIII, p. 8.
- 83 à f 1.40. Vide *Algemeen Handelsblad* de dato 8 januari 1867.
- 84 Ongepubliceerd brieffragment de dato 26 januari 1867 in het Multatuli-Museum (aan C. Busken Huet).
- 85 *Brieven* VIII, p. 12.
- 86 *Pruisen en Nederland*, 1867 (1e druk), p. 8.
- 87 *Idem*, p. 32-39.
- 88 *Idem*, p. 42, 43.
- 89 Garmond-editie, p. 41.
- 90 *Pruisen en Nederland*, 1867, p. 65.
- 91 *Idem*, p. 75 e.v. 92. Bijvoorbeeld brief aan Klaas Ris, *Brieven* VII, p. 21. 93. *Pruisen en Nederland*, 1867, p. 80.
- 94 *Idem*, p. 79.
- 95 *Idem*, p. 89.
- 96 *Brieven* VII, aan Klaas Ris, februari 1867, p. 21.
- 97 *Pruisen en Nederland*, 1867, p. 103.
- 98 *Idem*, p. 105.
- 99 *Idem*, p. 108.
- 100 *Brieven* VIII, p. 32.
- 101 *Idem*.
- 102 *La Pruse et les Pays Bas*, Paris 1867.
- 103 *Pruisen en Nederland*, 1867, p. 35.
- 104 *De Gids*, februari 1867, p. 237-252.
- 105 J. Péé, *Brieven aan Flemmich*, *Ned. Museum* 1894 (16 april 1867).
- 106 *Brieven van Potgieter aan C. Busken Huet* I, p. 189, 191, 193 en *Brieven van C. Busken Huet aan Potgieter* I, Haarlem 1925, p. 208.
- 107 *Het Leeskabinet*, 1867 - I - p. 101.
- 108 *De Tijdspiegel* 1867 - II - p. 21. Ook *Vad. Letteroef. N.S.* 1867. *Bibliografie* III - p. 645.
- 109 20 april 1867.
- 110 *Brieven* VIII, p. 97.
- 111 1867, nr. 14.
- 112 *Brieven* VIII, p. 7, 8.
- 113 Ongepubliceerde fragmenten aan Tine de dato 8 februari 1867 in het Multatuli-Museum.
- 114 *Brieven* VIII, p. 10 e.v.
- 115 Zie Persijn: *August Snieders* II, Gent 1908, p. 225.
- 116 *Nederduits Tijdschrift*, 1866 - I - p. 65. Zie ook *Nederland*, II, 1867, p. 379 (Dr. Van der Staden).

- 117 *Brieven* VIII, p. 10, 33.
- 118 *Brieven* VIII, p. 58.
- 119 *De Eendracht, 14daags tijdschrift voor Letterkunde, Kunst en Wetenschap*, jrg. 21, nr. 19 de dato 17 maart 1867.
- 120 *Brieven* VIII, p. 38.
- 121 *Brieven* VIII, p. 36 e.v.
- 122 J. Péé, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 124 e.v.
- 122 J. Péé, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 124 e.v.
- 122 J. Péé, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 124 e.v.
- 123 *Ned. Museum* 1895, p. 14 e.v.
- 124 Marie Anderson, *Uit Multatuli's leven*, 1901, 1e druk, p. 49, 2e druk, z.j., p. 10.
- 125 *Ned. Museum* 1895, p. 20.
- 126 Later kwam zij weer terug. In december 1867 stelde zij alweer de berichtjes van de Rijn samen. *Brieven* VIII, p. 200.
- 127 *Brieven* VIII, p. 38.
- 128 J. Péé, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 127.
- 129 *Brieven* VIII, p. 48, 53, 39, 38, 68.
- 130 H.P.G. Quack, *Studiën en Schetsen*, 1914, p. 205.
- 131 Brief van H. Kern aan J. Vuylsteke de dato 14 juni 1866, in de Universiteitsbibliotheek te Gent. Vide C.C. ter Haar, *Nederland en Vlaanderen* (diss. 1934), p. 210.
- 132 Archief van het Genootschap te Gent.
- 133 *Brieven* VIII, p. 60.
- 134 Willème, de kamerverhuurder van Tine, had 1600 à 1700 gulden te vorderen. Hij werd betaald in 1880. Zie *Reisbrieven aan Mimi*, uitg. J. Péé, Amsterdam 1941.
- 135 *Brieven* VIII, p. 164.
- 136 Jan ten Brink, *Het IXe Letterkundig Congres te Gent*, Haarlem 1867.
- 137 Het Nederlandsch Congres nr. I, maandag, augustus 1867 (Multatuli-Museum).
- 138 *Brieven* VIII, p. 88.
- 139 *Handelingen van het IXe Letterkundig Congres*, Gent 1867, p. 115.
- 140 Nederland, 1867. A.S. Kok, *Multatuliana*, p. 52 e.v.
- 141 *Het Volksbelang* de dato 31 augustus 1867.
- 142 *Brieven* VIII, p. 88. Een passage ook uit een ongepubliceerde brief de dato 26 september 1867 (Multatuli-Museum).
- 143 *Ons Blad, orgaan van Van Crombrughe Genootschap*, Gent, jrg 3, 38.
- 144 *De Nieuwe Gids* - 1932 - II.
- 145 C.C. ter Haar, a.w., bijlage XV, p. 207; *Brieven* VIII, p. 88.
- 146 *Handelingen Congres*, p. 315.
- 147 J. Péé, *Multatuliana*, 1937.
- 148 *Brieven* VIII, p. 87. Betaald in 1880. *Reisbrieven aan Mimi*, uitg. J. Péé, Amsterdam 1941.
- 149 *Brieven* VIII, p. 67, 66, 86, 65 en *Brieven* IV, p. 176.
- 150 *Handelingen Congres*, p. 421.
- 151 *Nederlandsche Spectator*, 1867, 19.
- 152 *Handelingen Congres*, p. 434.
- 153 Max Rooses, *De Nederlandsche Taalcongressen*, 1867 - p. 14.
- 154 Jhr. mr. M.F. van Lennep, *Leven van Jacob van Lennep* II, Amsterdam 1900, p. 276.
- 155 Archief van het Genootschap.
- 156 Voor de slotpassage van dit hoofdstuk achtereenvolgens: *Brieven* VIII, p. 90, 73, 83, 93, 113, 120.
- 1 Voor dit en het volgende: J. Péé, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 133 e.v.
 - 2 E. du Perron, *Multatuli, Tweede pleidooi*, Bandoeng/Leiden 1938, p. 145.
 - 3 *Brieven* VIII, p. 93, 94 en ongepubliceerde brief aan C. Busken Huet de dato 20 september 1867 (Multatuli-Museum).
 - 4 *Brieven* VIII, p. 101 en A.S. Kok, *Multatuliana*, Baarn 1903, p. 155.
 - 5 Ongepubliceerde brief aan C. Busken Huet de dato 19 november 1867 (Multatuli-Museum).
 - 6 *Brieven* VIII, p. 184.
 - 7 *Brieven* VIII, p. 102.
 - 8 *Brieven van C. Busken Huet aan Potgieter* I, Haarlem 1925, p. 236.
 - 9 *Brieven* VIII, p. 185.
 - 11 *Brieven* VIII, p. 186 e.v.

- 12 Rijksarchief, coll. 105, inv. nr. 71.
- 13 *Brieven* VIII, p. 126 e.v.
- 14 *Brieven* VIII, p. 144.
- 15 *Brieven* VIII, p. 193.
- 16 *Brieven* VIII, p. 131.
- 17 C. Busken Huet drukte zich meer tegen Dekker aan dan omgekeerd. Zie J. Saks, *Eduard Douwes Dekker*, Rotterdam 1937.
- 18 *Over Vrijen Arbeid in Nederlandsch-Indië*, Amsterdam 1862 en *Nog eens: Vrije Arbeid in Nederlandsch-Indië*, Delft 1870.
- 19 *Nog eens: Vrije Arbeid in Nederlandsch-Indië*, Delft 1870, p. 36.
- 20 Idem, p. 79 en 37.
- 21 Idem, p. 26, 27 en noot op p. 32.
- 22 *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 337.
- 23 Dr. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*, Den Haag 1925.
- 24 *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 198.
- 25 *Brieven* VIII, p. 20.
- 26 *Brieven* VIII, p. 132.
- 27 *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 300, Br. x, p. 235.
- 28 Multatuli-Museum.
- 29 *Nog eens: Vrije Arbeid in Nederlandsch-Indië*, Delft 1870, p. 78.
- 30 Idem, p. 108.
- 31 *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 5.
- 32 Het voorgaande: *Brieven* VII, p. 124, 128; *Brieven* VIII, p. 14, 15, 201, 101.
- 33 *Brieven* VIII, p. 133.
- 34 *Brieven* VIII, p. 202.
- 35 *Brieven* VIII, p. 199.
- 36 *Brieven* VIII, p. 136.
- 37 *Brieven* VIII, p. 137.
- 38 *Brieven* VIII, p. 198.
- 39 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 184.
- 40 Ongepubliceerde brief de dato 8 januari 1868 (Multatuli-Museum).
- 41 *Brieven* VIII, p. 138.
- 42 *Brieven* VIII, p. 203.
- 43 *Brieven* VIII, p. 141.
- 44 Ongepubliceerde en ongedateerde brieffragmenten (Multatuli-Museum).
- 45 *Brieven* VIII, p. 143.
- 46 *Brieven* VIII, p. 147, 205.
- 47 *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 133, 313.
- 48 *Brieven* VIII, p. 148.
- 49 *Brieven* VIII, p. 204.
- 50 Griffie te Amsterdam.
- 51 *Brieven van C. Busken Huet aan Potgieter* II, Haarlem, 1925, p. 4.
- 52 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 187.
- 53 *De Gids*, 1925, II, p. 254 e.v.
- 54 *Brieven van C. Busken Huet aan Potgieter* II, Haarlem, 1925, p. 4.
- 55 *Brieven* VIII, p. 150.
- 56 J. Saks, *Huet en Potgieter*, p. 82; Colenbrander, *De Gids*, 1925.
- 57 *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 186.
- 58 Bijl. Handelingen St. Gen. 1868-69, p. 265, Bijl. vel 67, 2e Kamer. Zie ook De Vooyts, C.B. *Huet*, Den Haag 1949 en J.B. Meerkerk, *Busken Huet*, Haarlem 1911, p. 133.
- 59 Minister De Waal openbaarde de toedracht. Zie ook: *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, p. 133; *Brieven* VIII, p. 180; *Brieven van C. Busken Huet* I, p. 195. Voor later: *Idee* 1197; *Brieven* X, p. 227.
- 60 *Brieven* VIII, p. 210.
- 61 *Brieven* VIII, p. 213.
 - 1 *Brieven* VIII, p. 153.
 - 2 *Brieven* VIII, p. 214.
 - 3 *Brieven* VIII, p. 162.

- 4 *Brieven* VIII, p. 155. Zie ook brief van Rochussen aan Van Zuylen de dato 9 maart 1868 (Rijksarchief, coll. 105).
- 5 Zie J.J. Hasselman, *Beschouwingen omtrent het Kultuurstelsel*, 1860; *Brieven* X, p. 105 e.v.; *Brieven* VIII, p. 173.
- 6 *Brieven* VIII, p. 170.
- 7 Zuur, eigenaar van De Toelast, legde tijdens de lezingentournee van Douwes Dekker in februari 1878 beslag op de helft van de recette en werd toen op 8 februari geheel voldaan. Zie *Reisbrieven aan Mimi*, uitgave J. Pée, Amsterdam 1941.

Multatuli, minister in spe

In twee geschriften heeft Multatuli zijn denkbeelden omtrent de Nederlandse politiek ten opzichte van Insulinde apart en opzettelijk omschreven. Eerst in het jaar 1862 met het boekje *Over vrijen-arbeid in Nederlandsch-Indië en de tegenwoordige koloniale agitatie* - daarna in 1870 onder de titel *Nog eens: Vrije-arbeid in Nederlandsch-Indië*.¹ Al kan men van Multatuli moeilijk beweren dat hij er de man niet naar was om meermalen op éénzelfde zaak terug te komen, de jaren waarin de beide boekjes verschenen, waren wat men noemt jaren die telden, zodat de herhaling van het thema der koloniale agitatie zeker gewettigd was. Want gedurende die periode van 1860 tot 1870 veranderde de bestaanswijze in de lage landen in een enorm tempo. Het economische leven in vrijwel alle sectoren, en daarmee de gehele levenssfeer, onderging een vitale impuls, waardoor er zo vele en zo belangrijke wijzigingen optraden dat de historische waarnemer in die tien jaren meer ziet gebeuren dan in de eerste helft van de eeuw, die er aan vooraf ging.

Enkele opmerkelijke veranderingen moeten hier worden genoemd om een grof, schetsmatig beeld van dit tijdvak voor ogen te krijgen. De ondergrond is in ruwe lijnen aan te geven: als de verdringing van de landbouw door de industrie. De wending had zich in 1850 aangekondigd, toen een telling uitwees dat er 322.000 lieden in de agrarische sector - en reeds 350.000 man in de industrie werkzaam waren. Maar de doorbraak naar de massaproductie, naar de des-individualisering door de industrie vond plaats tussen de jaren 1860 en 1870.

De menselijke bedrijvigheid voor de middelen van bestaan nam vormen aan, die overeenkwamen met de uitbreiding van het produktievermogen. Bestonden er in ons land omstreeks 1860 vrijwel geen bedrijven die groter omvang hadden dan door een persoonlijk bezitter kon worden verantwoord - in 1870 waren er al 500 bedrijven die met een risico geëxploiteerd werden, waarvoor de verantwoordelijkheid aan de individuele persoonlijkheid moest worden onttrokken, om beveiliging en zekerheid te vinden in de rechtsvorm ener naamloze vennootschap.

Ook het maatschappelijke verkeer, het vervoer, nam zienderogen toe. Het land werd in korte spanne tijds als door reuzenhanden doorsneden van kanalen en overdekt met spoorwegen. Stoomvaartmaatschappijen en handelsondernemingen begonnen hun kwiek toenemende activiteit.

Naar buiten gingen de poorten open. De Algemene Tariefwet (1862) verbrak eeuwenoude banden, die voor de invoer, de doorvoer en de uitvoer een belemmering waren geworden. De weg werd gebaad voor de hier te lande laat bevrijde kapitalistische energie, die in de broei van de kleinburgerlijke produktieverhoudingen was verzameld. In verband hiermede verkreeg het bankwezen een geheel nieuwe functie. Handel en industrie alsook de particuliere investering in Indië moesten immers gefinancierd worden. Naar het voorbeeld van de Parijse onderneming 'Le Crédit Mobilier' stichtte men hier in 1863 de 'Algemene Maatschappij voor Handel en Nijverheid'.

Deze algehele bedrijvigheid schiep de noodzaak van een rationalisering van het schoolwezen. De Hogere Burgerschool ontstond, de Latijnse School werd hervormd tot Gymnasium, het particuliere Koninklijke Instituut voor Ingenieurs verdween, om plaats te maken voor de Polytechnische School (1864).

Allerhand incidentele gebeurtenissen waren symptomatisch voor de versneld-werkzame tendens van de tijd. Zowel de oprichting van de Bond van Boekdrukkersgezellen (1867), de opheffing van het Dagbladzegel (1869), alsook de persoonlijke secularisatie - die tot uitdrukking kwam in het verlaten van de kerk door een aantal importante intellectuelen als Huet (1862), Hendrik de Veer (1864), Allard Pierson (1865) en anderen - al deze en dergelijke verschijnselen duiden direct en indirect op het ontstaan van een nieuwe sociale en politieke macht van de economisch-krachtigsten, van de ondernemers.

In het bijzonder wordt het tijdvak van 1860 tot 1870 gekenmerkt - waar het de politiek van Nederland ten opzichte van Insulinde betreft - doordat het stelsel van de overheidsexploitatie van de gronden aldaar, werd verlaten om de particuliere onderneming de gelegenheid te laten er zich te vestigen. Het Cultuurstelsel van Van den Bosch, waarvan het hoofddenkbeeld was: de inlander produkten te doen verbouwen ten bate van het Nederlandse gouvernement, werd geleidelijk opgeheven. In steeds sterkere mate kon de particuliere Nederlandse ondernemer Indische grond huren en in vrije loondienst doen bebouwen door inlanders.

De Cultuurwet van minister De Waal van 1870 bezegelde tenslotte het lot van het Cultuurstelsel, waarvan de partiële opheffing al een tiental jaren gaande was.

De regeringsdaden van de geavanceerd-liberale minister Fransen van de Putte (1863-1866) hadden het geweldige gebied overzee reeds eerder ten dele ontsloten voor de modern-kapitalistische exploitatie. En hierbij werd de wonderlijke ironie der geschiedenis wel aanschouwelijk! Was namelijk oorspronkelijk het staatsbankroet na de dure Belgische affaire van 1830 voorkómen door de invoering van het Cultuurstelsel, dit systeem financierde geleidelijk ook zijn eigen ondergang. De geldelijke middelen voor de uitbreiding van het spoorwegnet in Nederland na de Spoorwegwet van minister Van Hall (1860), waarbij bepaald werd dat de staat de aanleg zou financieren en de particulieren de exploitatie konden voeren - werden getrokken uit de winsten die de gouvernementscultures in Indië hadden opgeleverd.

De aanleg van havens en kanalen - de bedding immers van het moderne kapitalisme - geschiedde uit dezelfde bron.

In verband met de geschetste historisch-economische tendens der ontwikkeling van staatsexploitatie naar particuliere vrijhandel is het werkelijk een onthutsende ervaring de beide boeken van Douwes Dekker over de koloniale politiek met elkaar te vergelijken. Heel kort, maar toch niet overdreven gezegd, was de evolutie van het standpunt van Multatuli lijnrecht tegengesteld aan de loop der historie. En dat niet alleen. Hij koos in tweede instantie onomwonden partij in de strijd der politieke groeperingen. In de eerste brochure was hij onmiskenbaar geheel en al Multatuli, de weergaloze schrijver van de *Max Havelaar*. Dan zijn er zelfs al duidelijke tekenen dat zijn inzicht breder wordt, losgedacht van het incident van Lebak. In 1862 nam hij nadrukkelijk afstand tot de beide grote politieke partijen - de liberalen en de conservatieven. Hij bekende hoe men na de *Havelaar* van beide zijden getracht had hem te winnen. Maar hij wenste in *zijn* geest te schrijven, in de geest van de Derde Partij voor Waarheid en Mensenrecht. En precies bepaalde hij zijn houding in de strijd zijner dagen om vrije-arbeid of Cultuurstelsel: het één noch het ander bevat de ware kwestie. Hoofdzaak is: mishandel de Javaan niet!

In het tweede boekje echter, van 1870, laat hij er geen twijfel over bestaan dat hij het Cultuurstelsel boven de vrije-arbeid prefereert. Hij daagt de liberalen openlijk uit zijn verdediging van het Cultuurstelsel te weerleggen en hij dringt er bij de conservatieven op aan, zich niet meer in een discussie met de liberalen te begeven, vóórdat die weerlegging is geleverd.

Hoe dieper men doordringt in de structuur van beide geschriften, des te duidelijker worden de verschillen. In het eerste boekje noemt hij zich cos-

mopoliet en roept hij de conservatieven én de liberalen toe: ‘Ik heb het recht *U beiden* te roepen voor de rechtbank der openbare mening.’ Beide partijen acht hij ‘diefjes met diefjesmaat’. Elk chauvinistisch standpunt verwerpt hij beslist: ‘Ik hoor spreken van Nederlandse standpunten, d.i. van punten, waarop *ik* niet sta... ik die maar een mens ben.’

In 1870 is dat volkomen veranderd. Dan verdedigt hij uitdrukkelijk het ‘Nederlandse standpunt’ (64) en wijst bezwerend op de gevaren die ons land tussen Pruisen en Frankrijk bedreigen. De conservatieve ex-gouverneur-generaal Rochussen noemt hij de meest liberale man - en met grote instemming citeert hij een sneer van de conservatieve minister Heemskerk tegen de liberalen. Met alle macht verdedigt hij het Cultuurstelsel, dat hij beschouwt als een ‘katholieke kerk van volmaaktheid’, omdat het (volgens hem terecht) berust op het ‘religieus ontzag van de inlander voor de Hoofden’.

Was het Cultuurstelsel in 1862 nog een systeem ‘dat alle vooruitgang, alle ontwikkeling, alle veredeling tegengaat, een stelsel dat vooral onder een plichtverzakende G.G. verschrikkelijk is’ - in 1870 definieert hij het stelsel van Van den Bosch als niets anders dan ‘de Javaanse zeden overgezet in Staatsbladtermen’. (36) ‘Er heerst’, zegt hij, ‘in die Staatsbladen een treffende geest van welbegrepen menslievendheid’. (37) Daarentegen had hij in 1862 in ronde woorden gezegd: ‘Dit stelsel is een kontrakt tussen de Javaanse Hoofden en het Nederlandse Gouvernement om de geringe man uit te zuigen voor gezamenlijke rekening.’ De enige tendens van de beschermende bepalingen voor de inlander formuleerde hij toentertijd pregnant als: ‘Niet te érg! niet tè erg!’

De indruk van verloochening die de vergelijkende lezing van de twee geschriften werkelijk wel wekt, is voor een figuur als Douwes Dekker zó verbijsterend dat wij wel *dieper* moeten doordringen in de hoofddenkbeelden van die boekjes.

In 1862 waren zijn stellingen eigenlijk heel eenvoudig: de kwestie over vrije-arbeid *is* geen kwestie, de agitatie over de koloniale politiek is een kunstmatige opwinding. De simpele stelregel was voor hem: men bestelde de Javaan niet, men zuige hem niet uit, men vermoorde hem niet, dan zal er na enige tijd blijken of hij vrijwillig arbeiden wil! Het liet hem koud of de Javaan werd mishandeld door liberale of door behoudende bloedzuigers. De vraag was: óf hij mishandeld moest worden, door wie dan ook! Vrije-arbeid was voor hem nog iets anders dan vrijwillige arbeid. Hij verklaarde zich tegen het Cultuurstelsel,... omdat hij, zoals hij beweerde, geen nationaliteit be-

zat. Duidelijk verwierp hij dus het Nederlandse standpunt. ‘Ik stel het recht’, zo betoogde hij, ‘boven buurtgenootschap, boven provinciegenootschap, boven landgenootschap, boven werelddeelgenootschap. Partijtrekken voor landgenoten omdat ze landgenoten zijn, noem ik zelfverheffing par ricochet.’

Het Cultuurstelsel achtte hij wel ongeëvenaard en hij schetste het intelligente mechanisme zonder complimenten: ‘De G.G. houdt een teugel in handen, die van afstand tot afstand zich verdeelt in onderdelen, welke splitsing weer opnieuw onderscheiden lijnen en koorden daarstelt, die, weer op hùn beurt gesplitst - zich rechts en links uitstrekken en na herhaalde weerverdeling ten laatste elk individu bereiken, in toom houden, dwingen... d.i. regeren. Wilt ge heersen in Indië, *heers dan zó!*’

Het liberale systeem voor Indië kon hij vlug illustreren door die lijnen te veranderen in buizen en het refrein te dreunen: ‘Pomp, pomp, pomp zeg ik u. Pomp voor de duivel... en voor Nederland.’

Dekker meende wel dat de Javaan uit vrije wil zou arbeiden, ‘doch’, zoals hij zei, ‘zodra hij... of liever *enige tijd nadat* hij zal verlost wezen van - ik zelf weet niet hoe ik 't zeggen moet in 't *nederlands* - nadat hij zal bevrijd zijn van - ja zó is 't! - nadat hij verlost zal wezen van 't ondergáán der Nederlandse deugden. Beter, nederlander, kan ik me niet uitdrukken!’

Het tweede boekje van 1870 richt zich daarentegen terstond alléén tegen de liberalen. Hij beweert dat zij geen vrijheid eisen voor de Javaan, maar voor de particuliere Europese ondernemers. In allerlei varianten bestrijdt hij het liberale systeem der burgerlijke exploitatie. Daartegenover schetst hij het Cultuurstelsel als een systeem, dat geënt is op de volksaard van de Javaan. Wie iets veranderen wil, meent hij, moet de aard van de inlander veranderen. Alle tegenwerpingen van de liberalen breekt hij één voor één af. De misbruiken, zo beweert hij, zijn beslist niet inherent aan het stelsel van gouvernementscultures. Het stelsel zélf is menslievend, elk misbruik is voorzien en verboden verklaard. In het Cultuurstelsel ligt voor hem zelfs de enige mogelijkheid om profijt te trekken van de arbeid van de Javaan, zónder hem te mishandelen. (43) Want in het stelsel geldt de wet. Natuurlijk, zo geeft hij toe, moet er nog veel gedaan worden voor de zedelijke en verstandelijke vooruitgang van de inlander. Maar hij betoogt met klem dat dit alleen kan geschieden door de hiërarchie van het Cultuurstelsel. Als men Indië behouden wil, is het gezagstelsel onontbeerlijk: ‘Ik wil geloven’, roept hij uit, ‘dat één jaar vrij-arbeid de Javaan tien batige saldo's of “vaste bedragen” kosten zou. Maar... 99/100 deel van die reusachtige winsten zouden in

handen vallen van Amerikaanse, Engelse, Duitse en Franse concurrenten.’ En dan wendt hij zich met een volkomen ongewoon geluid tot de Nederlandse bevolking. Het klinkt als een troonrede:

‘Wij zijn in *Nederland!* We zijn burgers van de kleine staat die hoogstwaarschijnlijk eerlang het luctor et emergo zal moeten in praktijk brengen om niet onder te gaan. De toestand in Europa is zorgwekkend. Beklemd tussen naburen, die òf in periode van groei, òf door behoefte aan verzet tegen dat groeien, zich weldra zullen genoodzaakt zien zich te onzen koste de hand te reiken, of - niet minder te onzen koste - elkander op onze grond te bestrijden, is het wachtwoord van de dag: waakzaamheid! De ware beschaving zal dan toch wel niet in strijd wezen met het gezond verstand. Dat gezond verstand schrijft voor zich te bemoeien met de dingen die nabij zijn en voor de deur staan, niet zijn krachten te verspillen aan de hersenschimmige taak (*sic!*), om ver van ons iets onbereikbaars na te jagen, waardoor wij de middelen verliezen zouden die we zo hoog nodig hebben om wel te verrichten wat ons de omstandigheden te doen geven in onze nabijheid.’

Hoe scherpzinnig het betoog van 1870 ook is en hoe aanvaardbaar zelfs tot op zekere hoogte - de afwijking van zijn doorgaans zeer persoonlijke, zogenaamd cosmopolitische standpunt, is onmiskenbaar. Het is voor geen twijfel vatbaar dat de sociaal-economische en politieke verschuivingen in de jaren, die verliepen tussen de verschijningsdata van beide geschriften, een beduidende invloed op zijn denkbeelden hebben gehad. Doch het is een loze frase; de vraag is namelijk: hoe en in welke mate die invloed werkzaam was. Zijn nadrukkelijke verdediging van het Nederlandse bezit van de Indische grond wordt in geen enkel opzicht verklaard door de slagzin: dat hij feodaal moest reageren op het veldwinnend liberalisme. Het is wáár dat naarmate het politieke liberalisme van Fransen van de Putte vorderingen maakte, hij zich steeds conservatiever ging gedragen. Dit is inderdaad een houding die men feodaal kan noemen en deze rubricering ligt voor de hand met het oog op zijn carrière bij het Binnenlands Bestuur in Indië. Maar een afdoende verklaring is het niet.

Ook Multatuli ontkwam niet aan de beslissende invloed van de maatschappelijke situatie, waarin hij verkeerde - doch evenzeer bij hem deden de factoren van deze situatie zich voor als de verschillende ervaringen van het dagelijkse leven, als de kleine en grote avonturen, gebeurtenissen en ontmoetingen, tegenslagen en zorgen van alledag. Ook om zijn gedrag beter te begrijpen, is het zaak ons te verdiepen in de feiten van zijn leven, terwijl hij het werk schreef dat ons zozeer verwondert.

De tijd, waarin hij de grondtekst van zijn tweede brochure over vrije-arbeid schreef, was materieel gesproken de moeilijkste van zijn leven. Hij was volkomen berooid. Nadat hij in 1865 ons land had verlaten, om te proberen aan de speelbank van Homburg met een serie welberekende zetten in korte tijd uit de financiële beklemming te geraken, was hem alles tegengelopen. De coup de finance mislukte volkomen. Zijn vrouw Tine vluchtte met de kinderen naar Italië. Hij zelf tobde met zijn vriendin Mimi in Duitsland rond. Hun armoede was erger dan men zich kan voorstellen. Zij moesten soms knollen stelen uit het stadspark, die zij dan poften op hun kacheltje, dat ze stookten met gevonden of geborgde brandstof. Busken Huet bezorgde hem in deze omstandigheden een correspondentschap van de *Opregte Haerlemsche Courant*. Het bracht niet veel op, maar het was een smalle basis. In de winter van 1866 kreeg hij een hevige impuls door de oorlogsdreiging van Pruisen en in zijn schitterende boekje over Pruisen en Nederland trachtte hij een volksbeweging te ontketenen. De verwachte gevolgen, waarbij hij ook op zijn persoonlijke sociale herstel rekende, bleven uit. Toen hij enkele maanden later, door een uitnodiging voor spreekbeurten in België, in aanraking kwam met de Vlaamse Beweging, meende hij éven werkelijk dat daarin een mogelijkheid school om mee te doen en er weer bovenop te komen. Maar toen het er op aankwam hem reëel te steunen, lieten de voormannen hem in de steek. Het begon steeds meer te spannen. De berichten van Tine, die met de kinderen in Milaan een toevlucht had gezocht, werden onrustbarend. Hoewel zij zich erg ziek gevoelde, moest zij zich toch met macht en moeite op de been houden om het welhaast failliete opleidingsinstituut te besturen, dat haar een karig onderhoud verschafte.

Toen kreeg hij de idee van zijn drama *Vorstenschool*. In een dag of tien had hij een paar bedrijven gereed, maar verder wilde het hem niet lukken. Terwijl hij echter hiermede aan het tobben was, begon er iets anders. In de *Revue Britannique* verscheen een artikel over de Nederlandse koloniale politiek, waarin ook de *Max Havelaar* in een beschouwing werd betrokken. Tegelijkertijd stond er een Engelse vertaling van de *Havelaar* op stapel, waarvoor men hem om een inleiding vroeg. Busken Huet, die in deze periode buitengewoon kameraadschappelijk voor hem was, drong er bij hem op aan iets naar aanleiding van het artikel in de *Revue* te schrijven - kennelijk met de juiste intentie hem weer uit zijn drukkende lethargie te drijven. Aanvankelijk gevoelde hij er wel iets voor, maar de topperige onlust beving hem toch weer. Men zou zijn verontwaardigde formules wel weer 'mooi' vinden, meende hij. Men zou denken: als een buitenlander al inziet, dat Havelaar het Nederlandse belang uit het oog verloor ... Eindelijk steeg zijn spanning,

door zorg, woede en afkeer, tot een crisis. Hij kon zich indenken, hoe men in zo'n situatie zelfmoord pleegde. Al de achtereenvolgende teleurstellingen gaven hem een impressie alsof hij optornde tegen een hoge, blinde muur. Het wanbegrip van het zwijgende publiek kreeg voor hem de gedaante van een grijnzend, collectief sadisme. Als men hem al niet beledigend negeerde, dan stelde men het voor, alsof hij niet waarlijk geleden en gestreden had voor zijn zaak, die tenslotte de zaak was van de menselijkheid en het recht. In Nederland werd de liberaal Franssen van de Putte gevierd als een weldoener voor de Javaanse bevolking. Terwijl Multatuli werkelijk van wanhoop en ellende niet wist, hoe en waar hij zich het eenvoudigste bestaan moest verschaffen. Men berichtte hem dat Tine bloed opgaf. Zijn eigen horloge en dat van Mimi, haar halsdoek en vele lijfs - en gebruiksgoederen had hij al moeten verpanden.

Het was in die dagen dat hij plotseling betrokken werd in een affaire, die hem de kans leek te zullen gaan bieden zich geheel en definitief te herstellen. In de *Opregte Haerlemsche Courant*, die hij ontving voor zijn journalistieke medewerking door de berichtjes van de Rijn, had hij in de laatste dagen van november 1867 met groeiende belangstelling allerlei gelezen over de vergaderingen van de Tweede Kamer ter vaststelling van de Staatsbegroting voor 1868. Het bestaan van het conservatieve ministerie Van Zuylen-Heemskerk, dat sinds 1 juli 1866 het hoofd moest bieden aan de steeds fellere liberale oppositie, stond op het spel. De debatten hielden Dekker dáárom zozeer bezig, omdat het hoogtepunt der tegenstelling gevormd werd door de koloniale kwestie, hoewel ogenschijnlijk de aanvallen gericht werden op andere objecten. Het ministerie stond niet sterk. De onverkwikkelijke historie van de benoeming tot Gouverneur-Generaal van Nederlands Oost-Indië van de ex-minister van koloniën mr. P. Mijer in 1866, had al kwaad bloed gezet. De Kamerontbinding in september van dat jaar versterkte het politieke conflict. In februari 1867 had Thorbecke al eens kort maar ongewoon fel geïnterpelleerd. Principieel stonden tegenover elkaar: hetstrijdbare constitutionele beginsel en de rest van het aloude kroonabsolutisme. Feitelijk was de actieve, modern-kapitalistische ondernemer in de aanval tegen de overjarige regentenklasse. Herhaalde malen waren de golven hoog gelopen tegen het conservatieve kabinet. De benoeming van de beruchte, conservatieve Hasselman tot minister van koloniën en vooral ook het vrijmoedige, ónconstitutionele optreden van de minister van buitenlandse zaken, die zich gedroeg alsof hij een werktuig des Konings en slechts aan deze verantwoording schuldig was, gaven de liberale oppositie alle grond voor een onverzoenlijke tegenstand.

In die begrotingsdebatten ging het dan ook hard tegen hard, alsof men wel van weerszijden wist dat er inderdaad historische dagen waren aangebroken.

De eerste slag viel op 26 november 1867, toen de begroting van Buitenlandse Zaken van mr. J.P.P. baron van Zuylen van Nijevelt met 38 tegen 36 stemmen werd verworpen. Heemskerk deelde meteen mee dat het kabinet ontslag zou aanvragen en slechts de lopende zaken nog wilde afhandelen. Hier zag Dekker een mogelijkheid of zelfs een noodzaak om in te grijpen, of in elk geval iets te doen. Hij kende oud-minister Rochussen en hij wist dat deze door familiebanden verbonden was met minister Van Zuylen. Langs die weg wilde hij zich met het demissionaire kabinet verstaan. Want: Heemskerk moest blijven! Als dit kabinet viel, dan zou het voorgoed gedaan zijn met elke mogelijkheid om in Insulinde orde op de zaken te stellen!

De volgende dag, op 27 november 1867, schreef hij een brief aan J.J. Rochussen. Nadat hij herinnerd had aan de vroegere kennismaking, zette hij de consequenties van een val van het kabinet uiteen. Alle mogelijkheden van doldrieste liberalisatie speelden hem door het hoofd. En dáártegen wilde hij stelling nemen. Hij bood aan om na de zijns inziens noodzakelijke Kamerontbinding voor bruikbare mannen te zorgen. De Kamer diende beslist naar huis gestuurd te worden en de Koning moest een nieuw kabinet formeren. De Koning moest weer Koning worden - zoals hij al had aangeduid aan het slot van zijn brochure over Pruisen en Nederland. ‘Moet Nederland opnieuw worden overgeleverd aan de dorre schoolmeesterij van de heer Thorbecke?’, riep hij Rochussen toe, ‘Indië aan de heer Franssen van de Putte?’ ‘Moeten de liberaliserende praatjesmakers weer vrij spel hebben? Is er dan op den duur te 's-Gravenhage zóveel talent over, dat men het mijne niet gebruiken kan?’

Terstond antwoordde Rochussen. Hij erkende dat hij de rechtschapenheid van Douwes Dekker nooit had betwijfeld. Maar de ‘te grote opgewondenheid’ en de tegenovergestelde koloniale denkbeelden hadden hem in Dekker tegengestaan. Doch hij moest toegeven dat in de huidige situatie de pen van Multatuli veel goeds zou kunnen doen. Of het kabinet stand kon houden, was de vraag. Op hetzelfde moment dat hij deze brief zat te schrijven, vond er een conferentie plaats bij de Koning. Als het mogelijk zou blijken het ministerie te handhaven, wilde hij Dekker wel dringend aanbevelen. Maar dan moest wel onbetwifelbaar vaststaan dat hij het Cultuurstelsel niet zou gaan bestrijden. Hij behoefde het weliswaar niet te verdedigen, zijn optreden mocht evenwel in geen geval het heersende systeem in kwaad

daglicht stellen. Eigenlijk wilde Rochussen wel eens precies weten, hoe Multatuli het zich voorstelde om het wankele kabinet te redden.

Dat er een grote gretigheid verborgen was in deze diplomatieke zinnen, daaraan is niet voorbij te zien. Toch verraste Dekker dit antwoord. Nu voelde hij - met het prompte antwoord in handen - dat hij er helemaal niet op gerekend had zijn voorstel zelfs maar in overweging genomen te zien. En tegelijk begreep hij bij instinct dat er consequenties dreigden! Niet alléén politieke verontrusting stak er in zijn drift tot meedoen. De nood had hem iedere gelegenheid doen aangrijpen om weer in beweging te komen. Doch in dit geval verkreeg zijn gedrag een veel bredere, national-, zo niet internationaal-politieke betekenis. Het verwarde hem allemaal. Hij stond ook op het punt die inleiding bij de Engelse *Havelaar* te schrijven, geheel in de trant van dit onafhankelijke boek zelf. Daarbij speelde ook de idee van *Vorstenschool* nog door zijn hoofd: daarin trad een ‘bespottelijke koning’ op. Dit alles vloekte al heel erg met eventuele Haagse onderhandelingen. De voorwaarde van Rochussen om het Cultuurstelsel te sparen, bracht hem minder in verlegenheid. Voor hem was en bleef de enige kwestie van belang: wordt de Javaan mishandeld? Cultuurstelsel of vrije-arbeid, dat was voor hem een deuntje: ‘Pomp voor Nederland of pomp voor Dorrepaal & Co.’ Maar eenvoudig was het toch niet voor hem, om de koloniale kwestie uitsluitend van Nederlands standpunt te bezien. 't Drukte hem ietwat. En de tijd drong, wilde hij wat bereiken. Op 30 november antwoordde hij Rochussen met de belofte dat hij de volgende dag uitvoerig zou schrijven. Hij begreep dat hij even grondig moest nadenken.

Voorop stond bewust voor hem: de hereniging van zijn gezin. Daarvoor zou hij willen werken. En dan kon hij 't ook wel. In feite was hij nooit tégen het Cultuurstelsel geweest, wel verzette zijn gehele wezen zich tegen het systeem van het liberale kapitalisme. Van dit gezichtspunt uit begon hij zijn geschrift. Het kostte hem moeite en dat is aan de stijl merkbaar! Het is geen fraai steekspel van argumenten, het zijn harde slagen inderdaad, die hij de liberalen toebrengt, maar de aanvallen missen elke zwier, elke elegantie en elke ridderlijkheid. Na elk argument moet hij weer moeizaam, breed uithalen voor een volgende slag.

Hij wist dit! Het waren wel zijn eigen denkbeelden, maar niet ál wat hij voor waar hield. Tegen Busken Huet bekende hij zijn dilemma. De beroerde persoonlijke omstandigheden dwongen hem. Hij stond wél achter dat schrijfsel, maar ook weer niet. ‘De verhouding is zo’, bekende hij Huet, ‘ik verdedig (als vrijdenker) het katholicisme, de orthodoxie tegen de moderneren.’ ‘Sit ut est, aut non sit - Nu betoog ik het *esse* tegen het *anders esse*, en

houd ik de mogelijkheid van *non esse* voor mij, of althans gedeeltlijk (hier en daar blinkt ze door).’

Zo vond hij de moed om door te gaan. Hij fantaseerde al allerlei. Het ene moment zag hij zich al miljonair of zoiets. De berichtjes van de Rijn - zo verzekerde hij Huet - zou hij echter wel blijven aanhouden, ‘uit piëteit’. Maar op andere ogenblikken voelde hij zich wankel, want er knaagde bij hem toch de gedachte dat hij gebruikt werd, dat hij zich liet gebruiken. Thuis op zijn kamertje in de Breitestraße te Keulen, op het naargeestige pension van zijn ellendige hospita Frau Frisch, bedacht hij hoe hij al zovele malen gehoopt had dat het einde van zijn moeilijke jaren in 't zicht was, de verlossing voor Tine en de kinderen. En steeds was het ijdele hoop geweest. Steeds had men hem in de steek gelaten, bedrogen of verraden. ‘Zou het weer zo wezen’, vroeg hij zich af. Hij beseftte wel dat men hem nodig had, maar hij wist ook stellig dat men trachten zou hem zo goedkoop mogelijk te krijgen. Misschien zelfs koesterde men het plan hem ter zijde te schuiven, zodra de staatsmachine weer op de rails stond. Al te zeer wilde hij zich daarom niet binden; ook geen geldelijk voorschot vragen, hoewel hij, wat dat betrof, wel erg in het nauw zat. Niet vreemd aan deze terughoudendheid was het ongetwijfeld ook dat hij zich niet wilde laten gáán in deze affaire - omdat dan de teleurstelling des te erger zou wezen.

Alles zette hij even opzij, om dit schaakspel goed te kunnen spelen. Voor de inleiding bij de Engelse *Havelaar* vroeg hij uitstel. De beslissing over een prachtig aanbod van de Semarangse *Locomotief*, om tegen goede betaling medewerker te worden, moest hij een maand opschorten. Hij was echter scherpzinnig genoeg, om Rochussen van dit uitstel stipt op de hoogte te stellen.

De spanning nam al schrijvende toe, de hardste slagen bracht hij de liberalen toe, naarmate hij zich meer gepresseerd voelde. Hij verwachtte terstond naar Den Haag geroepen te worden. Maar ze waren daar wat langzaam. ‘Ze hebben geen vrouw, die bloed spuwt en rust behoeft’, verzuchtte hij. Onderwijl sprak hij Tine moed in, want hij geloofde nu wel te zullen slagen. Hij weerde zich in elk geval (naar hij haar berichtte) ‘als een oud konijn’.

Het was hem bekend dat men over hem sprak in Den Haag; dat zijn argumenten die hij Rochussen ingoot, en vooral zijn dringende advies om de Kamers te ontbinden, in ernstige overweging waren. Hij vond dat de oude Rochussen wel zijn best deed, hij drong er zelfs op aan dat de grijze staatsman persoonlijk de teugels in handen zou nemen: ‘Een beetje zoals Bismarck in Pruisen.’

Maar Rochussen, die zich oud en moe voelde, enigszins ook aan geheugenzwakte leed, was er de rechte man niet naar. Nooit was hij een sterk staatsman geweest, hij ging bij voorkeur zélf de grote beslissingen uit de weg. Zo was hij ook geknipt voor het schaakspel met Dekker. Hij deed wel zijn best, maar zijn motieven waren er vele. Er zat wel menselijk mededogen in. Begin december 1867 zond hij Dekker tweemaal vijftientig gulden om schappelijk te kunnen leven. Maar hij voegde er het nadrukkelijke verzoek aan toe om de correspondentie na lezing onverwijld te vernietigen. Want er zat ook politiek belang in. Zodra hij het eerste deel van Multatuli's memorandum in handen had, zou hij - zo de telegraafkabel niet gestoord was geweest - terstond geseind hebben: 'Continuez et achevez, getekend: philo-Multatuli.' Doch telegrammen worden gearchiveerd!

Kort daarna echter - op zaterdag 21 december 1867 - gaf de Staatscourant het bericht dat de Koning het ontslag van de ministers níet had aanvaard. Zes dagen later werden de Kamers door Heemskerk ontbonden. Ieder gevoelde dat door deze tegenzet van de conservatieve monarchie, de grote strijd in een beslissend stadium was gekomen. Daarop moesten de liberalen antwoorden.

Douwes Dekker leefde óp. Er gebeurde tóch wat hij wilde. En het is merkwaardig deze man die (naar men gezegd heeft) 'de Lassalle van Nederland' zou hebben kunnen wezen, hier te zien optreden in de verheugde overtuiging de promotor te zijn van de laatste grote reaktiemanoeuvere der monarchie in het politieke leven van Nederland in de 19e eeuw. Hij juichte over de terugslag voor de liberalen.

In déze stemming is de *grondtekst* van zijn tweede brochure over vrijearbeid ontstaan.

Tenslotte is de hele toeleg mislukt. Het volledige verhaal van de zich voortslepende onderhandelingen past niet in het kader van deze proeve van geschrift-verklaring; dat vormt een onmisbaar fragment van de biografie. Men hield hem op sleeptouw, wellicht niet alleen door onwil hem te protegeren, maar ook door onmacht ten opzichte van de politieke situatie. Voor Dekker bleef dit hetzelfde; hij werd heen en weer gedreven tussen hoop en teleurstelling. Het ene ogenblik had hij de grootste verwachtingen, las hij al advertenties van huurhuizen in Den Haag, verdeelde hij het huis al in de verschillende kamers voor hem en zijn vrouw en de kinderen. Het volgende ogenblik was hij ziek door het gespannen besef van risico. Hij wíst dan wel dat Van Zuylen zijn memorie las en met zijn collega's besprak, maar aan de andere kant vorderde hij werkelijk geen enkele stap.

Toen hij tenslotte op eigen initiatief op 3 maart 1868 naar Den Haag vertrok, was hij eigenlijk al geheel gedesillusioneerd. Hij deed dit voornamelijk om niets na te laten. Maar ook het persoonlijke contact (o, zo joviaal en welwillend!) hielp hem geen zier. Hij schaakte met Rochussen, sprak met Hasselman, liep bij Van Zuylen in en uit. Op de tafel van deze laatste zag hij echter een nummer liggen van de enige Engelse krant, die zijn *Havelaar* ongunstig had beoordeeld.

Tenslotte brák er iets in hem. Hij had er genoeg van. Het werd hem te veel. Onderwijl liep immers ook zijn hotelrekening op! Op 5 april 1868 verliet hij Holland en reisde dezelfde dag door naar Keulen, waar Mimi op hem wachtte, zoals altijd.

Ruim 3 weken later werd de begroting van Van Zuylen wederóm verworpen en op 4 juni 1868 aanvaardde de Koning tenslotte toch maar het ontslag van de ministers, waarvan hij bemerkte had dat hij ze de zijne niet meer noemen kon.

De houding van Douwes Dekker in deze hele affaire is een instructief voorbeeld van de soort van intelligentie, die zijn idealen kan verloochenen, zonder zijn wezenlijke waarheden prijs te geven. Daar komt bij dat de situatie er één van die soort was, waarin tussen waarheid en ideaal een spanning kan ontstaan. Twee verschijnselen zijn illustratief. Bekende conservatieve bladen, zoals het *Haags Dagblad*, drukte hele passages van het boekje af ... toen hij het twee jaar ná de actuele aanleiding dan toch maar publiceerde. Deze zin geeft uitdrukking aan twee belangrijke feiten: de publikatie twee jaar ná de actuele aanleiding én de instemming bij de conservatieven. Toch: conclusies ten opzichte van Multatuli zijn al gauw voorbarig. Enkele jaren voor zijn dood beweerde hij dat een biograaf slechts onzin te berde kon brengen, zo hij alleen zijn gedrukte werken tot uitgangspunt meende te moeten kiezen. Doch zelfs de daarachter verscholen feiten van zijn leven zijn alléén nog niet voldoende, zoals we gezien hebben. Feiten zijn pas feiten op een bepaald theoretisch veld. Zonder het welgefundeerde inzicht in de organisch-gegroeide reaktiewijze, die hem eigen was, ontbreekt aan iedere gebeurtenis in zijn leven de wáre betekenis, dat wil zeggen: ontbreekt het feitelijke karakter aan ieder feit. Elke facet van het drama van Lebak, elk voorval uit zijn latere leven verkrijgt door hém betekenis voor zijn levensgeschiedenis.

Zo ook in deze affaire.

Het vertrek naar Homburg in 1866, waar eigenlijk deze gehele periode mee begon, demonstreert bijna toneelmatig zijn wijze van reageren sinds het

verschijnen van de *Max Havelaar*, waardoor Douwes Dekker als schrijver een onwillig politicus en als politicus een schrijver-tegen-wil-en-dank werd. De tocht met Mimi naar die speelbank was zijn kenmerkende, wanhopige antwoord op het fiasco van de portrettenzaak, zoals deze transactie zelf weer een geforceerde poging was om zijn publiek tot daadwerkelijke steun te pressen.

En dat verweer is kenmerkend voor hem. In alle gevallen, waarin hem de nood en de vertwijfeling tot daden noopten, bewees hij door zijn handelingen dat hij een burger was, in de sociologische betekenis van dit woord. Een burger namelijk, die in zijn doen en laten het individuele aspect van zijn problematiek niet vermocht te doorbreken. Zijn zaak, zijn hóófdzaak, de kwestie van Lebak, heeft hij nooit anders dan inderdaad als zijn zaak beschouwd en behandeld. Door een welhaast jaloerse instelling verzette hij zich tegen elke bemoeienis van anderen. Het waren allemaal persónlijke aangelegenheden. De oorzaken van zijn nederlaag als oprecht ambtenaar beschouwde hij als van strikt personele aard. Hij kon altijd man en paard noemen en hij heeft dit ook niet nagelaten. De wantoestanden, waarop hij gewezen had en waarop hij steeds wéér de vinger legde, schreef hij toe aan individuele wandaden, menselijke zwakheden of persoonlijke tekortkomingen.

Daardoor was het in 't geheel niet vreemd of ook maar beschamend dat hij bij de oplossingen, die hij aan de hand deed, in élk geval zijn persoonlijke rehabilitatie zonder een spoor van schroom als voorwaarde stelde.

Dit burgerlijke individualisme was ónpolitiek van karakter. Met hand en tand heeft hij er zich tegen verzet als men zijn probleem verschoof naar het politieke strijdperk. Zijn sociologische kritiek - die hij inderdaad beoefende als een pionier in ons land - kenmerkte zich dan ook door het merkwaardige feit dat hij met geen woord de grondvesten van de sociale structuur, de eigendomsverhoudingen en de machtsvraag in het productieproces, in de discussie betrok. Sterker: iedere poging om zijn euvel op een breder platvorm te brengen, ondervond hij herhaaldelijk als een buitengewoon hinderlijke doorkruising van zijn plannen. Een zinvol verband tussen zijn persónlijke lotgevallen en de sociale verhoudingen van zijn tijd zag hij beslist niet in en zó hij er al iets van vermoedde, verzette hij zich, wáár hij kon, tegen elke consequentie, doordat hij geen hoop vestigde op een typisch-maatschappelijke strijd.

Zijn ideaal der gerespecteerde menselijke waardigheid moeten we beschouwen als het meest boeiende aspect van zijn persoonlijkheid - maar het was een on-actueel ideaal! En dit bepaalt en verklaart zowel zijn beperktheid in

de tijd als de aantrekkingskracht, die van hem op elke nieuwe generatie uitstraalt.

Hij was géén revolutionair in historische zin. Dit is geen verwijt en ook geen compliment, maar een definitie. Revolutionair in de verhoudingen van die tijd was de liberale bourgeoisie, de economisch 'hardvochtige', 'onmenselijke' en waar het waarden betrof: zeer 'zakelijke' burgerij. Deze klasse moest er nog kómen, moest zich nog ruimte verschaffen voor armslag. En daartegenover stond de heersende, regerende klasse der late regenten, die zich verzette tegen de liberalisering, de bevrijding der maatschappelijke verhoudingen uit de belemmeringen van de resterende absolute monarchie.

Daartussen was Douwes Dekker verzeild geraakt als de sarcast op een ongelegen ogenblik. Zijn ideaal van menselijkheid was een hindernis, en waar het al verstaan werd onder de arbeiders van die dagen, kon hij alleen maar een machteloze echo verwekken. De derde partij, waartoe hij in 1862 opriep, werd in feite vooralsnog door hemzelf gevormd. Toen hij dan ook maatschappelijk berooid en politiek gedesillusionneerd naar een weg zocht om zich te redden, ging hij de weg op van de radeloze burger. De zaak met de portretten was mislukt. Hij ging naar de speelbank in Homburg. De roulette is namelijk, net als de loterij in een burgerlijke samenleving, het klassieke middel om er *uit* te komen terwijl men er *in* blijft.

In die geest moet men - naar ik meen - ook de netelige kwestie van de tweede brochure over vrije-arbeid bezien. Door zijn opvatting dat de hoogste roeping van de mens is: *mens te zijn*, werd hij een tegenstander van het opkomende liberale kapitalisme. Verbindingen met andere anti-kapitalistische groeperingen dan de conservatieven en enkele on-sociale vrienden en verwanten, waren in de Nederlandse verhoudingen voor hém ondenkbaar, als men zich herinnert dat de organisatie der arbeiders-onderling pas ná 1870 geleidelijk haar beslag heeft gekregen.

Praktisch stond hij dan ook niet ver van de conservatieven vandaan - zij waren zijn maatschappelijk-gelijken, die bovendien het liberalisme bestreden. Zijn verdediging van de absolute vorst, zijn dictatoriale neigingen in het algemeen, heeft men vaak ironisch gebagatelliseerd als interessante gebreken van het genie. Dat is echter een dwaling. Multatuli was wezenlijk, zoals hij zichzelf in een brief eens noemde: 'despoot uit overleg.' Hij ervoer namelijk tegenover zijn waarlijk zuivere intenties, waarvoor hij geen geringe offers had gebracht, een menigte van lieden die hij er voor aanzag be-

lang te hebben bij wat hij als onrecht opvatte. In zijn brochure over Pruisen en Nederland had hij ook zijn denkbeelden omtrent de Nederlandse *binnenlandse* politiek uiteengezet. Zoals hij jaar en dag gewaarschuwd had voor het risico van de koloniale politiek van ons land, zo wees hij ook op de gevolgen van het binnenlandse sociale wanbeheer. De kern van zijn betoog was steeds weer: de Nederlandse gemeenschap verkeert in een staat van verrotting, die elke mogelijkheid van algemene welstand en weerstand uitsluit. Hij had ook plannen, namelijk tot een radicale schoonmaak, even volkomen als inzake Insulinde. Het land was naar de afgrond geleid door ministers, meende hij, die stuk voor stuk verzaakt hadden hun plicht te doen, en de mogelijkheid hen tot verantwoording te roepen ontbrak zelfs!

En zonder de minste verwachting van een *mácht* of zelfs een *krácht* tegenover het onrecht, groeide in hem de wanhopige opinie: dat men beter duizend man onder de wapenen kon hebben dan het recht aan zijn zijde! Tenslotte was de herinnering aan de opkomst van het liberale kapitalisme ten kóste van het koningschap, voldoende om in het h́erstel van de monarchie, de heerschappij van de goede vorst, een beteugeling van de moderne ondernemer te zoeken.

Bovendien móest hij zijn ware denkbeelden over de politiek ten opzichte van Insulinde wel geheel en al verbergen!

En in déze overweging ligt dan het antwoord op de laatste vraag, die ons rest: waarom publiceerde hij het met politieke oogmerken geschreven memorandum toch in 1870, ondanks het feit dat de actuele aanleiding voor deze strategie was vervallen?

Het is veel eenvoudiger dan het lijkt, maar dan moet men wéér het *ridicule* voor ernst nemen. Men heeft het altijd welwillend-ironiserend opgevat, als hij zei dat hij Keizer van Insulinde wilde worden. De erfopvolging had hij al geregeld en zijn nichtje Sietske Abrahamsz kreeg een aanstelling tot Kroonprinses van Insulinde met de voorlopige titel van Hertogin van Sumatra. Dit heeft men nooit ernstig genomen en men dacht dat het de visioenen van een creatief kunstenaar waren.

De chronologische ordening van zijn brieven zal echter het beeld van een groeiend, diepgekoesterd, later teleurgesteld ideaal opleveren: Insulinde bevrijd van het Hollandse regime - onder zijn leiding, door zijn streven! Doch met dit ideaal loopt men niet te koop. Sinds 1843 nam het denkbeeld vastere vormen aan en pas na herhaalde hevige slagen hem toegebracht door zijn publiek zou hij zich neerleggen bij de ervaring dat het hem niet gelukt was een beweging met dit doel te ontketenen. Ik ben er van over-

tuigd dat het afbreken van zijn openbare optreden als schrijver, als voorlichter, zélf zijn sterven, van dit standpunt uit te verklaren is.

Op deze wijze wordt het evenwel duidelijk dat hij dat memorandum kón schrijven. Hij was wel verplicht de waarheid aangaande zijn opvattingen te zeggen - maar hij achtte zich niet gehouden de héle waarheid los te laten. Niemand had iets te maken met zijn ware levensdoel dat hij voorbereidde in alle stilte. En daarvoor was één ding beslist noodzakelijk: Insulinde moest blijven wat het was, zoals het was. ‘Sit ut est, aut non sit’, schreef hij Busken Huet, Insulinde moet blijven wat het is. Hij gevoelde de eventuele politiek wending naar het systeem der particuliere exploitatie van Insulinde werkelijk als een hachelijke streep door zijn rekening. Maar het is dan ook precies om deze reden, dat het boekje actueel blééf. Zeker heeft hij hier en daar het memorandum voor de druk bewerkt. Het begin en het slot, alsook enkele andere passages, zijn later ingelast of omgewerkt. Zeker zullen wij dit nooit weten, want we bezitten van dit werkje alleen een paar verkladde blaadjes, die hij in december 1867 aan Busken Huet zond. Het vermoeden is echter gewettigd dat hij het slot wijzigde en uitbreidde. Na bladzijde 60 van de eerste druk bemerkt men een geleidelijke distantieering van het strakke Nederlandse standpunt. In de oorspronkelijke memorie aan Rochussen schreef hij dat ‘Z.M. de Koning’ recht had op een beslissing tussen beide stelsels: ‘Mag men’, zo staat er letterlijk in de verkladde blaadjes, ‘mag men Z.M. zo aanhoudend in tweestrijd laten tussen behouden en... verliezen?’ In de brochure zelf komt deze strijkage niet voor. In plaats daarvan citeerde hij zijn boekje van 1862: dat de kwestie van vrije-arbeid of Cultuurstelsel geen kwestie is. Want, merkt hij dan op: ‘Boven Vaderland staat Mensheid.’

Desondanks vond hij het een ‘lam stuk’. Maar verloochend heeft hij zijn brochure nooit. En - dit tenslotte even terzijde - als we ons éven van ons historische ontwikkelingsbegrip zouden kunnen losmaken, dan zouden we moeten erkennen dat er theoretisch niets ingebracht kan worden tegen het inzicht van Multatuli anno 1867: dat dóór de kapitalistische exploitatie van dat land, Insulinde zou worden losgeweekt van het moederland. Men kan hem wel verwijten dat hij aan géne en niet aan déze zijde van het kapitalisme stelling heeft genomen. Maar dat verwijt is toch eigenlijk niet meer dan de definitie van de hoogste mogelijkheid, waartoe een rechtschapen intelligentie reiken kon omstreeks 1870!

In 1876 schreef hij aan Roorda tenslotte deze profetische woorden: ‘De revolutie komt toch, ze komt met of zonder mij. De vraag is maar of ik, door in

de zaak gekend en door gesteund te worden, bolwerken kan dat de waggelende pyramide die vallen moet, geen verkeerde kant uitvalt, namelijk in de schoot van Amerikaanse fibustiers en derg.'

Eerder verschenen in De Nieuwe Stem, juli/augustus 1954 (Geschriften van het Multatuli-Genootschap).

Multatuli als spreker in Nijmegen

*Biografisch fragment**

Het leven van Multatuli is buitensporig vervuld geweest van ongewone, avontuurlijke gebeurtenissen. De geschiedenis van dit leven, de biografie, vormt een veelal spannend verhaal - maar we weten er nog lang niet genoeg van. Grote periodes zijn onderzocht; er zijn evenwel nog episodes waarvan we slechts bij geruchte enige notie hebben verworven. De vraag: was Multatuli ooit in Nijmegen? - biedt dan ook 'n goede gelegenheid om een onontgonnen gebied van dit leven eens te doorkruisen, niet alleen om voor het aanvankelijk aarzelende antwoord: 'ja' een kleine toelichting te leveren, maar vooral om de bijzonder bewogen jaren van zijn merkwaardige lezingenreeksen als historische achtergrond even te belichten.

1878

Steeds in de eerste vier maanden van de jaren 1878 tot en met 1881 heeft Eduard Douwes Dekker, die sinds het voorjaar van 1869 definitief in het Rijnland woonde, een lezingentournee door Nederland gemaakt. Ik noem hem opzettelijk niet bij zijn auteursnaam - hoewel hij onder deze toch in ons land optrad - omdat hij feitelijk sinds het midden van 1877 volkomen verbitterd de pen had neergelegd en er tot zijn dood, tien jaar later, literair het zwijgen toe zou doen.

De rondreizen met voordrachten vormen dus in deze tijd, afgezien van zijn toch wel omvangrijke correspondentie, het enige massale contact met zijn lezers, zijn aanhang, zijn bewonderaars. Maar niet de behoefte aan dit contact drijft hem in die meest gure maanden door tientallen steden en dorpen, overnachtend in kille kamers in lang niet altijd genoeglijke logementen. Het is eenvoudig financiële nood die hem dwingt; een voldoende ondersteuning of een toereikende toelage zou hij gretig hebben aanvaard om verder te kunnen afzien van de afmattende bezigheid der voordrachten.

De correspondentie gedurende het gehele jaar 1877 weerklinkt van drie the-

* Dit biografisch fragment is gebaseerd op de originele brieven van Multatuli, die zich bevinden in het Multatuli-Museum te Amsterdam. Een deel van deze documenten is gepubliceerd in:

Brieven van Multatuli aan Mr. C. Vosmaer e.a., ed. J. Péé, Brussel 1942; *Reisbrieven aan Mimi*, ed. J. Péé, Amsterdam 1941; *Briefwisseling Multatuli en G.L. Funke*, ed. G.L. Funke, Amsterdam 1947.

ma's: het verlammeende gevoel volkomen verlaten te zijn, in de steek gelaten door zijn lezers; het onvermogen tot creatie door dat gebrek aan warmte om hem heen en tenslotte als sluitstuk van het dilemma: de nooddrift die tot creatie dwingt om in 't leven te blijven. Het is de bekende vicieuze cirkel, waarin hij zich voor de zoveelste maal tijdens zijn leven bevindt - om goed en flitsend en ook voor zichzelf bevredigend te kunnen schrijven, moet hij niet gekweld worden door zorgen of gehinderd door gebrek aan weerklank; maar om onbezorgd en geconcentreerd te werken, behoeft hij enige materiële veiligheid en zekerheid van gevoel... die hij alleen kan verwerven als hij regelmatig produceert enz. enz.

De miskenning drukt het hevigst. Herstelde vroeger zijn taaie veerkracht de gloed van zijn activiteit, nu is hij vermoeid - hij is zevenenvijftig jaar, 'n steeds verergerende, nerveuze astma sloopt zijn tenger lichaam. Het ergste is: hij wantrouwt wat hij altijd zijn wezenlijkste kracht achtte - hij gelooft niet meer in staat te zijn de mensen te overtuigen van zijn gelijk. Hij is doende met de correctie van de herdrukken zijner werken en leest dagelijks verbitterd wat hij vijftien jaar geleden tevergeefs met zijn hele overtuiging schreef. Hij is arm. Tine, zijn eerste vrouw, is dood. De kinderen zwerven ergens rond. Er worden aanvallen op zijn privéleven gedaan. Hulp wordt hem herhaaldelijk beloofd, maar in 't gunstigste geval levert het hem 'n kleinigheid op, die niet in verhouding staat tot de morele schade en schande. De hele situatie veroorzaakt hem werkelijk een duidelijk, zwaar geestelijk lijden. Tegen het einde van het jaar verzucht hij in 'n brief aan 'n jonge vriend: 'Tot m'n verdriet blijf ik lichamelijk gezond. Ik begrijp niet hoe mijn gestel het uithoudt. Wat ik beproef en aanwend om den wond die me pijnigt te genezen of de pijn te onderdrukken althans, daar genezing niet mogelijk is, kan ik haast niet meer opsommen. Studie (vooral wiskunde), schaken, wandelen, lichamelijke vermoeienis door zagen en timmeren; lezen, of hooren lezen (m'n vrouw leest me voor, en dan spreken we over 't gelezene), haar les geven in 't latijn - haar en m'n zoon, die hier geweest doch weer vertrokken is - neen, ik kan je niet zeggen wat ik al beproefde in den strijd tegen... krankzinnigheid.'

In deze stemming begon hij zijn tournee van 1878. Op 1 februari startte hij in Rotterdam. Het werd een imposante rondreis in de maanden februari, maart en april: Rotterdam, Delft, Utrecht, Haarlem, Amsterdam, Hoorn, Leiden, Den Haag, Dordrecht, Breda, Middelburg, Goes, Zierikzee, Meppel, Groningen, Leeuwarden, Sneek, Arnhem, Bergen op Zoom, Tilburg, Den Bosch, Schoonhoven, Kampen, Zwolle, Zutphen en Deventer.

Het spreken ging boven verwachting bijzonder goed, men roemde zijn boeiende betoogtrant en de originele keuze van onderwerp en uitweiding. Hij kwam in de goede stemming, hij voelde zich weer aanvaard. De organisatoren van de tournee, de heren Le Gras, Van Zuylen en Haspels, lieten niets na om de voorwaarden te scheppen, die Multatuli al zijn briljante kwaliteiten zouden kunnen doen ontplooiën. Dragelijke, meestal behoorlijke logementen, goed geregelde reizen, periodieke rusten - en tenslotte werd hem zelfs 'n knecht toegevoegd.

Op 2 maart was hij jarig en bij die gelegenheid werd hem een zilveren bokaal met honderd gouden tientjes aangeboden. Onder de invloed van verscheidene suggesties ontwierp Dekker zelf een plan om zich financieel onafhankelijk te maken - het zogenaamde projekt-Tandem, 'Genootschap tot pensionering van Max Havelaar'. De leden zouden, verdeeld in sekties over het hele land, onder leiding van sektie-chefs, jaarlijkse bijdragen verzamelen. Multatuli leefde weer op. Daar kwam nog bij dat hij in aanraking kwam met de uitgever G.L. Funke, de beste uitgever die hij ooit had gehad - een bijzonder goed vriend, een nobel mens en een uitstekende zakenman.

Hij hoestte vrij veel - maar overigens leek de hemel onbewolkt. Buitengewoon geestdriftig was hij toen zijn tweede vrouw, Mimi, hem uit Wiesbaden schreef dat ze 'n Duits jongetje had aangenomen: E.W. Bernhold, 'n ventje dat op 25 januari 1875 was geboren - de latere pleegzoon Wouter.

Deze tournee was een succes geweest.

Maar de terugslag zou weer onafwendbaar komen, allerlei kenmerkende verschijnselen markeren de reactie van de neurasthenische kunstenaar - the day after the night before.

Terug in Wiesbaden voelt hij zich dodelijk vermoeid, overmatig prikkelbaar en artistiek verlamd. Hij verlangt naar 'n snelle dood. Hij vreest lang te moeten kwijnen. Merkwaardig is zijn begrip voor de neurotische aard van zijn kwalen. Met bezorgdheid slaat hij gade hoe hij een onoverwinnelijke afkeer heeft verworven voor iedere vorm van uiten, schrijven, spreken, brieven schrijven. Het is alsof de adem ingehouden wordt in de vrees dat na het succes de slag weerzal vallen. Hij is bang om brieven te openen. Een soort watervrees noemt hij het zelf. Hij walgt van literatuur. Als hij een briefschrijft, voelt hij 'n toenemende kramp in zijn rechter wijsvinger. Het corrigeren van de herdrukken grijpt hem hevig aan. Maar voor Mimi en het kind beheerst hij zich zo goed mogelijk. Het lijkt evenwel of hij zijn kwellingen zoekt. In een ontroerende brief aan 'n oude vriend schrijft hij

bij het begin van het nieuwe jaar: 'Een vreeselijke grief heb ik sedert eenige jaren te dragen! De gissing namelijk dat mijn eerste vrouw mij nooit begrepen heeft, en dat ze slechts uit goedheid en zachtheid - och, 't is me zoo hard dit te zeggen - met mij meepraatte.'

Het is een ware crisis van deze toch altijd al problematische figuur - hij is de dupe van de idee dat zijn leven als 'n puinhoop achter hem ligt. Een geofferde carrière, een levenswerk zonder weerklank, door zijn vrouw niet begrepen, door zijn kinderen verlaten - alleen 'n vluchtig succes nu en dan door wanhopige, zinloze inspanning van een ziek lichaam.

1879

Maar hij moest, pecuniae causa, weer een nieuwe rondreis met voordrachten ondernemen. Op dinsdag 11 februari 1879 begon hij in Rotterdam; hij ging voort tot midden mei - langs Delft, Amsterdam, Dordrecht, Haarlem, Den Haag, Utrecht, Arnhem, Zutphen, Zwolle, Kampen, Deventer, Hoorn, Breda, Gouda, Amersfoort, Groningen, Harlingen, Leeuwarden, Sneek, Hoorn, Alkmaar, Krommenie, Nijmegen, Gorkum, Tiel, Zaandam, Zaanstreek en Purmerend.

Hij was met moeite en tegenzin begonnen en een aantal tegenslagen sterkten hem al tijdens de eerste dagen in het nerveuze wantrouwen tegen de hele onderneming. Al op één van de eerste voordrachten werd hem een oude rekening gepresenteerd, een schuld gemaakt in Den Haag in 1870. Er kwam nog een ándere op; samen waren ze ruim 1500 gulden groot. Het drukte hem dat de vruchten van zijn lezingen verdwenen om de gaten te vullen van zijn vroegere, zijn eeuwige armoede. Onder die omstandigheden werkte het mechanisme van zijn aard omgekeerd: zijn mismoedigheid werd gevolgd door allerlei lichamelijk ongemak.

Op 8 april zou hij in Nijmegen, in de concertzaal *De Harmonie* een voordracht houden. *Het Nijmeegsch Dagblad* kondigde dit op 30 maart al aan. Kaarten waren à f 1, - te verkrijgen bij de boekhandelaren Vieweg en Thieme, de Firma Ten Hoet en Van Duynen. Aan de zaal zouden de plaatsen f 1,50 kosten. Vervolgens waarschuwde *De Gelderlander* op 4 april zijn rooms-katholieke lezers voor de 'laffe spotternijen van een godloochenaar als Multatuli'. Intussen worstelde Dekker zich door zijn tournee heen. Hij had hevige last van astma, hoestte nachten lang en kreeg daarbij nog een aanval van spit. Op dinsdagochtend 8 april 1879 bevindt hij zich nog in Rotterdam, in Hotel Weimer. Hij is werkelijk in slechte conditie. Aan een vriendin van hem en zijn vrouw schrijft hij: 'Ik sliep sedert vele nachten niet, door 't hoesten. Heden nacht heb ik wél geslapen, maar 't was à force van morphine te ge-

bruiken. Nu ben ik suf door de nawerking. Straks moet ik naar Nimwegen.’ Inderdaad vertrekt hij om 10.30 uur naar Arnhem, daar logeert Mimi met de kleine Wouter bij de vrienden Braunius Oeberius in de Koninginnestraat. Later op de dag reist hij alleen per rijtuig naar Nijmegen. Omstreeks 7 uur 'savonds is hij er en treft daar een van de organisatoren van de voordrachtenreeks, Van Zuylen. Om vijf voor zeven verzendt hij een telegram naar Rotterdam - waar de andere organisator Haspels jubileert in een toneelvoorstelling: ‘Zeer onwel. Onmogelijk iets te redigeeren. Wees zoo goed den benifciant mijn werken aantebieden met de hartelijke groet van zijn vriend Multatuli. Ook v. Z(uylen) zendt zijn gelukwensch. Dek.’ (Zie illustratie 11.)

Hij had een ‘mooi verssie’ willen maken, maar hij voelt zich uitgeput, leeg en ziek.

De voordracht vond plaats in de Heerensociëteit *De Harmonie*, in de Burchtstraat. Er was 'n talrijk publiek en doordat wij een uitstekend verslag in de *Goudsche Courant* van 21 maart 1879 (toen hij daar dezelfde rede had uitgesproken), alsook een uitvoerige en waardige polemische reactie in de *Nijmeegsche Nieuwsbode* van 11 april 1879 bezitten - náást de authentieke notities voor de toespraak van Multatuli zélf - is het mogelijk het betoog, dat indruk maakte, vrijwel geheel te reconstrueren. (Zie illustratie 12.)

Niet lang geleden - aldus begon Multatuli - had hij iemand ontmoet die in het leven niets dan teleurstelling had ondervonden en die geheel ontmoedigd eindelijk in wanhoop had uitgeroepen: waartoe leef ik? Het is een verzuchting die wel meer oprijst! Het is van belang die vraag ernstig onder ogen te nemen. Wat is het doel van ons leven? Op tweeërlei wijs kan er geantwoord worden - met het oog op de bron van ons béstaan, het ónstaan derhalve, maar ook met het oogmerk van ons béstaan zelf. De spreker wil hoofdzakelijk stilstaan bij de zin van ons bestaan. Dan is daar allereerst het pessimistische gezichtspunt - hetgeen het zijne niet is. Zijn werken mogen 'n klacht lijken, zij bevatten in hoofdzaak 'n áánklacht. Volgens hen die de wereld een aards tranendal noemen, begint de ellende al bij de geboorte, het eerste levensteken is het storten van tranen. Verder de kinderjaren. Het is inderdaad onjuist het tijdperk van het kind als onbekommerd en gelukkig te beschouwen. De kinderzorgen en rampen mogen de volwassene onbetekenend schijnen, op de kinderziel drukken zij in verhouding minstens zo zwaar als de moeilijkheden der ouderen. De pessimisten komen eerst goed los als zij de ellende der volwassenen gaan schetsen. Het diepste leed heet dan wel de teleurstelling over mislukte pogingen iets goeds tot stand te brengen. Hier weidde spreker uit over de door hem als grote, nobele per-

soonlijkheid vereerde figuur van Jezus, die hij een waar dichter en wijsgeer noemde. Jezus heeft geleden voor zijn streven naar het goede - maar hij had één voorrecht: hij was betrekkelijk jong gestorven, slechts even dertig jaar oud, en was daardoor gespaard gebleven voor 'n lang leven van ondragelijk lijden. Hadden zijn discipelen, die zijn leven beschreven en die niets hebben nagelaten om hem indrukwekkend voor te stellen, meer mensenkennis bezeten, zij hadden in hun verhaal Jezus langer laten leven.

Er is vaak reden om het leven treurig te noemen, maar toch hebben pessimisten ongelijk. De mens heeft niet alleen recht óp, maar ook reden tót vreugde, tot genot. Wél zijn er mensen die de zin van het leven zien in ontbering en zelfkastijding - ten onrechte: de mens is tot genieten geroepen. Breedvoerig beschouwde de spreker deze mening, die hij met zijn hele overtuiging aanhing. Daarbij rees 'n nieuwe vraag: bestaat er vooruitgang, is men tegenwoordig gelukkiger dan vroeger, of niet? Ook daar ging Multatuli levendig op in door te betogen dat dit 'n onbeantwoordbare vraag is - maar dat er uit de overdenking alleen volgt dat wij al gelukkiger zijn als we inzien dat geluk, wáár geluk, het doel van ieders leven is. Geluk is dan vooreerst: begrijpen! Poëzie en wijsbegeerte leren ons - vele voorbeelden tonen het ons - dat het begrijpen der onderscheidingen en overeenstemmingen tot hoogste verrukkingen voert. Hoe leren wij de aard der dingen kennen? Door ijverige, onbevooroordeelde studie der natuur. De mens, zo verduidelijkte de spreker, lijkt op Robinson Crusoë, die plotseling op 'n onbekende kust werd geworpen, waar hij omtrent 'n geheel vreemde omgeving alles nog te leren had. Precies zo als hij moest onderzoeken welke vruchten goed voor hem waren en welke hem zouden schaden, zo moeten ook wij álles onderzoeken om te leren wat goed of schadelijk voor ons is. Het is niet onze taak nieuwe zaken aan de mensheid te verkondigen, nieuwe waarheden te ontdekken, maar wel het oude, verknoeide en vervuilde te reinigen en te zuiveren en in ware gedaante aan de wereld voor te houden. Oude waarheden moeten we als restaurateurs onder de dikke lagen kalk en vuil vandaan halen.

Een eerste les omtrent de aard der dingen leert ons de waarde der liefde, vervolgde Multatuli zijn betoog - niet alleen de liefde tussen man en vrouw, maar vooral die vorm welke wij Charité noemen. Ook dit illustreerde de spreker levendig met een verhaal. Er was eens in oude tijd een nonnenklooster, waar als punt van discussie de vraag aan de orde kwam: wat is de aard van de duivel? De nonnetjes dachten diep na en zochten met allerlei oude teksten een omschrijving te geven van de aard van de duivel. Uitgezonderd één, die gauw klaar was en een kort antwoord opschreef: de

duivel, och arme, die nooit lief heeft gehad! Se non è vero, è ben trovato - zei de spreker: zo het niet waar is, het is toch goed gevonden. De liefde is het wezenlijke van de mens - zonder liefde is men een onmens. In dit verband voelde de spreker verzet tegen het gebod van Jezus: hebt elkander lief! Liefde op bevel is onmogelijk - anderzijds is gedwongen haat onmogelijk.

De liefde maakt gelukkig als ze vrijuit stromen kan en zij vervult de mens met welwillendheid - zij is de stuwkracht voor het begrip. Spreker schetste nog een anecdote van de Franse wijsgeer Fontenelle. Deze zag een veroordeelde naar het schavot leiden en riep uit: 'Voilà un, qui a mal calculé!' Terecht, volgens Multatuli, hij had de som des levens niet goed gemaakt, hij had zich verrekend. Stiptheid in de redenering, getrouwheid in de studie der dingen, ijver in het beschouwen der natuur - om de kunst af te zien. Dan zullen wij gelukkig zijn, doordat ons leven gelukken zal. Dat zal aanstekend werken, ons geluk zal uitstralen - en die sfeer van toewijding, liefde en gezelligheid zal ons geluk verschaffen, het leven waardig maken!

Aan het einde gekomen van deze improvisaties aan de hand van geringe notities, brak er een ovatie los. Luid en herhaaldelijk werd hij toegejuicht. De reconstructie van de tekst geeft geen aanleiding tot zulk een overweldigende indruk, maar het is de getuigenis van tallozen: een toespraak van Multatuli verliest vrijwel alle typische beking bij de schriftelijke weergave. De criticus van de *Nijmeegsche Nieuwsbode* zegt: 'Hij biologeerde letterlijk zijn publiek, dat twee en een half uur - zegge twee en een half uur! - met ingehouden adem den spreker volgde. Zoo uitstekend was die voordracht, dat daaraan zelfs geen afbreuk werd gedaan door des sprekers gewoonte om de laatste woorden van menigen volzin een weinig te rekken en op iedere lettergreep een bijzonderen nadruk te leggen...' '... Hij tooveret met de taal...' '... Nooit verloochent zich de geboren dichter bij hem...' 'Wij zaten onder een waterval van woorden en denkbeelden, nu eens spattend in fijne druppelen, dan weer neerdonderend in breede stroomen, waarin zich onophoudelijk het meest fantastisch kleurgemengel spiegelde...' '... Ware de spreker niet zoozeer zichzelf gebleven tot het einde toe, ware zijn stijl, in weerwil van uitweidingen en tusschenzinnen, niet zoo kristalhelder geweest, de hoorders zouden hem wis reeds ter helfte van zijn stuk uit vermoeidheid in den steek hebben gelaten. Nu kon men van het begin tot het slot een speld hooren vallen.'

Deze nogal erg prijzende woorden, die terloops uiterst waardevolle want zeldzame observaties leveren omtrent de spreektrant van Multatuli, verkrijgen meer gewicht door het feit dat ze niet afkomstig zijn van een vereer-

der, maar van 'n man die zijn besliste bedekingen onder het verleidelijke betoog geenszins verloor. Die kritiek kan ons nu minder interesseren, maar de slotopmerking is historisch weer van belang: 'Aan de ernst, de waarheidsliefde van den heer Douwes Dekker te twijfelen is onmogelijk voor ieder, die hem hoorde. Zoo een, dan meent hij wat hij zegt.'

Na afloop van de lezing was hij suf en ziek. Maar hij moest de volgende dag alweer dóór - naar Gorkum, om er die woensdagavond te spreken en donderdagavond de tiende april in Tiel. Dáár wilde hij twee dagen blijven 'om eens terdeeg te zweeten, maar 't is niet goed gelukt, althans de pijn in de rug is niet veel minder'. Het verveelde hem, en hij vertrok met de boot op zaterdag 12 april naar Nijmegen, waar Mimi en Wouter logeerden bij de familie J. Versluys in Berg en Dal op de Uileput. Daar bleef hij zondag en maandag; dinsdagochtend de 15e april 1879 vertrok hij weer, naar Zaandam voor een lezing, woensdag in Zaandijk, donderdag in Purmerend.

Op de Uileput, bij zijn vrienden Versluys, kwam hij enigszins tot zichzelf. De hartelijkheid en gastvrijheid deden hem goed en met Versluys had hij gemeenschappelijke belangstellingen - wiskunde vooral - en in zo'n verwarmende omgeving leefde hij op en werd actief en speels. Versluys vertelde later nog een aardige anecdote. Met de handen was Dekker tamelijk vaardig en hij stelde er 'n eer in om bijvoorbeeld goed te kunnen tolleren, hetgeen hij en Versluys, ook diens drie zoons, ijverig deden in de ruime vestibule van het huis.

In die sfeer, mag men aannemen, is bij Dekker het plan ontstaan om weer in Nederland te gaan wonen en wel op de Uileput in Berg en Dal bij Nijmegen. Er zijn duidelijke aanwijzingen, die naar mijn smaak nog wel nader onderzoek vergen, maar die voldoende aanleiding geven voor de vaststelling dat Dekker in april 1879 een repatriëring ernstig heeft overwogen. Zijn lezingenreeksen wilde of moest hij voortzetten. Andere bronnen van inkomsten had hij niet. Hij wilde dichterbij zitten, maar niet in één van de vroegere centra, zoals Amsterdam, Rotterdam of Den Haag. Daar vermoedde hij vijandschap. Rondom Nijmegen bezat hij echter vrienden. De Versluysen, Braunius Oeberius in Arnhem, Kallenberg van den Bosch in Teteringen.

1880

In augustus 1879 was hij verhuisd, niet naar Nijmegen, maar naar Geisenheim. De financiële zorgen dwingen hem om weer een reeks van voordrachten in Nederland te houden. Hij ziet er vreselijk tegen op. De heren

Le Gras, Van Zuylen en Haspels regelen wel alles zorgvuldig, maar hij is moe, doodmoe, zwak en suf. Ietwat berustend bedenkt hij dat hij op 2 maart zestig jaar zal worden, 'en', zegt hij in een brief aan Haspels, 'm'n leven was moeielijk!' Hij walgt van optreden in het publiek, zegt hij. Maar goed beschouwd staat hem het openbare leven alléén zo heftig tegen als hij geen warme sympathie, geen vergevende vriendschappelijkheid naar zich toe voelt stromen. Hij is gespannen. Vlak voordat hij naar Holland zal vertrekken, op 5 januari 1880 nog, verandert hij zijn reisplan. Het voornemen om de 7e januari tegen 8 uur 'savonds in Rotterdam te arriveren, laat hij varen, doordat hij uit allerlei brieven opmaakt dat men hem van verscheidene kanten in zijn hotel Weimer wil komen begroeten. Hij schrikt van deze drukte en beslist een paar dagen in Gouda over te blijven.

Op dinsdag 6 januari 1880 vertrekt hij met loden schoenen uit Geisenheim en bereikt zijn eerste reisdoel Keulen, waar hij logeert in het Domhotel. Woensdagmiddag om 1.40 uur vertrekt hij en reist over Neuss, Cleve, Nijmegen, Arnhem naar Gouda. Daar neemt hij zijn intrek in De Pauw bij de heer Termaat, waar Haspels hem donderdags al meteen f 50, - voor de eerste kosten ter hand stelt. Hij blijft in Gouda tot vrijdagmiddag 9 januari - om 2.17 uur vertrekt hij naar Rotterdam, waar hij 'savonds spreekt over 'Slechte Tijden'. Tevoren zag hij erg tegen de lezing op en was nerveus. Na afloop bekent hij dat het 'n slecht gelukte vertoning was. Hij vindt z'n gepraat nogal 'min'. (Zie illustratie 13.)

Zijn programma staat inmiddels al grotendeels vast: Amsterdam, Leiden, Haarlem, Schiedam, Delft, Dordrecht, Den Haag, Arnhem, Nijmegen, Amersfoort, Zutphen, Kampen. Dat is voor januari, de rest moet nog geprojecteerd worden. Het *Nijmeegsch Dagblad* kondigt al aan dat hij daar ter stede op 27 januari een voordracht zal houden.

Het weekeinde, 10 en 11 januari, blijft hij in Rotterdam in Hotel Weimer, waar hij een zonnige, warme kamer heeft en zich onder het voorwendsel ziek te zijn aan ieder bezoek onttrekt. Aanvankelijk is hij ook eigenlijk niet kwiek, hij is nerveus en kortademig. Maar geleidelijk knapt hij op. Hij slaapt rustig, 't is mooi weer, men laat hem met rust. Maandagmiddag om twaalf uur vertrekt hij naar Amsterdam - neemt zijn intrek in Rondeel - en houdt 'savonds een lezing over 'Elke deugd heeft onechte zusters, die de familie schande aandoen'. De zaal is vol, en hoewel de lezing hem niet geheel voldoet, voelt hij zich toch wél. En dan ontwikkelt zich bij hem die merkwaardige climax van welbehagelijkheid en produktiviteit - die elkaar wederzijds opwekken, beïnvloeden en stimuleren: hij voelt zich steeds be-

ter en schittert van geest. Woensdag 13 januari is hij in Leiden, de 14e in Haarlem, de 15e in Schiedam, waar hij tot zijn genoegens ds. François Haver-Schmidt (Piet Paaltjens) op de eerste rij ziet zitten. De volgende dag is hij in Delft. Diezelfde dag bevat het *Nijmeegsch Dagblad* de aankondiging voor de lezing van Multatuli op de 27e januari in Nijmegen in *De Harmonie*. Bij de sociëteit, alsook bij de boekhandelaars Ten Hoet en H.C.A. Thieme zijn vooraf plaatsen verkrijgbaar à f 1, -. Aan de zaal zullen ze op de avond zelf f 1,50 kosten. De *Nijmeegsche Nieuwsbode* spreekt de hoop uit dat Multatuli het onderwerp zal kiezen dat hij in Amsterdam al behandeld heeft.

Op 17, 18, 19 en 20 januari is Dekker in Rotterdam weer vrij. Dan volgen Dordrecht en Den Haag voor lezingen. Hij is bijzonder opgewekt, voelt zich 'onbegrijpelijk krachtig' en acht zich 'veel flinker dan toen hij pas kwam'. Hij hoest niet en slaapt voortreffelijk. De lezingen vallen hem niet moeilijk, pas op het laatste ogenblik prepareert hij zijn onderwerpen. Hij maakt al plannen voor het volgende jaar. Een vriendin - temidden van wier gezin hij een paar uur heeft doorgebracht - schrijft aan Mimi: 'Zoo kalm, rustig en opgeruimd als hij toen was heb ik hem nog niet gezien. Hij ziet er veel beter uit dan verleden jaar en van kortademigheid is niets te bespeuren.' De 25e januari is hij in Haarlem; vandaar vertrekt hij op maandag de 26e naar Arnhem, waar hij weer bij de familie Braunius Oeberius logeert.

Op dinsdag 27 januari 1880 vertrekt hij om 12 uur van Arnhem naar Nijmegen. Hij verkeert in uitstekende conditie, is erg opgewekt en vol goede verwachtingen. Zo hoopt hij aan het einde van de maand f1000, - te vorderen te hebben van de organisatoren. 'sAvonds spreekt hij in *De Harmonie* 'Over idealismus in levensopvatting, niet in strijd met 'n gepast realismus en 'n flink aandurven van de werkelijkheid'. Door toevallige omstandigheden weten we precies hoeveel bezoekers er aanwezig waren. In zijn eigen dagboekje heeft Dekker - achteraf in potlood, waarschijnlijk op grond van informaties van de organisatoren - bij de datum van 27 januari 1880 genoteerd dat er 164 plaatsen bij voorverkoop à f1, - en nog 5 aan de zaal à f 1,50 waren verkocht. In verband met enkele cijfers voor andere steden (Amersfoort 108, Zuytphen 112) kan men zeggen dat de lezing in Nijmegen zéér goed bezocht was.

De blaadjes van zijn notities voor de voordracht bezitten we nog. Het zijn twee smalle stroken van 101/2 cm breed en 26 cm lang. De aantekeningen zijn zeer kort en vormen alleen voor hem een geheugensteun; zonder hulp van uitvoeriger verslagen kan men er geen betoog uit construeren, want het zijn reeksen van woorden die hem een associatie moeten hebben

verschafft. De notities als frame, samen met een verslag van deze voordracht toen hij hem elders hield en een polemische reactie in de *Nijmeegsche Nieuwsbode* van 30 januari 1880, maken het wel mogelijk zijn verhandeling in grote lijnen weer te geven.

Multatuli begon met te verklaren dat de woorden idealisme en realisme in gebruik zijn genomen om twee richtingen van verschillende levensopvatting aan te duiden. In werkelijkheid bestaat dat verschil echter niet zozeer; allen menen de waarheid te bezitten, doch er is verschil van accent. Het realisme acht zaken en feiten het belangrijkste, het idealisme hecht de meeste waarde aan denkbeelden, gedachten en voorstellingen. Er is echter geen scheiding te maken. Spreker lichtte dit met talrijke voorbeelden toe. De Grieken houdt men voor een zeer idealistisch volk, de rijke mythologie bewijst dat men daar inderdaad leven kon in ideeën - maar anderzijds is er geen godenleer te bedenken, die realistischer van voorstelling was. Ook de auteurs van bijbelboeken vermengen idee en gestalte. In de gelijkenissen van Jezus vindt men het bewijs dat de gedachte pas werkzaam werd in een reële voorstelling. Voorbeelden aan Shakespeare ontleend bewezen eveneens hoezeer idee en natuur ineenvloeien. Uitvoerig schetste de spreker daarna de harmonische vereniging van gedachte en werkelijkheid op het schilderij *Na de storm* van Israëls. Het schilderij stelt voor een vissershut, een net, het strand, in het vertrek schoorsteentegeltjes. In de geopende deur staat een jonge vrouw, leunend tegen een post, starend naar buiten, naar de zee. Haar man was uitgevaren, het heeft zwaar gestormd, het strand ziet er gehavend uit - men gevoelt, zonder iets reëls daarvan waar te nemen, dat deze vrouw verward is van bange afwachting. In de kamer een oude vrouw, zij kijkt niet naar buiten en men voelt ook wat deze berusting betekent. Verder een knaap van 'n jaar of vijf voor een bord vol pap. Hij eet nog niet. Tussen twee voorbeelden - angst en berusting - wankelt zijn besef. Hij kan smakelijk gaan eten - omdat de pap hem toelacht. Hij kan ook gaan huilen - omdat zijn moeder in onmacht valt.

Dingen en gedachten in geniale eenheid gevormd door de grote kunstenaar Israëls, harmonie van idealisme en realisme. Men moet zich door de strijd der meningen niet in de war laten brengen: alleen in het juiste evenwicht ligt waarheid; waarheid is het enige richtsnoer. Na deze uiteenzetting beschouwde de spreker breedvoerig verscheidene vormen van vals idealisme en vals realisme op het gebied van letterkunde, schilderkunst en politiek. Vals gevoel, onechte emoties, onzuivere observaties, vertekening der natuur zijn aan de orde van de dag. Vele voorbeelden verduidelijkten het

betoog, dat tenslotte samengevat werd in een uiteenzetting van de wáre aard van de verbéelding: de poëzie. Hij eindigde met een peroratie waarin hij aandrong op waarachtigheid en eenvoud, wijzende op de eenheid in de natuur, de versmelting der tegenstellingen in de harmonie van het goede, het ware en het schone.

Multatuli was voldaan over zijn improvisatie. Na afloop van de lezing ging hij naar de familie J. Versluys in Berg en Dal, de Uileput, waar hij ook de nacht doorbracht. Maar hij wilde niet lang blijven hoewel hij er de tijd voor had, want een vage angst voor het verlies van zijn lichamelijke welstand deed hem iedere kans op vermoeienis in gesprekken, visites en kennismakingen ontwijken. Het was hem te druk op de Uileput; zijn vriend zelf, diens vrouw Marie en hun drie kinderen bedreigden zijn gevoel van vrijheid. Woensdagmiddag 28 januari vertrok hij al per rijtuig naar Nijmegen om vandaar meteen per spoor over Arnhem naar Utrecht te reizen. Hij vergat zijn scheermessen bij de Versluysen. En op de weg van de Uileput naar Nijmegen overkwam hem nog een klein avontuur, dat wel rampzalig had kunnen aflopen. Het paard schrok van 'n bundel hout op de weg. Het sprong over de heg en de koetsier had alle moeite om de boel weer op orde te krijgen. Maar het dier had zich niet verwond; 'n decimeter links of rechts en 't was met de borst op 'n puntige paal terechtgekomen.

Na zijn vertrek uit Nijmegen verwierp hij ook alle plannen om op de Uileput te gaan wonen. 't Was er bar koud geweest, en - zegt hij in een brief aan Mimi: 'De stank van de plé is veel erger dan bij ons.' Ook de afstand van Nijmegen vond hij lastig. (Zie illustratie 14.)

Hij voelde zich voortreffelijk, hoewel zijn tournee nog lang niet ten einde was. Hij moest nog naar Amersfoort, Zutphen, Kampen, Amsterdam (4 februari), Gouda, Velsen, Rotterdam, Goes, Middelburg, Zierikzee, Hengelo, Hoogezand, Veendam, Assen, Groningen, Winschoten, Leeuwarden, Heerenveen, Sneek (28 februari), Den Bosch, Breda, Zaltbommel, Harlingen, Enkhuizen, Hoorn, Schagen, Den Helder. Tot het einde toe hield hij zich goed en hij vroeg Mimi: 'Help me toch onthouden dat ik 't volgend jaar niet zoo lamlendig mismoeedig op reis ga.'

De resultaten waren echter niet van bemoedigende aard, want toen hij de 18e maart naar huis terugkeerde had hij nog ongeveer tweehonderd gulden overgehouden. Er waren wel oude schulden afgelost, aan Mimi was ook regelmatig geld gestuurd - maar het was toch geen uitkomst voor 'n heel jaar.

1881

Toch ging hij het volgende jaar weer op reis. Op 8 januari 1881 begon hij in Rotterdam en ging tot midden april door. Als hij naar huis terugkeert heeft hij nog twee honderd zeventig gulden over.

Dat is de laatste maal geweest. Verscheidene redenen en oorzaken hebben hem verder doen afzien van de voordragerij. Hij kreeg een eigen huis van dr. J. Zürcher: Auf der Steig, in Nieder-Ingelheim, waar hij tot zijn dood in 1887 leefde. De relatie met zijn edele uitgever G.L. Funke stelde hem in staat met correctie van herdrukken op bescheiden wijze onafhankelijk te leven. Er waren bovendien nog wat teleurstellingen, die hem verder van zijn publiek af dreven. Hij was ook ouder en vermoeider; de spankracht verliet hem om de vaak akelige ontberingen van koude logementen, nattereizen reizen en vermoeiende voordrachten te geringschatten.

Zijn oude dag was begonnen, waarin alleen nog zijn lange, onvergelykelijke brieven getuigden van zijn geest en strijdbaarheid - maar ook van zijn geleidelijk verlangen naar de dood. Hij had toch wel veel geleden. Hij las veel, vooral historische lektuur, Bor, Aitzema, Hooft, Shakespeare, Goethe - al bij al boeken, 'waarmee men twintig jaar cellulair zitten kan zonder verveling'.

Weer was een episode van zijn veelbewogen leven afgesloten.

Eerder verschenen in Numaga, jrg. IX, nr. 1 (Geschriften van het Multatuli-Genootschap, nr. 6, 1962).

Omkeren als métier: Multatuli als moralist

I

Op een ochtend omstreeks het midden van het jaar 1862 lag er voor Multatuli bij zijn vriend en uitgever Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg een briefje in de brievenbus. Het komt me voor dat de schrijver van dit briefje zich bij de uitgever had vervoegd om door bemiddeling van deze de beffamde auteur te spreken en toen dit niet mogelijk bleek - doordat Multatuli afwezig was en niet spoedig terug werd verwacht - dat de bezoeker op een slordig afgescheurd stukje papier met potlood vlug een bericht schreef en dit in het enveloppe van een visitekaartje achterliet. Hij adresseerde: 'Den Heere E.D. Dekker', en de boodschap luidde: 'Multatuli! Zeg eens iets goeds van de Maatschappij, en zeg eens wat ge eigenlijk *wil*, wat Uw *doel* is!' Tot in de kleinste bijzonderheden mag men dit briefje beschouwen als de geboorteakte van de merkwaardige reputatie die Eduard Douwes Dekker in onze kultuur heeft verworven en die men kort kan aanduiden als: een voortdurend wisselend misverstand. Er klinkt onmiskenbaar een zeker respect door in het briefje - dat er overigens blijkt van geeft dat men zich een zekere losheid van vorm tegenover Multatuli wel meende te kunnen veroorloven. Daarbij wordt de Maatschappij - met een hoofdletter - tegenover hem in bescherming genomen. En er wordt hem dan verweten dat er voorbij aan zijn kritiek geen duidelijke doeleinden werden geleverd. Tenslotte wordt het briefje niet ondertekend!

Dit is wel in verkorte vorm het tafereel van de verhouding van Multatuli tot zijn publiek. Toch had hij al overvloedig te kennen gegeven wat er in hem omging. Hij had in de zomer van 1862 al zijn *Geloofsbelijdenis*, *Max Havelaar*, *Gebed van de onwetende*, *Minnebrieven*, *Over Vrijen-Arbeid* en het grootste deel van zijn eerste bundel *Ideen* gepubliceerd.

Maar ook toen zijn gehele, omvangrijke oeuvre verschenen was en het rumoer van zijn leven geheel verstild, bleef het misverstand omtrent zijn bedoelingen de discussie beheersen. En dat is zo gebleven tot op de dag van vandaag.

Alleen al materieel beschouwd is dit een wat wonderlijke kwestie. De roe-

ringen van zijn tijd - de negentiende eeuw - liggen in hun volgorde en tendenties geordend vast in een overvloed van getoetste dokumenten. Zijn eigen reacties op die geschiedenis hebben in een wetenschappelijk verzorgde editie de gewenste vorm gekregen om de grondslag te leveren voor een verantwoord oordeel.

Daar komt nog bij dat er, geloof ik, in ons taalgebied geen figuur te vinden is van wie als van Eduard Douwes Dekker zoveel uit het particuliere leven, neergelegd in brieven en gespreksherinneringen, in memoires en anecdoten, is geopenbaard. Het diepgaande verschil van mening over zijn persoonlijkheid, zijn motieven en doeleinden is er niet door verdwenen - integendeel: de kwestie-Multatuli bewijst in onze cultuur dat duidelijkheid, eenvoudigheid en overzichtelijkheid van een persoonlijkheid alleen het voorrecht is van wie weinig zegt, weinig doet en ervoor zorgt daarvan geen enkel spoor na te laten. Multatuli was een heftig levend mens en daardoor geen man-uit-één-stuk, maar zoals hij zei: 'een vat vol tegenstrijdigheids.' Het is dan niet vreemd dat zijn tijdgenoten zéker verward werden door de raadsels die Multatuli zijn omgeving stelde.

Het was werkelijk moeilijk om de tegengesteldheden van die beweeglijke man, die Eduard Douwes Dekker was, in hun eenheid te begrijpen.

Nemen wij om te beginnen zijn schrijverschap, waarmee in het algemeen de tijdgenoot in de eerste plaats in aanraking kwam. Multatuli heeft tegenover zijn literaire talent een hoogst dubbelzinnige houding aangenomen en daar op allerlei tijdstippen voor een ongeroutineerde verstaander verwarrend blijk van gegeven. Hij voelde zich schrijver, was trots op zijn succes, liet zich wel vieren als zodanig, maar zei met nadruk dat hij zo'n groot schrijver was doordat hij het niet wilde wezen. Met ambitie kon hij een goed verhaal schrijven, maar als men hem prees en vroeg daarmee voort te gaan, dan verweet hij de lezer hem voor een prostituée te verslijten. Het duidelijkst formuleerde hij zijn euvel in een brief aan Carel Vosmaer van 7 december 1873: 'Wel, ik ben slechts bij ongeluk artiest' - en een bladzij verder leverde hij de sleutel tot het probleem: 'Ik ben een eenvoudig mens die recht zoekt.' De kwestie van het recht, zijn mening dat hij met zijn denkbeelden omtrent de inrichting van de maatschappij en de verhouding tussen de mensen, *gelijk* had, maar op dát stuk van zijn inspanning genegeerd werd, doodgezwegen en gepasseerd - die positie heeft hem de literaire roem verglad en hem de lust benomen. Op het einde van zijn leven verzuchtte hij: doodmoe te zijn van het gelijk-hebben.

Frank van der Goes heeft die positie van Multatuli in een brochure kort na

diens dood eens scherp geformuleerd: hij wilde politicus zijn, maar wás dat niet; hij wás schrijver, maar wilde dat niet wezen.

En hoe leverde zijn schrijftuur hem uit? Het werk dat hij publiceerde, bevatte een reeks van de meest stellige overtuigingen. Hij polemiseerde, veroordeelde en verwierp allerlei gebruiken, gewoonten en instellingen, maar stelde ook onomwonden allerlei veranderingen voor. Wie zijn geschriften al doorbladert, stuit steeds op onbewimpelde uitspraken, kort, bits, scherp, meedogenloos. Maar aan de ingang als het ware van zijn meest principiële werk, *Ideen*, plaatste hij het grondbeginsel van de systematische twijfel: 'Misschien is niets geheel waar, en zelfs dát niet'; en even verder wijst hij elke gebondenheid aan eigen uitspraken van de hand: 'Mijn *Ideen* zijn de *Times* van mijn ziel' - waarmee hij te kennen geeft (als het Engelse regeringsorgaan) met zijn uitspraken slechts zijn opvattingen van het moment te leveren.

Hierbij voegde hij nóg een verwarrend symptoom. Zijn denkbeelden die zelfs voor een oppervlakkig lezer - vooral voor een vluchtig waarnemer - niets en niemand onaantastbaar achtten, geen gewijde oorden of gezalfde figuren erkenden, waren gesteld in een vorm die soms de klank van de in deze contreien vertrouwde tale Kanaäns benaderde.

Tenslotte zijn verschijning in persoon. Als iemand met de roemruchte Multatuli in aanraking kwam, ietwat benieuwd wie deze beeldenstormer wel was die de godsdienst, het staatsbeleid, de maatschappelijke orde, de huwelijkswetgeving, de integriteit van allerlei overheden had aangevallen, dan ontmoette die tijdgenoot een op de vormen zeer nauwgezette, ja zeer vormelijke man, die verzorging, hoffelijkheid en zeker ook enige pruderie uitstraalde en een bepaald sterke geïrriteerdheid niet verborg als hij op nonchalance stiet.

Douwes Dekker heeft feitelijk van deze verwarring aangaande zijn persoonlijkheid geweten en zonder wezenlijk bezwaar daartegen de veelkantigheid van zijn karakter gestileerd. Maar dat verhinderde niet dat hij te lijden had door het onbegrip.

Menno ter Braak heeft getracht dit dilemma van trots en klacht, moedwil tot zijn wie hij wilde wezen en woede over misverstand, te verklaren door een analyse van de eigenaardige situatie waarin Douwes Dekker heeft verkeerd. 'Het probleem der menselijke waardigheid gleed hem door de vingers, door de betovering die voor Eduard Douwes Dekker uitging van de officiële Multatuli.' Ook Jan Romein heeft op die gespletenheid gedoeld, toen hij in een tafelrede eens met lichte spot aangaande Multatuli's tekort

badineerde en daarmee toch verwees naar diepere bronnen van het geconstateerde euvel. De spanning die de historicus gevoelde tussen Multatuli's realiteit en diens ik-ideaal wordt pas recht ervaren als een ondraaglijke moeilijkheid-van-leven als men zich voor ogen stelt hoe enorm het verschil was tussen de voor hem onontkoombare dagelijkse praktijk en de idealen die hij wezenlijk met zich omdroeg.

Manifest was zijn gehele leven door: een zekere gehaastheid, het gevoel iets te zullen missen en een besef van misplaatsheid, gemankeerdheid. Hij was bezet door de indruk dat hij grootser taak had dan die waarin hij actueel slaagde. Sterker: het kunstenaarschap heeft hij verworpen met een heftigheid die duidde op een afkeer van burgerlijke aard - in de sociologische zin van dit woord - van alles wat hem frivool afleidde van een geweldige taak die hij zich stelde. Hij had ernstiger dingen te doen dan amuserende literatuur te maken.

Vanwaar deze discrepantie tussen wat hij was en wat hij wilde zijn? Want de spanning bij Eduard Douwes Dekker is veel erger geweest dan men normaal mag achten. Uit welke complicaties van zijn bestaan stamt die eruptie: 'Ik ben bij ongeluk artist' - bij iemand die er zich terdege van bewust was dat hij van nature schrijver was? Vanwaar die ongeremde angstvalligheid in taal, in toon en in gedrag om ook maar de geringste verdenking te pareren: dat zijn sociaal-politieke en morele kritiek zou voortvloeien uit maatschappelijke en zedelijke loszinnigheid?

Want het is tenslotte geen kleinigheid dat zijn teleurstelling over het geringe succes van zijn werk zó diep invrat dat hij na zijn vijfenvijftigste jaar zijn literaire bezigheid geheel heeft gestaakt.

II

Er zijn genoeg gegevens overgeleverd om hem ook in zijn latere jaren in zijn stemmingen te volgen. Kort voor zijn dood schreef hij aan een vriend: 'Als ik macht had gekregen waarnaar ik uit bestwil gestreefd heb, zou ik honderden koppen hebben laten vallen. Misschien duizenden.' En een weinig later - Vlaamse bewonderaars hadden hem bezocht en hij bracht hen naar het hek van zijn tuin - zei hij: 'Zeg maar aan de vrienden dat mijn grootste ambitie geweest is, een goed mens te zijn...' Dit is met enkele trekken het beeld van de gefnuikte hervormer, want een hervormer wás hij en gestuit heeft hij zich gevoeld tot in zijn diepste bedoelingen.

Indien men met de rug naar deze afloop van zijn leven zich zo ontspannen mogelijk de lotgevallen van Eduard Douwes Dekker voor ogen haalt, dan ontkomt men niet aan de indruk dat het moralistische accent in zijn reak-

ties overweegt. Moralist in de beste zin van het woord, maar ook niet zonder de wezenlijke eigenaardigheden van deze bijzonder dwingende attitude: de nadruk. Hij had de dominerende neiging om de mens en zijn bedrijf onophoudelijk te toetsen aan normen van gedrag - 'het Zijn te vragen of het zó behoort' - en in nog sterkere mate de gestolde regels der gevestigde moraal kritisch te ondervragen op redelijkheid, billijkheid en recht.

Als zodanig staat hij als een der groten in een traditie van eeuwen. Maar waardoor *leed hij*, terwijl moralisten als Montaigne, Vauvenargues, Lichtenberg de onnavolgbaarheid van hun wenken in hun kleine filosofie hadden ingebouwd?

Het onderzoek naar wat ten grondslag zou kunnen liggen aan het merkwaardige verschijnsel van Multatuli's uitzonderlijk bewogen moralisme, dat abrupt een volslagen gedesillusioneerd einde vond, kan op verscheidene manieren worden gevoerd.

In de eerste plaats zou een sociologische reconstructie van de situatie waarin de auteur opgroeide en leefde, veel verhelderen. Tegen de achtergrond van de negentiende eeuw, in ons land en in de koloniale verhoudingen, moet zijn leven op de voet worden gevolgd. Hij kwam uit een kleinburgerlijk milieu - heeft zich lange tijd ervoor geschaamd op de Haarlemmerdijk te hebben gewoond - waarin zijn vader als kapitein ter koopvaardij domineerde als deze nu en dan in de huiselijke kring terugkwam. De carrière van de vader verruimde het milieu, en de combinatie van de doopsgezinde religie met de maatschappelijke status van het officierschap gaf een gemengd karakter aan de voorkeur van het gezin. Pieter, de oudste zoon, werd predikant; Jan, die op deze jongen volgde, werd opgeleid voor stuurman, Eduard ging naar de Latijnse school en Willem, de jongste, koos weer de zeevaart.

Eduard mislukte in de voor hem bestemde loopbaan van predikant, verbrak de orde van de vastgestelde opvoeding, weigerde zich te laten dopen en verzocht tenslotte zijn vader hem mee te nemen op een reis naar Indië om hem de gelegenheid te geven in de koloniën een bestaan op te bouwen. In dat overzeese gewest maakte Eduard grote carrière, hij steeg tot een hoge functie - maar keerde na twintig jaar naar zijn vaderland terug ten gevolge van een diepgaand ambtelijk conflict, waarbij de morele norm van het gezag de toetssteen was geweest.

Bij de beschouwing van zijn moralistisch genie - meer bijzonder in de zin waarin ik de term moralist geleidelijk aan het bepalen ben in dit vertoog - zou het van fundamentele betekenis zijn, precies te analyseren hoe zijn wijze van reageren zich ontwikkelde in de achtereenvolgende situaties

waarin hij zich kwam te bevinden. Hij is opgegroeid in een gezin waar de vader - een briljante en competente man - een te verwaarlozen aandeel in de feitelijke opvoeding had. Zijn moeder, een ernstig neurotische vrouw, heeft met invloed van de oudste zoon, de latere predikant Pieter, de opvoeding van Eduard bepaald. Dit kleinburgerlijke gezin bevond zich in een maatschappij - Nederland in het tweede kwart van de negentiende eeuw - die gestagneerd was in een vóór-kapitalistische, overwegend kneuterige periode.

Uit die saliemelk-avondjes-atmosfeer vertrok Eduard naar een gewest waar hij de positie verwierf van over een aanzienlijke menigte eenvoudige inlanders de betrekkelijk grote macht van wel en wee uit te oefenen.

Uit die wereld werd hij uitgestoten, gedesavoueed in zijn opvatting van menselijkheid en recht, om terug te keren in zijn vaderland waar inmiddels het maatschappelijke leven in het begin van een stroomversnelling was geraakt. Na 1870 begon ook Nederland de trekken te verwerven van een vroegkapitalistisch systeem - en Multatuli moraliseerde in een wereld waarin een arbeidersklasse ontwaakte, die onder de harde druk van de liberale bourgeoisie naar eigen leiders en een eigen ideologie dreef.

Het onderzoek van deze aard zou gedetailleerd aan het licht kunnen brengen hoe zeer Multatuli een grandioos moralist is geweest... op een ongelegen moment.

Een andere mogelijke weg van studie aangaande de eigenaardigheid van Multatuli's moralisme is die van de literaire teksten, de invloed van anderen op de auteur, de voorkeuren van hemzelf. Dan zou men een verkorte systematiek moeten afleiden uit zijn diverse stellingen en uitspraken, om zijn elementaire maatstaven te vinden. Een vergelijking van zijn voorkeuren en afkeren met die van de grote moralisten zou een richtlijn kunnen vormen. Hij las bij voorkeur de korte, puntige, analytische teksten der moralisten. Toen hij vijfentwintig jaar was, schreef hij aan zijn verloofde: 'De maximes van Larochevoucauld heb ik naar Batavia gezonden aan de jonge Hoogeveen met verzoek het boekje zo net mogelijk te laten inbinden. Ik draag het dikwijls bij mij en daardoor zou het ongebonden zo slordig worden.'

In zijn boekenrij bevond zich dan ook vrij veel moralistische literatuur. Vooral in zijn deeltjes van Larochevoucauld en Vauvenargues vond ik allerlei aanwijzingen voor verwantschap, beïnvloeding en ook wel ontlening. Het wat pessimistische realisme van de eerstgenoemde *philosophe* versterkte kennelijk zijn kritische zin, terwijl het zachte, fluweliger relativisme van de ander hem aantrok door de gevoelstoon. In de marge van het stukgelezen deeltje Vauvenargues heeft Multatuli met zijn scherpe nagel - naar zijn ge-

woonte - een diepe kras gemaakt bij het aforisme: 'De grote gedachten komen uit het hart.' In een van zijn eigen ideeën gaat Multatuli breedvoerig in op een gedachte van Larochevoucauld: 'Ieder klaagt over zijn geheugen, maar niemand klaagt over zijn oordeel.'

Deze legitimatie van het emotionele van de reaktiewijze - in feite de zedelijke rechtvaardiging van het radicalisme dat tot dwingelandij kan leiden - vormde ook voor Multatuli de drijfveer van zijn optreden. Hij schreef aan Mimi in 1862: 'Ik, die mijn hele verstand in de borst draag.' En een jaar later: 'Zonder hart ben ik niets waard.'

Dit onderzoek naar verwantschappen en rationalisering van zijn moralisme zou uitgebreid kunnen worden met een ontleding van de wijze waarop bij Multatuli enig speciaal geval van zedelijke oordeelsvorming tot stand kwam. Er zijn vele kwesties geweest, waarbij hij partij koos nadat hij zich georiënteerd had aangaande de oorsprongen van het morele conflict en dan zijn stellingen in den brede ontwikkelde. Ik denk onder meer aan de destijds befaamde affaire van de weduwe Pruijms-van Dedem, waarbij als curieuze complicatie het feit zich voordeed dat de door Multatuli in bescherming genomene bepaald niet gesteld was op zijn interventie en de zedelijke argeloosheid van de auteur niet bleek te delen.

In dit vertoog zou ik evenwel de voorkeur geven aan een geheel ander onderzoek, eigenlijk de uitwerking van een paar behoedzame speculaties omtrent de psychische geaardheid van zijn moralistisch talent, zijn buitengewone strijdbaarheid, zijn moed om tot het einde van zijn kracht en vermogen te gaan en de bestaande verhoudingen in alle geleidingen aan te tasten, zonder andere begrenzings dan die van de vorm van de aanval. Ik heb dit zijn moralisme genoemd en hijzelf gaf - als gewoonlijk - de scherpste definitie: '*Omkeren is mijn métier.*' En daarmee is het tasten naar een inwendige ontleding van de moralistische geaardheid een stap verder gevorderd. Moraliseren is spelbrekerij, is confrontatie van het menselijk bedrijf met de normen van goed en kwaad, recht en onrecht. En er zit iets dwingends in, want geen vonnis is zó wezenlijk, zó onontkoombaar als het oordeel: dát is moreel verwerpelijk! Het signaleren van het onware, onjuiste, lelijke of onhandige raakt nooit de kern van een mens. Het vaststellen dat iets waar is, juist, mooi of verstandig verheft nog geen mens op een hoger niveau, het omgekeerde verlaagt hem niet *per se*.

De moralist neemt in een gemeenschap bewust een dominante plaats in beslag, vereenzelvigd zich met de hoogste mogelijkheid van een situatie. De mate van heftigheid van een moralist en misschien meer nog de hoogheid van zijn verwachtingen - en daardoor de diepte van zijn frustratie -

bewijzen de innerlijke betrokkenheid bij het stellen van de meest wezenlijke vraag naar de waarde van de mens.

III

Om diep door te dringen in de beweegredenen, beter: in de drijfveren van Multatuli, moet een onderzoek ingesteld worden naar levenstekenen op die momenten dat hij zich niet beheerst, dat hij nog niet zijn essentiële aandrang gestileerd heeft in motieven en overwegingen. Een psychiater zou zeggen: neem zijn dromen! Er is echter een belemmerende factor: hij droomde zo weinig. In 1863 schrijft hij in een brief: 'Ik droom zelden of nooit. Och, 't spijt me, dat ik nooit droom. Die malle fantasie behaagt me zo. Dat springen van de geest over alle beletselen, dat spotten met onmogelijkheid, die zotte verbinding van 't onverenigbare.' Hij begreep heel goed wat de betekenis van 'die malle fantasie' is: 'Wat men droomt wás in 't gemoed en 't vreemde ligt alleen in de samenvoeging. Nooit droomde men vóór Columbus en Cortes van Inca's met 'n kroon met veren, maar daarna zal 't wel eens gebeurd zijn dat men de koning van Spanje zo'n kroon opzette.'

Er was echter een ogenschijnlijk curieuze tegenhanger. Hij droomde op de dag. In 1862 schreef hij: 'Ik droom nooit in de slaap. Maar wakend haal ik m'n schade in.' In *Woutertje Pieterse* beschrijft hij dat jongetje met zijn 'eenzijdige neiging tot het contemplatieve'. En in de zogenaamde *Jongelingsdromen* van 1842 stelt hij vast dat hij feitelijk een dromer is, maar uit ressentiment tot daden gedwongen. Later, in 1859, tekent hij in *Max Havelaar* zijn zelfportret en noemt zich 'dichter in de hoogste zin van 't woord, die zich zonnestelsels droomt bij een vonk en die dan bevolkt met schepsels van zijn maaksel'. Tegen het einde van zijn leven wordt hij zich die contemplatieve aard meer en meer bewust en hij noemt die zelfs 'n soort schuwheid'.

Zou er een verband bestaan tussen de afwezigheid van het een - het dromen - en de overmaat van het ander - het dagdromen?

Principieel is, geloof ik, de structuur van de slaapdroom gelijk aan die van de waakdroom. Zowel in de een als in de ander wordt de geest vervuld van voorstellingen waarvan aard en opeenvolging gecreëerd worden door en uit het onbewuste geestelijke proces. Zie ik het goed, dan levert het ook geen wezenlijk verschil op dat de dagdroom willekeuriger is dan de slaapdroom. De beheersing ten opzichte van de dagdroom ligt tot op zekere hoogte meer in het bewuste, maar er zijn liederen die ook met het grootste gemak een slaapdroom oproepen. Ik meen alleen dat in de dagdroom de censuur van de persoonlijkheidsstructuur strenger werkt dan in de slaap - met an-

dere woorden: de vervorming tot symbolen van het onbewuste proces zal in de dagdroom sterker onder controle staan van het bewustzijn. Preciezer gezegd: het toezicht op de droomgebeurtenissen is in de dagdroom scherper dan in de slaapdroom; de dagdroom is behaaglijker van inhoud en vorm, de wézenlijke, dieper-liggende betekenis moet men bij een dagdroom dan ook veel moeilijker te duiden achten. De verdrongen wensen, begeerten en verlangens treden, naar ik meen, in de dagdroom aan het licht in een vorm die méér door het morele bewustzijn wordt getoetst dan in de slaap.

Om nu het onderzoek te ontwikkelen uit deze vooronderstellingen ben ik verplicht iets te beweren. Welnu, ik meen dat Eduard Douwes Dekker een menigte niet gerealiseerde, verdrongen wensen en verlangens met zich omdroeg. Al zijn pseudoniem 'Multatuli' (ik heb veel geleden) betekent wezenlijk: ik loop met een enorme vergeldingsbehoefte rond. Wie dit betwijfelt, kan ik het beste verwijzen naar het slot van zijn brochure *Pruisen en Nederland*, waar hij serieus een wetsvoorstel formuleerde tot verdelging van plichtvergeten overheidsdienaren. Zijn drift, door hem heel subtiel onderscheiden van 'oplopendheid', acht hij niet te genezen. Hij beschouwt zijn driftige aard als het gevolg van een onevenwichtigheid in het temperament. En hij onderkent duidelijk dat zijn gevoeligheid, zijn 'goedigheid', in een ommezien kan omslaan in een felle woede met vernietigingsneigingen. En dáár heeft hij zich zijn hele leven tegen verzet, door geweldige beheersing in de polemieken, door omgangsvormen, door stijl en toon. Maar op onbewaakte momenten drong zijn heftige irritatie naar buiten.

De omheining die Douwes Dekker rondom zijn wezenlijke roerselen had opgetrokken, zó dat hij de uitviering van zijn begeertelevens zelfs verlegd had naar de gecontroleerde sector van zijn dagdromen, verhindert derhalve afdoende een nader onderzoek naar zijn diepste inhouden. Hij droomt niet, zoals hij zegt.

Hier moet ik een volgende veronderstelling invoeren. Hij droomt wél, maar hij weet dit niet meer of niet volledig zodra hij goed wakker is. Laten we veronderstellen dat er met zijn dromen gebeurde wat zo ongeveer geschiedt bij het vergeten van een bekend gegeven. Het wordt ter zijde geschoven door dominante gegevens of zelfs verdrongen doordat het beladen is met onverdraaglijke onlustgevoelens. Door de studiën der psychoanalytici is het ons bekend dat 'vergeten' een mechanisme van de geest is, een verweer van het bewustzijn tegen met onlust of schuldgevoel gepaard gaande voorstellingen. Vergeten in deze affectieve zin is de doeltreffende psychische activiteit tegen ongewenste bewustzijnsinhouden. Die inspan-

ning veroorzaakt een tijdelijke verzwakking van andere functies, waardoor de betrokken persoon neurotische trekken vertoont.

Nu is het van Eduard Douwes Dekker bekend dat hij in hevige mate leed aan wat wij 'ochtendziekte' noemen. Een vriendin getuigt dat hij 's morgens geleek op 'een afgelopen uurwerk' en dat hij gedurende het vroege deel van de dag 'wegens een doffe, apatische en wrevelige toestand' niet goed te spreken was. 'Zijn hoofd verkeerde dan in een bijzonder ziekelijke, soezerige staat.' Bovendien weten we van hemzelf dat hij 's morgens vaak moest overgeven.

Het lijkt mij alleszins aannemelijk dat hij in de ochtenduren heftig doende was zich te verzetten tegen de bewustwording van het in de droom beleefde. Vanwaar echter die krampachtige weerstand? Er is een goed voorbeeld bekend. In de nacht van 19 op 20 januari 1846 werd hij plotseling met een schok klaarwakker. Hij meende heel hard te hebben horen roepen: 'Teddy!' In Holland, in het ouderlijke huis, noemde zijn oudere broer Jan hem zo.

Hier ging stellig een droomproces vooraf, waarvan de inhoud hem ontsnapte, wellicht een beleving die in de dreigende of waarschuwendende aanroep van zijn oudere broer culmineerde. De climax of anti-climax bleef haken en de rest bleef voor zijn bewustzijn verborgen - of beter: daar werd zijn bewustzijn voor gespaard. Op zo'n dag was hij erg nerveus, prikkelbaar en gekweld door hoofdpijn. Er lag dan een vermoedheid over hem door de heftige arbeid van zijn censurerende geest.

Wij zijn hier genaderd tot de noodzaak van een ontleding van een door vrijwel iedereen - behalve door hemzelf - genegeerde trek van zijn wezen: de onophoudelijke weerstand tegen bepaalde inhouden van zichzelf. Hij heeft dit eigenlijk onbewimpeld uitgesproken: 'Men meent dat ik opsta tegen alles, dat is de term. Ach, als men eens wist hoeveel dingen ik voor heilig houd.' Hij gaf daarmee te kennen een enorme innerlijke censuur te bezitten, een uiterst hoog ik-ideaal, waardoor hij een levenslijn projecteerde, die hem dwong met alle kracht voortdurend te strijden tegen elke vorm van eigen agressie.

Ik meen dat daar het grondpatroon van zijn typische moralisme ligt. De uiterste zorgvuldigheid van zijn optreden, de soms ook door vrienden en bekenden als krampachtig ondervonden correctheid in woord en houding, bewijst mijns inziens niets anders dan dat deze grote mate van beheersing *nodig* was, doordat hij een dreiging uit zijn innerlijk ervoer, waardoor hij wezenlijk bleef beneden zijn eigen eisen van stijl, gedrag en mentaliteit.

Ik heb me nooit kunnen onttrekken aan de indruk dat Multatuli met zijn

volstreekte toewijding aan de zaak van het recht, met zijn gulheid, met zijn vereenzelviging met de misère der misdeelden, altijd onbewust bezig was iets goed te maken - en dat hij zijn weg van onmiskenbaar lijden en niet onaanzienlijk verdriet met een zekere gretigheid is opgegaan. Alsof een instinct van ongedetermineerde schuld, van te-kort-geschoten-zijn, hem dwong boete te doen.

Men moet mij niet verkeerd begrijpen: ik verpsychologiseer de ware tragiek van zijn leven niet tot een moroos verschijnsel van masochisme, want ik meen dat zijn optreden voor recht en redelijkheid niet alleen volkomen gemotiveerd werd door de omstandigheden, maar ik acht zijn wijze van doen ook letterlijk magistraal. Er is evenwel niet aan voorbij te zien, dat Multatuli *gedreven* werd, tot ongekende uitersten zich toewijdde aan zijn zaak, maar op verscheidene momenten van zijn leven en in het bijzonder in zijn even ongekende teleurstelling, verried dat *in* hem krachten woedden die hem aanzetten tot een optreden dat zijn weerga in onze cultuur moeilijk laat aanwijzen. Hij levert zelf een duidelijke illustratie voor het door mij bedoelde schuldgevoel: ‘t Was avond. Een vrouwspersoon hield me aan. Kunt ge niet beter doen dan u verkopen? zei ik en stootte haar weg. De volgende avond stond ze weer voor mij en wierp me mijn *Ideen* in 't gezicht. Dat deed me pijn. Toen ik 'r weezag heb ik haar enig geld gegeven, en de hand.’

We weten vanzelfsprekend maar heel weinig van de oorsprong van dat affect waardoor hij gedreven werd - alleen kan men enkele sporen traceren die vermoedelijk naar de bron leiden. De verhouding tot zijn vader is beslist een gevoelige. In de verlovingsbrieven aan Tine van 1845-46 heeft hij zijn vader beschreven. Hij schetst deze als een robuust en ongemakkelijk heer, als iemand die zich nooit kon voorstellen dat hij ook wel eens niet gehoorzaamd zou kunnen worden; daarbij was zijn vader een charmeur, die vlot causeerde, hoffelijk voor vrouwen was, en mannen, met wie hij in aanraking kwam, bij voorkeur ‘jongetje’ noemde. Maar als Multatuli dan dit met duidelijke sympathie en op een toon van ontzag geschreven portret wil completeren met een opsomming van zijn vaders fouten - alsof hij die al niet vermeld had - dan breekt hij af: ‘Als het mij voegt u de fouten van hem te zeggen dan geloof ik dat het... neen dat weet ik niet.’ Deze schroom kan niet toegeschreven worden aan terughoudendheid om over de tegenheden van zijn familie te spreken met zijn aanstaande vrouw. Over zijn andere familieleden weet hij met goede smaak het voor en tegen te onderscheiden.

Het beeld van de dominerende vader staat wel vast. Niet geheel onnauwkeurig is het in zekere mate de tekening van Eduard Douwes Dekker zélf in zijn glorieuze gestalte van gevierd want rechtvaardig machthebber. Er is niet veel psychologie voor nodig om vast te stellen dat zijn vader in vele opzichten zijn drukkend levensmodel is geweest, ten aanzien waarvan hij zich niet voor het eigen gevoel evenwaardig kon manifesteren. Deze poging tot identificatie met zijn vader was gericht op zijn moeder, die praktisch alleen in het wat kleinste milieu de opvoeding van vijf kinderen moest leiden. Die moeder was een goede, lieve, zeer labiele figuur - enerzijds verzorgvuldig, anderzijds ongrijpbaar.

Noch in zijn kinderjaren was het hem gegeven de vaderrol bij de moeder te vervullen, noch later heeft de wereld hem de patriarchale positie vergund, die hij onmiskkenbaar in het openbaar zocht en bij vrouwen ook wel vond. Hoe het verder ook zij, uit allerlei verschijnselen, waarvan ik er enkele heb genoemd, meen ik te mogen afleiden: dat Eduard Douwes Dekker iets wilde 'behalen' in het leven. Hij wilde de goede vader zijn. Dit dwingende ding naar liefde regeert hem al vroeg, het spreekt al uit de *Dagboekbladen van een oud man* (1842-43), waarin hij zich met de impuls confronteert dat hij iets groots tot stand moet brengen. Hij speelt met voorbeelden van Napoleon en Rousseau, Alexander en Diogenes. Hij kiest Napoleon, de daadmens, zoals hij zegt: 'uit zwakheid, uit ijdelheid, misschien uit wraakzucht.' In de zaak van Lebak treedt ditzelfde gevoel van 'ik moet iets geweldigs doen' aan het licht, evenals in talloze ideeën uit zijn latere werk. Het sterkst onderkennen wij zijn volstrekke idealisme eigenlijk in de laatste tien, vijftien jaar van zijn leven, toen hij niets meer schreef en alleen nog verbitterd en met tegenzin zijn werken voor herdruk corrigeerde. 'Als het leven een schaakpartij was, gaf ik 't op', schreef hij aan een trouwe vriend. Hij kon niet goed bestaan met de gedachte aan een 'remise-partij'; het geleidelijk beëindigen van het leven in de stemming van gelijke verlies- en winstverhouding kon hij niet verdragen.

De veronderstelling wordt zelfs door een aantal aanwijzingen gesteund dat aan zijn dood op 19 februari 1887 het karakter van een pseudo-zelfmoord moet worden toegekend. Van 1872 af dooft zijn levenslust onder de invloed van de hem geheel in beslag nemende teleurstelling. Hij begint dan heviger symptomen van zijn latente kwaal aan de ademhalingsorganen te vertonen. De gedurende zijn hele leven nu en dan onder depressieve omstandigheden zich manifesterende astma kwelt hem de laatste tien jaar constant. Zijn uitingen dat hij naar het einde van zijn leven verlangt, worden steeds veelvuldiger en ernstiger van toon. Hij *wil* werkelijk niet meer leven. En in

de structuur van zijn karakter past geheel dit tafereel van een man die *bewust* zijn stijl van leven als een integer, moedig, zedelijk hoogstaand individu handhaaft, maar van het onderbewuste uit, lichamenlijk de demonstratie niet kan verbergen van overmachtige onlustgevoelens.

Goed beschouwd lag in zijn euvel, in zijn kwaal, in zijn ellende - of wat men er verder van wil zeggen - ónze remedie. Er is in het Nederlandse taalgebied geen schrijver aan te wijzen die zozeer als Multatuli meeslepend, moralistisch omwoelend, aktiverend, opvoedend, vormend, wakkerschuddend heeft gefunctioneerd. Hij was een gejaagde man, een voortgedrevene, en dat is ook precies het prikkelende voor óns, zoals het ergerlijk is voor de bedaarden.

Als wij zo scherp mogelijk tot ons laten doordringen wat een van de meest duidelijke, primaire trekken van zijn verschijning in onze kultuur is, dan zien wij hem als een aanhoudende, dwingende, op alle gebieden des levens kritisch vernieuwende moralist.

Maar die indruk van onophoudelijkheid is - precies bekeken - niet eens juist. Heymans deelde Douwes Dekker, in zijn typologische schets, in bij de emotionelen, *niet-actieven*. En dat is waar! Dekker vertoonde golven van aktiviteit, alléén gestuwd door een onderstroom van emotie. Zodra hij emotioneel stilviel, als de gevoelsimpuls uitbleef, verdween iedere aktiviteit. Er zijn verscheidene periodes in zijn leven aan te wijzen waarin hij alles liet liggen. Pas een emotionele stuwung dreef hem voort. Uit zijn werk is een omvangrijke bloemlezing te vervaardigen van flitsende aforismen die de principes der aandrijvende motieven illustreren: 'Wie twaalf maal zegt: ik zou, zegt elf maal 'n bêtise'; 'De jeugd moet zich oefenen in 't bepalen'; 'Ik geef wenken, geen regels'; 'Er is maar één weg ten hemel: Golgotha'; 'Wie tevreden is over z'n arbeid, heeft reden van ontevredenheid over z'n tevredenheid'; 'Arbeid is 't meest doorslaand blijk van moraliteit'; 'Het vinden der waarheid, dat is: het naderen tot waarheid - zou niet zo moeilijk wezen als we minder lafhartig waren. In zeer veel gevallen durven we niet weten wat waar is'; 'Onwetendheid is luiheid'; 'Goedheid is: streven naar goedheid'; 'Waarheid is: streven naar waarheid'.

Als hij goed bezig was, als hij 'zich verwaand voelde', zoals hij het zelf precies formuleerde, dan stroomden de zinnen uit zijn pen. Dan was zijn handschrift snel doch uiterst fraai en regelmatig. Dan was hij beweeglijk en fit, zag nergens tegenop. Maar als hij zich gestuit voelde, door tegenwerking, doodzwijgen, intriges of grof onbegrip, dan stagneerde zijn aktie, dan schreef hij moeilijk, in grote, onregelmatige woordvormen, dan kreeg hij

last van zijn ogen, zag bijna niets meer, kreeg hoofdpijn, jicht, schrijfkrimp, hoestbuien, benauwdheden.

Hij kende zichzelf heel goed. Hij wist te leven op de golf van de zuivere, hoge emotie. Hij had dan haast. Eigenlijk heeft hij altijd Ideeën geschreven; zijn enige roman, *Max Havelaar*, is een onder geweldige spanning samengeperste vloed van ideeën, verhalen, theorieën, impressies. De gelijkenis is zijn breedste vorm van verhaal. En ook dáárin stak zijn gepresseerdheid. Want de gelijkenis is een vlugge poging tot overtuiging in-het-aanschouwelijke om een omstandig betoog te voorkomen. De kern van al zijn gelijkenissen vormt een genuanceerde, afgewogen idee. Maar, zoals hijzelf vaak zei, hij had soms geen tijd om kort te zijn.

Hij werkte bij vlagen. En dan in een reusachtig tempo, terwijl hij bovendien - zoals we weten - zijn teksten nog vele malen herschreef. In de korte tijd dat hij literair produktief was, tussen 1859 en 1874, zo'n vijftien jaar dus, heeft hij zeven dundrukdelen gevuld. Maar áls hij schreef dan was het geschrift waaraan hij bezig was ook in heel korte tijd klaar - of hij stokte en liet het werk jaren onafgewerkt liggen.

De bruid daarboven schrijft hij in drie maanden; de *Brief aan de G.-G.* in enkele dagen; *Max Havelaar* in ruim één maand; *Wijs mij de plaats* in enkele weken; *Minnebrieven* in nog geen twee maanden; *Over Vrijen-Arbeid* in een maand; de *Ideen* ontstonden met schokken, bijvoorbeeld de tweede bundel in twee maanden; van *Vorstenschool* had hij in veertien dagen de helft af en toen bleef het stuk jaren liggen; *Millioenenstudiën* in twee maanden; *Pruisen en Nederland* in veertien dagen; *Ideen V* in een half jaar; *Ideen VI* in vier maanden. Maar die laatste twee boeken lagen ook op de uiterste rand van zijn grote aktiviteit: 1872. (Zie illustratie 15 en 16.)

Er is nóg een typische bijzonderheid. Hij werkte bij voorkeur in de *herfst*, in de maanden september, oktober en november. Van zijn totale produktiviteit voor de openbaarheid besteedde hij tweeëndertig maanden aan werk in de herfst, achttien maanden in de zomer, zestien maanden in de lente en negen maanden in de winter.

Het is duidelijk dat hij in die tijdsspanne na de zomer en vóór de winter zich emotioneel het meest gedisponeerd voelde voor het werk; dan uitte hij zich vloeiender en werd hij kennelijk het minst gehinderd.

Uit zijn correspondentie en uit de herinneringen van huisgenoten en vrienden weten we bovendien dat hij in de schemering en in het begin van de avond ook pas werkelijk briljant werd. Als de dag geheel voorbij was en de nacht nog niet gevallen, gevoelde hij zich volkomen ontspannen en onbelemmerd.

Indien wij nu zijn leven - bij wijze van speculatie - verdelen in vier perioden, als lente, zomer, herfst en winter, dan blijkt dat ook dáár zijn grootste activiteit ligt in de herfst of in de schemering van zijn leven. Tot zijn zeventiende jaar zijn er verschillende vooruitzichten, plannen, veel zijwegen, tot hij na allerlei moeilijkheden gepasseerd te zijn op zijn achttiende jaar naar Indië gaat. Van zijn achttiende tot zijn vijfendertigste jaar zit hij letterlijk en figuurlijk in de zomer van zijn leven: van 1838 tot 1855 - het laatste jaar ligt in zijn Europees verlot. Hij heeft, ook voor zijn eigen gevoel, nog niet het wezenlijke van zichzelf gegeven, hij overweegt juist in zijn verloftijd dat hem iets groots te doen staat. Dan komt de herfst van zijn leven, van zijn zesendertigste tot zijn vierenvijftigste jaar (1874). In die periode produceert hij praktisch *alles* wat hij ooit voortbracht. Als hij zesendertig jaar is, vindt het drama van Lebak plaats, zijn leven wentelt om, hij gaat naar Europa terug, voorgoed. *Max Havelaar* verschijnt - en de rest van zijn werk. Hij begint omstreeks 1872 vast te lopen met ál zijn creativiteit, in 1874 sterft Tine, en de laatste twaalf, dertien jaar van zijn leven komt er niets meer uit zijn handen. Hij verbittert, de behoefte aan het einde neemt steeds toe, hij verlangt naar de dood.

Ik heb een verbluffend citaat gevonden uit een brief van hemzelf: 'Wat mij betreft, ik vind 'n herfst heerlijk. Niet alleen de buitennatuur maar ook de natuur in ons, is in 't derde jaarkwartaal rustiger. Ik vind de lente, en ook in zekere zin de zomer, agitator. Van de lente is 't bekend en erkend, maar ik geloof dat deze opmerking omtrent de zomer nog niet zo algemeen is doorgedrongen. Hoe dit zij, ik houd van avond en najaar. Daarin ligt iets kalmerends, iets dat denken doet aan zich ter rust te begeven, en m'n voorkeur voor die indruk klopt helemaal met m'n verlangen naar de dood. Zoek in deze uitdrukking niets melancholiek, niets van Weltschmerz. Ik ben behoudens 'n paar servituten die op m'n gemoed drukken, vrij opgeruimd.'

IV

Het is een bekende zaak dat ons handelen, de wijze waarop wij reageren, de doelen die wij ons stellen, in hoge mate veroorzaakt worden, en op zijn minste vérgaand beïnvloed, door de sfeer waarin wij opgroeien. Bij Douwes Dekker hebben we de weg terug gevolgd van zijn imposant en tumultueus streven naar de merkwaardige wezenstreken van zijn karakter en wij hebben geprobeerd enige verklaring te vinden in het milieu waaruit hij stamde en de carrière die hij van daaruit volgde. Multatuli werd gedreven door een uitzonderlijk hoog besef van stijl en norm. Een inlands
Hoofd

noemde hem later: 'Een goed heer, maar 'n beetje gek.' En zijn tijdgenoten hebben in het algemeen wat bevreemd aangekeken tegen de man die ánders deed dan de burgers van zijn afkomst en positie. Hij gaf een hoge ambtelijke functie prijs, zei de meest onvoordelige dingen in het openbaar, nam het volkomen ernstig met de publieke zaak, maakte hooggeplaatsten tot zijn vijanden en heulde met de onmaatschappelijken.

Er treedt in zijn gedrag in de Biedermeiertijd van onze geschiedenis een soort van moreel exhibitionisme aan de dag dat schokkend was - te meer daar het kwam van een *grand-seigneur* van geest en gestalte. Deze agressie van zijn ómkerende moraal vond de scherpste uitdrukking in dat typerende maar natuurlijk volkomen verkeerd begrepen aforisme: *genot is deugd*. Zijn tijdgenoten zouden van de stelling: genot doet deugd, gniffelend hoogstens de openlijkheid hebben betreurd, maar een morele rechtvaardiging van het aardse welbehagen viel in verkeerde aarde.

In dit ómkerende van zijn denktrant ligt het bijzondere van Multatuli - niet in de gemiddeld toch niet uitzonderlijke constellatie van zijn opvoeding en carrière.

E. du Perron heeft met geest en begrip de essayist J. Saks bestreden, die het doen en laten van Multatuli analyseerde op grond van de vondsten inzake de afkomst van Eduard Douwes Dekker. Terecht betoogde Du Perron dat de opgroei in het kleinburgerlijke gezin op de Haarlemmerdijk nog niet verklaarde waardoor uit dat zó opgevoede jongetje de Multatuli van onze cultuur was geworden.

Een sterk vader-imago, een ambivalente, vermoedelijk gefrustreerde relatie tot de moeder, godsdienstige conflicten en sociale ressentimenten leveren allerlei soorten van reacties op. Maar bij Eduard Douwes Dekker ontmoeten we een reactie die wel terug te voeren is op invloeden, situaties en aanlegfactoren, maar die tegelijk op zichzelf volkomen uniek is.

Er was alle aanleiding om te verwachten dat Eduard Douwes Dekker een toegewijd strever zou zijn naar waarheid, recht en schoonheid. Het zijn zuivere want vage idealen en zij bezitten alles om de verkondiger een veilig en verheven gevoel te geven.

Maar Multatuli verraste doordat hij het *problematische* van die idealen aanvoerde.

In die eeuw van het daverende 'ja' en even onverbiddelijke 'neen' stelde hij in deze lauwe gewesten van het monkelende zwijgen, de *twijfel*, de systematische twijfel aan de orde: 'Misschien is niets geheel waar, en zélf dat niet.' Hij is niet de man geworden van vaste en beschermende dogma's of leerstel-

lingen, maar de prediker van de redelijkheid. ‘Als ik iets geschreven heb en dat nalees, is meestal mijn hoofdindruk: over die zaak zou veel te zeggen wezen.’ En: ‘t Idee dat men daad'lijk begrijpt is veelal 't begrijpen niet waard.’

In ditzelfde verband ging het hem ook niet om de gerechtigheid zonder meer. Hij stelde namelijk het *probleem* van het recht, het probleem van het gezag - door het recht te verlossen uit de regels van wat mag en hoort, en de waardigheid, de menselijkheid als stijl te proclameren. ‘De roeping van de mens is mens te zijn’, en: ‘Waar ge een individu hoort spreken over principes... wees voorzichtig. Waar ge een staatsman hoort spreken over systemen... wees voorzichtig. Waar ge een godgeleerde hoort spreken over dogmen... wees voorzichtig.’

Niet anders deed hij met betrekking tot esthetische problemen: ‘Er zijn dichters die verzen maken.’ Zijn hele leven is gewijd geweest aan het omkeren ook van de verschijnselen van het schone, met name van de literatuur. Voor hem was het ware dichterschap slechts incidenteel verbonden met de literatuur. Met zijn persoonlijkheid meende hij het bewijs geleverd te zien dat aan de juistheid van een inzicht én aan de zuiverheid van een intentie én aan de schoonheid van een vorm slechts één element ten grondslag kan liggen: de gezuiverde menselijkheid van een waarachtige wil. Hij vergiste zich daarmee. De goede bedoeling, de hoge morele aandrift kan nooit de objectieve geldigheid van een oordeel, noch de fraaie ontroering van een creatie teweegbrengen. Maar zijn logisch misverstand verheft hem doordat het van harte kwam. Bij *hem*, door *zijn* talenten van geest en creativiteit, kreeg een nieuwe moraal gestalte in harde waarheden van meeslepende schoonheid.

Zo werd voor deze grote bedrukte zijn eigen bevrijding uit de vervorming van zijn psyche een cultus van de vrijheid. Zo werd zijn eigen intieme, levenslange strijd om te voldoen aan de eisen die hij zichzelf moest stellen, tegelijk een aanzienlijk epos van de individuele menselijke waardigheid. Waarheid en schoonheid waren licht voor hem, op wie de last der zedelijke integriteit rustte. Daardoor spéélde hij ook met de waarheden van zijn tijd, of ze nu theologisch, moreel, esthetisch of wetenschappelijk waren. Aan gene zijde van waar of onwaar, fraai of lelijk lag zijn doel en zijn zelfrespect: in de waarachtigheid als morele categorie, in de menselijke waardigheid.

De uiterst genuanceerde levenshouding van Multatuli - onbegrijpelijk voor de neen-schudders en de ja-knikkers - was in de praktijk van het leven

wel hachelijk. Hij betoogde met verve dat hij er géén principes op nahield. Maar in zijn redevoeringen kwam dan duidelijk aan het licht dat dit standpunt voortvloeide *niet* uit gelijkmoedigheid, doch uit strengheid van opvatting. Hij staat te boek - en niet ten onrechte - als een heftig agitator, een meedogenloos polemist. Maar bij dieper tasten stuit men op een grond van geschokte zachtmoedigheid. Er kon op het eerste gezicht al geen spoor van twijfel over bestaan dat met hem een buitengewoon groot kunstenaar het woord nam. Maar, zoals hij onomwonden zei: hij was een artiest bij ongeluk - en goed beschouwd had hij gelijk.

De structuur van zijn persoonlijkheid was paradoxaal van aard. Géén man in ons land heeft in die jaren zo alles ondersteboven gegooid, op politiek, pedagogisch, moreel, theologisch, seksueel en literair gebied. En wat geeft een dieper onderzoek naar de kern van deze notoire omverwerper als resultaat? Een streng, nauwgezet, uiterst beheerst, angstvallig vormelijk, letterlijk: *keurig* mens.

Zijn propere kleding, zijn lichamelijke verzorging, zijn correcte omgangsvormen, de afgewogen schrijfstijl, zijn voorkeur voor wiskunde - dit alles zijn de componenten van het karakter dat de gehele geldende moraal overboord gooide, woest fulmineerde tegen het gestelde gezag en dodelijke sarcasmen richtte op de beleden vormen van godsdienst.

Een van de hem meest kenmerkende Ideeën is de volgende: 'Kranke, Volk, Mensheid... sta op naar de geest! Ruk af de halsband die u hindert! Weg met dat gewicht op uw hart. Ge zijt niet ziek, ge zoudt niet ziek wezen althans, wanneer ge slechts de moed had uzelf te zijn! Mens, wees *mens*! Voed uw ziel met spijze, en niet met geneesmiddelen. Welke denkbeelden ge u ook vormt van uw God: 'Hij is er niet, of Hij moet *goed* zijn!' 't Is onmogelijk dat 'n almachtig vader zijn kind veroordeelt tot eeuwige krankheid. Ik weet niets van uw God. Durft gij beweren, dat mijn onwetendheid Hem minder vereert, dan 't 'weten' dergenen die Hem maken tot 'n zieleplager, tot een beul? Ja, en dat doen ze, opdat er voortdurend werk wezen zou voor de S.S. Theologische Faculteit. Mens, wees *mens*! Denk als mens, uw denkvermogen staat in evenredigheid tot uw behoeften. Ontwikkel u als mens. Uw vatbaarheid tot ontwikkeling staat in evenredigheid met uw behoeften. En vooral: *voel* als mens... want voorwaar, uw hart zal weten wat goed en wat kwaad is, en 't duidelijk voorzeggen naar uw behoefte. Maar smoor het niet, begraaf het niet, onder valse wetenschap. Er is maar één wetenschap: de kennis van de Natuur. Daartoe behoren lijnen, hoeveelheden, kleuren, aandoeningen. Daartoe behoort *alles wat is*. Daartoe behoort in de eerste plaats: *gijzelf*. Tracht *goed* te wezen. Denk niet dat dit valt

te leren van een ander. Er zijn geen reglementen van 't goede. Het staat niet beschreven in bladen of boeken... die ge ook niet verstaan zoudt, gij arme, die verleerd hebt te lezen in uw eigen gemoed! Tracht goed te zijn... Wat het goede *is*? Meent ge die vraag werkelijk? Was het niet om mij te lokken op 't onvruchtbaar veld van spitsvondige redenering? Deedt ge die vraag, omdat gij inderdaad weten wilt wat het goede is? Omdat ge waarlijk het goede wilt betrachten? O, dan wens ik u geluk! Want die vraag, gedaan op die wijze, met dat doel... die vraag is 'n bewijs dat gij weet wat goed is, dat ge reeds goed zijt, want goed zijn is: streven naar 't goede.'

V

Ik heb dit wel wat lange citaat gegeven, niet omdat het Multatuli op z'n best geeft, integendeel, maar omdat de gevoelstoon, meeslepend, wervend, naïef en aandoenlijk, er geheel in aanwezig is, met alle dwangmatige nadruk, tot in de stereotiepe drie puntjes toe. Overigens moet men er de betekenis niet van onderschatten, nu honderd jaar na datum.

Maar het reddende en helpende karakter van Multatuli's werk kan men niet negeren. Sinds zijn twintigste jaar, toen hij het boek van Eugène Sue *Le juif errant* gelezen had, wist hij dat de figuur van de hoofdpersoon daarvan: Rodolphe, hem zeer verwant was. Het zogenaamde *air protecteur*, de toeleg om te helpen, te redden, is wel eens de sleutel tot Dekkers persoonlijkheid genoemd. Aan zijn vriend A.C. Kruseman bekennt hij in maart 1851 zijn volkomen identificatie met de Rodolphe-figuur: 'O, die Sue, die dief! 't Is waar, in 't *schrijven* is hij mij vóór geweest, - maar ook alléén in 't *schrijven*.' Multatuli moest iets groots tot stand brengen, maar nog belangrijker was: iets *goeds*! Aan Mimi schreef hij in juli 1863: 'Ik geloof niet dat er een god is, maar wel droom ik mij een goed, wijs, almachtig wezen, en altijd was 't me of hij mij vragen zou: Hoe je 't zo'n beroerde boel kunnen laten? Ik: Hoe heb je 't zo'n beroerde boel gemaakt? Hij: Ei, 't was juist om te zien of je 't veranderen kon, 't was een proef.'

Van dit aandoenlijk idealisme naar zijn teleurgestelde ouderdom was een lange, moeizame weg. Kort voor zijn einde schreef hij: 'Macht, gezag, geweld is 't enig middel waarvan goed gevolg te wachten is, geloof me.' En: 'Tienduizend man onder de wapenen is meer waard dan recht hebben.'

Het is de tragiek van zijn leven geweest dat hij koos, dat hij kiezen *moest* door een innerlijke drang: voor de daadmens. Hij wás een dromer. 'Vaak zeg ik als Hamlet: scheer mij 't hoofd kaal, spuw me in 't gezicht, stop me in een klooster... ik heb nog niets gedaan. Am I a coward? - O, die vervloekte strijd tegen mijn eigen zachtheid. - Ken je Mirabeau? Ik lijk iets op hem,

maar meer nog op Hamlet met z'n eeuwig talmen. Hij wou z'n moeder sparen... ik, vele moeders!'

Deze volstrekt strijdige relatie tot zichzelf, het onbereikbaar ik-ideaal van *goede* grootheid, dreef hem voort, stuwde hem op tot inzet van al zijn hebben en houden - en ontgoochelde hem volstrekt toen de gevolgen voor het moment uitbleven.

Hij heeft veel met de buitenwereld overhoop gelegen, meer dan enig ander auteur van de laatste eeuwen in Nederland. Maar veel heviger nog lag hij met zichzelf overhoop. Hij sprak van zijn 'chaotisch gemoed'. Het was echter het wezen van zijn moralisme. Zijn verscheurdheid was hem bekend maar onontkoombaar: 'Er is', schreef hij al in zijn jonge jaren, 'geen harmonie tussen verstand en begeerte, ik wil het onmogelijke dwingen en vermoei mij daarmee.'

Het is tegelijk het bewonderenswaardige, het eerbiedwekkende in deze man: dat hij zichzelf met zoveel inspanning wist te vormen tot een sublieme levensstijl en deze wist vol te houden tot zijn dood. Dát is zijn betekenis, zijn glorieuze waarde: te zijn geweest in deze lauwe gewesten de moralist van de levensstijl, van de toewijding, van de volstreekte vereenzelviging met het leven dat hij leiden wilde. Hij hield hartstochtelijk van het leven, maar van het leven naar een norm - dat bewijst zijn doodsverlangen, wellicht zijn dood. Hij bracht zijn tragiek, het risico van zijn toeleg, onder woorden toen hij vaststelde: 'De jeugd moet zich oefenen in 't bepalen.'

Eerder verschenen in het verzamelwerk Multatuli, uitgeverij Heidelberg-Orbis NV, 1970.

De dood van Multatuli

De wijze waarop Multatuli zich gedroeg, heeft op zijn tijdgenoten doorgaans een verwarrende indruk gemaakt. Het is nóg zo dat de niet-ongewone, volwassen mens het leven en bewegen van die curieuze auteur ondergaat als een onbegrijpelijk avontuur van onbezonnenheid, van romantische jongensachtigheid. En het moet niet tegengesproken worden: de allure van Multatuli was jeugdig, absoluut, rebels, riskant en bezat onmiskenbaar een spelkarakter. Jan Romein schreef het daaraan toe dat de Man van Lebak voortdurend op jonge mensen indruk blijft maken.¹

Tijdgenoten getuigen van zijn beweeglijk, soms chevaleresk optreden. Abrupt nam hij aanzienlijke beslissingen. Talrijk zijn de anecdotes omtrent zijn spontaan, onberekenend, schrikwekkend gedrag. Hij geeft aan een arme sloeber geld weg, dat hij net heeft ontvangen om de eigen barre nood te lenigen; hij begeeft zich te water om een hondje te redden; duelleert voor de eer van een vriend; neemt in een oogwenk een besluit, waardoor het leven van hemzelf en zijn gezin een volstrekt andere loop neemt.²

Men heeft niet nagelaten deze levensstijl af te keuren en Multatuli te diskwalificeren als een onverantwoordelijk, onbesuisd individu.³

Maar men krijgt toch een andere kijk op de levenshouding van Multatuli, als men wat dieper doordringt in zijn beweegredenen en drijfveren en vooral ook als men zijn gehele levensloop, steeds even kort en hevig zich extra manifesterend in de reeks van zijn werken, als een voltooid patroon overziet. *Nooit* heeft hij de gebruikelijke uitvluchten van de jeugdige speler benut om aan consequenties te ontsnappen - en met werkelijk dodelijke ernst heeft hij letterlijk tot zijn laatste snik zijn grandioze partij uitgespeeld.

Het beeld van zijn jongensdroom is bekend. Hij dacht zich het bestaan van een ridder zonder vrees of blaam - en hij mislukte prompt op het gymnasium en ging verloren voor de theologie.

Maar dan vraagt hij zijn vader hem mee te nemen naar Indië om in staat te zijn daar een carrière op te bouwen. Dat doet hij dan ook in heel hoog tempo. Maar weer op speelse, in het geheel niet bedaarde wijze. Hij staat

bekend als een loszinnige, onserieuze jongeman. Om een meisje te winnen, bekeert hij zich tot het roomse geloof; maar het mocht niet baten, de schoonvader vond hem toch niet degelijk genoeg. En weer: abrupt vraagt hij overplaatsing naar één van de buitengewesten om bij het binnenlands bestuur een nieuwe loopbaan te vinden. Maar ook daar: weer de dolle streken die de burger zo verfoeit - hij verzet zich tegen onredelijke autoriteit, faalt in een administratieve bijkomstigheid, wordt geschorst, leeft op de schobberdebonk in de kampong, schrijft zijn romantische satire *De Eerlooze* - maar wordt weer gerehabiliteerd en hervat de vlotte opgang in zijn loopbaan. Zijn verloftijd in Nederland is schijnbaar één studentikoze aangelegenheid. Avonturen als van een steenrijke nabob, die evenwel aan het einde van zijn verlof om tractementsvoorschot moet vragen. Maar onder de oppervlakte onderkent men de vastberaden poging tot het realiseren van een harde spelregel: tracht te doen waarvoor je de talenten hebt!

Hij moet terug naar Indië. Dan komt Lebak. Geen weloverwegend, rustig, bezadigd man zou op het spel zetten wat Multatuli grif losliet: zeventien dienstjaren, een hoge functie, een nabij pensioen - voor een kwestie van zedelijke gezagsopvatting, in een praktijk waarin zijn gedrag bijzonder apart stond. 'Een goed heer, maar een beetje gek', zei het knevelende inlandse Hoofd. Dan de *Max Havelaar*, een boek dat speelde met alle regels, waarmee hij een omwenteling in de koloniale verhoudingen meende te kunnen bewerkstelligen. 'Bliksems mooi', vond Jacob van Lennep, maar deze zorgde er wel voor dat de actualiteit getemperd werd en de prijs op de hoogte van een werkmansweekloon kwam te liggen.

Toen was Eduard Douwes Dekker inmiddels Multatuli geworden en deze trok te velde tegen allerlei bedrog, flauwe kul en wanbeleid. De prachtige reeks van zeven bundels *Ideen* - in een ongekende vorm voor Nederland, een grillig, agressief, rapsodisch, schijnbaar wispelturig werk. Maar als een verbindende draad loopt er dóór: de geschiedenis van zijn jeugd, *Woutertje Pieterse*, de dodelijke ernst van een aandoenlijk romantische verknochtheid aan recht en rechtvaardigheid, mens en menselijkheid.

Het is pas ná zijn vijftigste jaar dat zijn veerkracht verslapt, dat het gevoel van een definitieve nederlaag tot hem doordringt: er is in allerlei opzichten niet gebeurd wat hij wenste uit heel zijn oprechte verlangen. Hij herleest zijn werken als hij ze corrigeert voor de herdruk en raakt vaak verbitterd als hij bemerkt hoe vergeefs hij de trom heeft geroerd.

Dan treedt een periode van resignatie in. Het speelse, grandioze, verlaat hem - maar zijn partij speelt hij uit. Niet klagerig, niet verzuurd gaat hij naar zijn dood, die hij wenst, waar hij naar verlangt.

Douwes Dekker is eigenlijk zijn leven een gezonde man geweest. Hij heeft kort voor zijn verloftijd wat met zijn lever gesukkeld, maar overigens was hij zelden onbekwaam tot bezigheid. De ongemakken die hij had, waren over het algemeen van neurotische aard. Hij leed in Indië soms aan migraine-aanvallen, later klaagde hij over rugpijn en in periodes van spanning - zoals tijdens het schrijven van de *Max Havelaar* - verzwakte tijdelijk zijn gezichtsvermogen toen hij de razendsnel neergeschreven brouillon op klerkenwijs moest kopiëren. Over hoesten, vooral 's nachts, heeft hij vrijwel doorgaans gesproken. Een vriendin vertelt dat hij omstreeks 1860 al soms zó diep kon zuchten dat het leek of hij de adem geheel kwijt was.⁴ Omtrent de oorzaak van hoesten en ademnood had hij gedetailleerde theorieën.⁵ Vooral na 1871 beginnen de klachten over moeheid en astma veelvuldiger te worden en geleidelijk verdicht zich zijn ongemak tot een sterk, hoewel geresigneerd gevoel van onvrede, dat zich toespitst tot een verlangen naar de dood. De ondergrond van zijn onvrede is zonder enige twijfel de diepe teleurstelling door gebrek aan wezenlijke weerklank. Hij heeft buitengewoon veel verwacht van zijn optreden, in de onwankelbare overtuiging dat hij gelijk had; zijn teleurstelling is zo diep en desastreus, doordat zijn vertrouwen op zijn talenten en op de onbevangenheid van zijn publiek zo hoog was gesteld. Zijn werk begint te stagneren en in deze ombuiging van zijn vitaliteit beginnen de tegenslagen van zijn leven, die hij vroeger vaak als een stimulans beleefde, hem steeds dieper neer te drukken. De dood van Tine in 1874, de bezwaarlijke financiële omstandigheden, de aanval van zijn voormalige vriend Johannes van Vloten in 1876, de moeilijkheden met zijn kinderen in de jaren 1877-79, de gedeeltelijke mislukking van hulpakties - het worden alle slagen voor hem die hij niet meer pareert.⁶

Aanvankelijk experimenteert hij met zichzelf om zijn produktiviteit nog te redden. Hij neemt de gewoonte aan - in 1872 - zijn kopij snel naar zijn uitgever te zenden om te voorkomen dat twijfel de loop van zijn werk verzandt. Hij gaat werken op een gehuurde kamer. Hij leest geen kranten meer. Hij schaakt per briefkaart met vrienden. Hij houdt lezingenreeksen om niet te hoeven schrijven.⁷

En inderdaad geeft de winter van 1872-73 een korte opleving te zien. Hij werkt aan het blijspel *Aleid*, schrijft aan de bundels V en VI van de *Ideen*.

De dood van Tine - 13 september 1874 - geeft een hevige terugslag. De *Ideen* lopen definitief vast, het blijspel komt niet klaar en het klagen over lichamelijke bezwaren neemt toe. Nog één keer veert hij op. De opvoeringen van *Vorstenschool* - januari 1875 - geven hem een nieuwe impuls. Maar in de winter 1875-76 raakt hij geheel in de knoop en men kan zeggen

dat deze schrijver-van-nature de laatste twaalf jaren van zijn leven niets meer voor publikatie heeft geproduceerd.

De aversie tegenover het publiek verlamt zijn creativiteit. Op 9 december 1877 schrijft hij aan Tiele: ‘De richting van mijn geest wordt hoe langer hoe kontemplatiever, en de uiting voor publiek valt me zwaar.’

Het merkwaardige is dat hij aanvankelijk zich scherp bewust is van een rationele motivering van zijn malaise en dat hij het eigenlijk betreurt dat zijn lichaam niet meedoet. Op 12 december 1877 schrijft hij in een brief: ‘Tot m'n verdriet blijf ik lichamelijk gezond. Ik begrijp niet hoe mijn gestel het uithoudt.’⁸

Twee jaar later doet zijn gestel echter mee. In reeksen van brieven schrijft hij, praktisch steeds in dezelfde bewoordingen, dat hij ‘niet wel’ is. Hij benijdt vrienden die plotseling sterven (12 november 1878). Hij onderkent duidelijk het mengsel van melancholie, frustratie, onwil en onvrede. Werkelijk ziek is hij niet. Maag, longen, hart en verteringsorganen functioneren uitstekend. Zijn ademnood determineert hij als een krampachtigheid. ‘t Wordt hoog tijd dat ik sterf’ (12 november 1878). Hij kán zich niet meer uiten. Zijn omstandigheden vormen evenwel objectief geen reden voor klagen, dat realiseert hij zich.⁹ Maar, zegt hij, de lamheid ‘staat in verband met m'n hele zijn, met m'n taak, m'n roeping, of wat het dan wezen mag’ (3 februari 1878). En dan heeft hij weer verdriet óver zijn verdriet (22 april 1879).

Zo graaft hij zich in. In de loop van 1879 voegt hij een nieuwe laag van bedrunkenheid toe aan zijn stemming. Hij bepiekt dat Tine hem eigenlijk nooit wezenlijk begrepen heeft, dat zij slechts uit goedheid en zachtheid met hem meepraatte, maar niet van harte en overtuigd de offers bracht. Dat vindt hij een harde gedachte, die zijn teleurstelling verdiept niet geslaagd te zijn en zij vergroot bovendien een schuldgevoel dat hem toch heeft vervuld ten opzichte van zijn eerste vrouw.

Op 13 oktober 1881 schrijft hij: ‘Als 't leven een schaakpartij was, zou ik zeggen: ik geef de partij op! Het eentonig getob verveelt me.’

In de resterende jaren wordt de verlamming van scheppingslust alleen nog maar erger. Hij gelooft niet meer in de ‘malle bezigheid dat gekrabbel van zwarte tekentjes’ (19 juni 1885). ‘Schrijven’, zegt hij op dezelfde datum, ‘uiten, zich geven? Eilieve, wie kan spreken als de bij z'n ontbijt georberde padde hem in de maag kriewelt! Slechts één uiting is hem mogelijk: ‘t vomeren, 't spuwen. Neen, neen, neen! Wie nog praten kan is niet terdege misselijk. Met 1000 man en 'n paar schepen zou ik niet misselijk zijn. Zolang ik dat niet heb ben ik wel genoodzaakt de firma Kletsmaartoe & Zonen aan 't woord te laten.’

Met uiterste inspanning tracht hij zich in de herfst van 1886 nog eenmaal te verheffen. Hij schrijft wat we later de *Onafgewerkte Blaadjes* zijn gaan noemen.¹⁰ Zijn verergerende astma hindert hem nu werkelijk elke dag. Maar hij schrijft een sarcastische verdediging van zijn zwijgzaamheid, waarbij hij uitgaat van het verwijt dat Van Vloten geïntroduceerd heeft: Multatuli is lui, pedant en ziekelijk.¹¹

Het is een onvoltooide dialog geworden tussen 'een onbekende' die bij Fancy - Multatuli's muze - informeert naar de toestand van de auteur. Fancy, de Verbeelding, is het kind van Mama en Logos, de vruchtbaarheid of noodzakelijkheid en de rede. Het fragment eindigt met de woorden van Fancy: 'Mama heeft slag van troosten. *Zij!* Waarschijnlijk waart gij er niet bij toen Socrates stierf? Ge hadt dien glimlach moeten zien, die kalme tevredenheid moeten voelen... neen, 't was meer dan dat, hij was gelukkig! Dat heeft *Zij* gedaan.'

Begin 1887 nadert het einde. Mimi wordt bang. Zij laat de bevriende arts dr. H. de Vries uit Holland overkomen. Deze deelt evenwel haar onrust niet. Hij vindt wel dat zijn vriend Dek voorzichtig moet zijn, uit de kou moet blijven en opwindingen vermijden - maar in het algemeen acht hij zijn conditie niet slecht. Zijn gedrag is ook heel ongelijk. Buien van benauwdheid en hoesten duren niet lang. Dan is hij vermoeid, maar herstelt zich en blijkt levendig van geest vitaal te reageren. Een verkoudheid - het is heel guur - verergert zijn ademhalingsbezwaar; hij geeft slijm op. De dokter uit Nieder-Ingelheim schrijft hem broomkali voor.

Op 7 januari 1887 schrijft Dekker aan een vriend: 'Ik voel me onwel.' 'M'n asthma neemt hand over hand toe.' 'Alles valt me zwaar en sedert enige tijd laat ik liggen wat ligt.' 'Ik denk zeer veel aan de dood en - wat de zaak zelf betreft - zonder afkeer. Maar de bijzaken! De toekomst van vrouw en kind¹², het besef zo bitter weinig bereikt te hebben en de vrees dat m'n laatste dagen door lichamelijke smart bedorven zullen worden - zie dat alles pijnigt mij. Ik weet nu al dat m'n denkvermogen totaal verlamd is als ik hoestende naar lucht hijg. Hoe zal dit de laatste ogenblikken, dagen of weken zijn?' Door een hevige hoestbui moet hij deze brief afbreken.

Dekker doet zijn best om Mimi gerust te stellen, spreekt over zijn onwelzijn als over een voorbijgaande verkoudheid. Op de 12de januari is hij slecht, maar hij herstelt zich. Van 16 op 17 januari is hij ook weer heel ziek. De volgende dag houdt hij op met zijn medicijn. Merkwaardigerwijs begint er na dit besluit een draaglijke periode. De laatste dagen van januari gebruikt hij morfine, 'savonds, om goed te slapen. Dit helpt. Hij is minder

vermoeid en zit ook 'savonds in de kring van zijn familie. Mimi leest voor. Soms schrijft Dekker een briefkaart aan vrienden met wie hij per correspondentie schaakt, vooral met H.C. Muller. 's Middags en 'savonds na het eten slaapt hij even.

In het algemeen is zijn toestand redelijk, hoestbuien en benauwdheden zijn kort van duur. De verkoudheid is over. Maar hij is moe, doodmoe. De dokter onderzoekt de urine, er zijn geen tekenen van onevenwichtigheid.¹³

Op 4 februari komen de heer en mevrouw Braunius Oeberius logeren. Eerst had Mimi hun geschreven maar liever niet te komen. Maar Dekker had haar daarna laten telegraferen: 'Ik ben wel lam en saai maar niet ziek.'

Inderdaad is hij wat opgeknapt. De vrienden hadden sigaren voor hem meegenomen en hij rookt er van. Hij voert weer gesprekken, doet mee aan huiselijke spelletjes. Hij ziet er wel afgetobd uit en slaapt veel, maar hij eet normaal en laat zijn gedachten weer over allerlei gaan.

Het gaat steeds beter. Hij heeft wel zwakke periodes, maar hij is veel levendiger. Op de 12de februari heeft hij 'savonds zelfs zijn befaamde - en vermoeiende - schets over Rammelslag voorgedragen.

De dan volgende week is slechter. Blijkbaar heeft hij weer een kou gevat. Hij stelt Mimi gerust: 'Dat is niets kind, dat is maar een voorbijgaande verkoudheid.' Die dag (donderdag) was hij nog welgemoed. Toen de bui over was, voelde hij zich weer goed, stak een sigaar op. Maar de volgende dag, 18 februari, sloeg zijn stemming om. Hij zei: dit is geen bui, hierdoor ga ik weg. In de nacht van donderdag op vrijdag had hij niet geslapen, de morfine hielp niet.

Hij nam chloral, maar ook dat baatte niet. Vrijdagavond ging hij om half zeven naar bed. 'Als ik lang wakker lig, dat is niets, als ik maar denken kan doe ik het graag.' Zaterdagmorgen 19 februari kwam de dokter die hem onderzocht en geen belangrijke afwijkingen constateerde. Het hart functioneerde uitstekend. Gesteund door Mimi liep hij voorzichtig naar de huiskamer om op de sofa te rusten. Zijn stemming was nu geheel omgeslagen.

D.D.: 'Dit is geen bui meer, het is het einde.'

Mimi: 'O Dek, en je zei het zou voorbijgaan?'

D.D.: 'Ja dat dacht ik tot gister, maar sedert gister niet meer.'

Mimi: 'Toe lieveling, houd goede moed!'

D.D. (met een glimlach): 'Ja kind, moed heb ik wel, om te sterven.'

De dokter schreef sterkere chloral voor, maar Mimi nam hem apart en smeekte hem liever wat anders te geven om het lijden kort te maken.

Tegen half drie, die zaterdagmiddag, sliep hij toch in. Om 5 uur hield de ademhaling plotseling op. Hij was niet gestorven zoals hij gewild had: hel-

der van geest en bewust waarnemend wat er gebeurde. Maar hij was voor een ellendige afbraak gespaard. Hij zou over een kleine veertien dagen 67 jaar zijn geworden. Op 23 februari 1887 werd hij in Gotha gecremeerd.

De ziekte en de dood van Multatuli zijn bij nadere beschouwing niet zo regelmatig als het lijkt. Het valt op dat de beide artsen die er bij betrokken waren, Hendrik de Vries en de plaatselijke medicus, zowel vóór, tijdens als na het sterven volhouden dat zij de crisis niet als onrustbarend beschouwden. Een verkoudheid verergerde de benauwdheden en het hoesten, maar Dekker herstelde zich vlot. Alleen de aanval van 17 februari zette door en leidde tot de dood, maar niet in de benauwdheid zelf, doch tijdens de slaap daarna die een rustig verloop had. Wij behoeven niet aan te nemen, dunkt mij, dat de Duitse arts is ingegaan op het vrij duidelijke verzoek van Mimi om het lijden te bekorten. De algemene lichamelijke toestand van Dekker werd bevredigend geacht, wel verzwakt en vermoeid, maar polsslag, urine en bloeddruk waren normaal.

Als we echter achteraf de mondelinge en schriftelijke uitlatingen van Dekker zelf chronologisch in gedachten nemen, dan is het een uitgemaakte zaak dat men in *die* tijd de verzuchtingen van Dekker omtrent zijn doodsverlangen heeft onderschat of de dreigende betekenis er van heeft verdrongen.

Na 1875 kon men toch eigenlijk het verzwakken en allengs geheel vervagen van zijn levenslust niet meer negeren. Tijdgenoten hebben natuurlijk alleen maar hun eigen, in de tijd gespreide impressies gehad, maar *wij* overzien nu het geheel en bemerken dan dat hij gedurende de laatste tien jaar in toenemende mate en in steeds breder kring steeds wezenlijker zijn doodsverlangen uitte. Het is natuurlijk begrijpelijk dat zijn naaste omgeving, naarmate zij hem nader stond, wel directer deze wending in zijn levenswil ervoer, maar om dezelfde reden ook heviger deze impressie uit het bewustzijn verdrong.

Nu zijn er twee eigenaardigheden in de reaktiewijze van Douwes Dekker die hierbij van belangrijk verklarende aard geacht moeten worden. Gedurende zijn gehele leven heeft hij duidelijk lichamelijke verschijnselen vertoond in het verband met emoties. Maar dan zó dat het lichaam bezwaren ondervond als zijn activiteiten van psychische aard geblokkeerd of uitgewerkt waren. Zijn fysieke gesteldheid gaf moeilijkheden - slecht zicht, jicht, hoestbuien, migraine, dodelijke uitgeputheid, tremor - als hij gestuit werd in zijn emotioneel-geladen activiteiten óf indien de emoties uitgewoed waren *zonder* dat een aktie bevredigend was geslaagd.

De tweede eigenaardigheid was dat Douwes Dekker levenslang de neiging vertoond heeft om abrupt, tegenovergesteld en schokkend te reageren op tegenslagen. Op de mislukking van zijn schoolopleiding voor het ambt van predikant reageert hij met het verzoek aan zijn vader om hem in de gelegenheid te stellen in de koloniën een carrière op te bouwen. Net eerder antwoordt hij op de mislukking van zijn verloving met Caroline, op het conflict van Natal, op het drama van Lebak. Dit *omkeren* is wezenlijk voor zijn karakter, het is ook karakteristiek voor zijn optreden als moralist in de Nederlandse cultuur.¹⁴

Er zit iets dwingend in deze attitude: *niet het één? - dán het totaal andere!* Het was zijn wijze van doen, maar ook het ritme van zijn leven, want hij ontleende er de geweldige veerkracht, zijn typisch air van polemist en moralist aan.

Het ligt in de rede, dan ook de curve van zijn leven, in het bijzonder die van zijn levenslust, in dit verband bij de verklaring van zijn levensloop te hanteren.

Zijn leven vertoont eigenlijk bij alle losheid een opvallend schematisch karakter. De eerste 34 jaar van zijn leven - van zijn geboorte tot het vertrek uit Indië naar Europa met verlof in 1854 - vormen eigenlijk een tijd van voorbereiding, van vooroefening. Hij gaat naar Holland met de hoop, en de verwachting ook wel, dat zijn leven geheel zal veranderen. Hij vermoedt een erfenis te kunnen incasseren en zal proberen een literaire of politieke carrière te beginnen. Dit mislukt.

Het drama van Lebak in 1856 - op zichzelf een volstrekt gerechtvaardigde aanval op een evident corrupt stelsel - is voor hem het motorisch moment van een nieuwe wezenlijker ontwikkeling. De *Max Havelaar* is zijn entree als auteur, maar vooral als politicus. In de volgende episode van zijn leven - grof gezegd ongeveer het derde kwart van zijn bestaan - ligt zijn gehele definitieve activiteit en creativiteit. Dan ontketent hij de geweldige beweging voor een nieuwe moraal, een nieuwe menselijkheid, maar ook een nieuwe inrichting van de bestaande maatschappij. Zijn verwachtingen zijn hooggespannen. Men heeft naar mijn smaak de draagwijdte van zijn idealen altijd onderschat. Uit een nauwgezette ontleding van de documenten in hun chronologische volgorde is onaantastbaar af te leiden dat Multatuli er op gehoopt heeft door een revolutionaire beweging in Indië als keizer te kunnen regeren, macht te verwerven om goed te doen.

De teleurstelling, sterker: de emotionele catastrofe, doordat hij geen weerklank vond, doordat er niets gebeurde en bij wát er al gebeurde zijn naam niet eens genoemd werd - deze geweldige frustratie weerspiegelt zich haar-

scherp in zijn omgekeerde reactie: hij schrijft na 1876 *niets* meer voor het publieke, hij vestigt zich definitief buiten het vaderland, hij wil niets meer, hij wil dood. Aanvankelijk doet zijn lichaam nog niet mee. Maar tenslotte zet ook dát mechanisme zich in beweging.

De geschetste reaktiewijze: heftige, abrupte wending van ageren, als antwoord op tegenheden en, bij volstreekte stuiting, uitwijken naar ziektesymptomen van sterk motorisch-remmende aard (schrijfkramp, blindheid, hevige jicht en ademnood) - deze karakterstructuur is in psycho-somatische onderzoeken herhaaldelijk object van beschouwingen geweest.

Te onzent heeft prof. dr. Juda Groen, aan de hand van tamelijk omvangrijk proefmateriaal, conclusies geformuleerd met betrekking tot de astma-patiënt.¹⁵ Hij vond vooral in de vroegste levensgeschiedenis van astmalijders opmerkelijk overeenkomstige factoren, in het bijzonder: dat de moeder de centrale figuur in het gemoedsleven vormt. Veel astma-patiënten komen uit een gezin, waar de vader vaak afwezig is, gescheiden leeft of overleden is. Groen zegt: 'Zij (de astma-patiënten) hadden geleden onder een verzorgvuldigheid, een liefdevolle tyrannie van de moeder.' Terwijl zij tegenover de vader een 'bedekt-antagonistische' houding aannemen. In Dekkers jeugd ligt een volkomen identieke situatie. Er zijn ettelijke uitingen van Multatuli die het duidelijk maken dat hij sterk beïnvloed is door de portuur van zijn briljante, gezaghebbende, wellevende vader - die als kapitein ter koopvaardij veel afwezig was - en in de verhouding tot zijn soms hevig neurotische moeder zich identificeerde met die vader. Dat slaagt natuurlijk zelden volledig en in zijn aard van dwingeland liggen de gevolgen van deze jeugd. In zijn verhouding tot vrouwen in zijn leven herschept hij - maar nu van een positie van overmacht uit - de oorspronkelijk verlangde situatie. Tine voldeed geheel aan het model. Mimi ten dele, zij was minder volgzzaam, baziger, bij vlagen van een verwarrende onafhankelijkheidszin vervuld. Tussen Tine en Mimi in heeft hij allerlei verhoudingen gehad die varianten vormden op het prototype van de onderdanige, volgzame, opofferende, hem bewonderende minnares.

Aan het einde van dit vertoog beweer ik natuurlijk niet dat Multatuli's dood als een pseudo-suicide *bewezen* is. De aard van menselijke drijfveren laat zich niet aantonen als het materiaal van drijfriemen. Maar het is dunkt mij wel duidelijk dat er een ononderbroken lijn door zijn leven loopt, een lijn van verlangen de reddende Vader te zijn van de verdrukte, misbruikte mensheid. Hij wilde de plaats innemen van de beschermer, de Rodolphe.

Dit grote doel, ten opzichte waarvan te veel ironie bij de nazaten echt wel ongepast is, leest men gemakkelijk af uit zijn werk. Toen hij de zekerheid meende te bezitten dat men niet naar hem luisterde, keerde hij zich om, wendde hij zich af.

Er is voor wat ik bedoel een fraaie illustratie. Op 22 augustus 1886 - dus een half jaar voor zijn dood - bezochten hem onverwachts een paar Vlaamse vrienden. Eén van hen, Willem de Bom, schetste vijftig jaar later het bezoek:

‘De 22e Augustus 1886 was voor ons een onvergetelijke dag. Vermits onze voettocht ons langs Nieder-Ingelheim voerde, zouden wij het aandurven een bezoek te brengen aan de voor ons zoo hoogstaande man “die zooveel geleden heeft”. Een smal porseleinen plaatje met de naam Douwes Dekker aan de voortuindeur gehecht, was een zekere aanduiding dat wij aan Multatuli's woning waren, een klein landhuis.

Een flinke knaap kwam openen en een lieve dame trad ons vriendelijk tegemoet, nadat we onze naamkaartjes hadden doen geworden. “Drie Vlamingen uit Antwerpen zouden graag hun achtingsvolle groeten brengen aan Multatuli”.

We waren blijkbaar welkom. De jonge heer wees ons de weg naar Multatuli's werkkabinet op de verdieping, een heel eenvoudig vertrek, donkerbruin van uitzicht, met een toobank waarop verspreide papieren en een schaakbord, enkele rekjes met boeken aan de wanden, een zetel, eenige stoelen.

Na een paar minuten stond Hij vóór ons!

“Wel, m'n brave kerels, welk genoeg u te zien.” En stevig drukte hij ons de handen.

De indruk die Multatuli's verschijnen op mij maakte was overweldigend: mond en oogen wijd open en moeilijk en diep naar adem hijgend. Stellig leed hij aan een felle aamborstigheid. Rustig geworden zegde hij gelukkig te zijn Antwerpse Vlamingen te zien. Er was een tijd dat hij te Antwerpen vertoefde en met enkele vooraanstaande mannen omgang had; onder anderen met Julius de Geyter. En toen ging het gesprek over de strijd der Vlamingen die hij begreep en als een soort stuwdam tegen de Franse taalinvloed in Nederland beschouwde.

Tussen Multatuli's causerie in deed ik mijn best om, ondaks mijn gespitse aandacht bij zijn spreken, vluchtig zijn beeld in mijn oog op te vangen: 1.65 m. à 1.68 m. schatte ik zijn lengte; hij was mager met ingevallen wangen, had tamelijk lang en niet overvloedig, grijzend haar, een korte, even grijsachtige snor, middelmatige handen met nogal gevulde vingers. Zonder

boordje, en in zijn witte hemdsborst drie zwartbeenen knoopjes, een donkere dunne zomerjas: zó zie ik hem nog vóór mij staan. Nu onderhield hij ons over allerlei uiteenlopende dingen, die aan sommige zijner Ideën deden denken. Hij sprak goed, warm en met aangename stembuiging, terwijl soms zijn blauwachtige ogen evenals zijn mond wijd opengingen, alsof hij naar lucht snakte. Soms zelfs sprong hij schielijk op, zonderling zenuwachtig, zichtbaar door zijn borstkwaal geplaagd. Als hij gezeten is, is de kwelling in 't algemeen draaglijk, maar bij het staan of gaan, zegt hij ons, wordt hij er soms fel door aangegrepen. Nu trekken we naar het aanpalend vertrek, “dat van z'n vrouw”, bevestigt hij glimlachend. We moeten thans volstrekt een glas morgenwijn drinken en een sigaar aannemen en zijn causerie werd dan voorgezet. Hij hield zich nogal bezig met taalkunde en repte alzo over de afleiding van sommige woorden als heim, pfalz, kop enz. Schaakspelen was zijn geliefkoosd spel. (...)’ - Het onderhoud had ruim twee uur geduurd. De drie Vlamingen moesten verder.

‘Bij het afscheid drukte Multatuli ons nogmaals hartelijk de handen. “*En zegt maar aan de vrienden, dat mijn grootste ambitie geweest is, een goed mens te zijn.*”

Wij dankten Multatuli en zijn vrouw voor het waarlijk gastvrij en vriendelijk onthaal, gelukkig dat het ons gegeven geweest was de man te zien en te horen, voor wie we zulke grote verering hadden.’¹⁶

Dit is dan wel het beeld dat ik zou willen overdragen. De levensstijl van Multatuli was gedurende zijn gehele bestaan er een van flinkheid, van moed en zuivere gezindheid met het aanvaarden van de consequenties.

Zijn dood ligt in het verlengde van zijn leven, gewild, gezocht - maar zonder melodramatische franje. Met verbeterheid heeft hij zijn leven voltooid. Maar zelfs in zijn sterven heeft hij de eer aan zichzelf gehouden. Dat staat wél vast.

Eerder gepubliceerd in Maatstaf nr. 11, maart 1970.

Eindnoten:

- 1 Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam 1956⁷, p. 701-726
- 2 *Anecdoten over Multatuli*, bijeengebracht door Annet Horsman, Amsterdam 1960.
- 3 Een kampioen in dezen was: jhr. W.H.W. de Kock, *Lebak en de Max Havelaar*, Den Haag 1926.
- 4 Marie Anderson, *Uit Multatuli's leven*, Amsterdam z.j., p. 43 (2e druk).
- 5 *Briefwisseling Roorda van Eysinga*, Amsterdam 1907 (ed. M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel), p. 220 e.v.
- 6 Zie in het bijzonder: *Briefwisseling tussen Multatuli en G.L. Funke 1871-1885*, uitgegeven door dr. G.L. Funke, Amsterdam 1957.
- 7 Zie *Reisbrieven aan Mimi*, uitg. J. Péé, Amsterdam 1941.
- 8 Dokumenten in het archief van het Multatuli Genootschap. Ook volgende citaten die niet in deze noten geïndiceerd worden, zijn ontleend aan authentieke stukken.
- 9 Sinds 1881 woont hij in een fraai huis, hem ten geschenke gegeven door dr. Jan Zürcher, in Nieder-Ingelheim, Auf der Steig.
- 10 *Volledige Werken* VII, p. 735-751.
- 11 J. van Vloten, *Onkruid onder de tarwe. Letterkundige karakterstudie*, Haarlem 1875. Eerst in 1874 verschenen in *De Tolk*. Het boekje beleefde drie drukken.

- 12 Hij zinspeelt hier op zijn aangenomen zoontje Walter.
- 13 De gegevens over deze laatste weken zijn letterlijk ontleend aan brieven en notities die zich in het archief van het Multatuli Genootschap bevinden.
- 14 ‘Men erkent dat ik een omkering maak in de literatuur, ja omkeren is mijn métier.’ Multatuli aan Tine, op 6 juli 1861, *Brieven v*, p. 75.
- 15 Prof. dr. J. Groen, *Asthma bronchiale seu nervosum, een psychosomatische studie*, Amsterdam 1950.
- 16 J. Pée, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937, p. 301 e.v.

Aantekeningen

Voor de aanhalingen uit het gepubliceerde werk werd geraadpleegd: *Multatuli. Volledige Werken*, uitgave G.A. van Oorschot, Amsterdam 1950, deel I tot en met VII (redactie G. Stuiveling, F.E.A. Batten, Henri A. Ett, H.H.J. de Leeuwe en P. Spigt).

Voor de brieven van Multatuli zijn er twee edities, t.w. *Brieven en documenten*, deel VIII tot en met X van de bovengenoemde *Volledige Werken* (te citeren als *Brieven en documenten*), en voor brieven van 1863 en later: *Brieven van Multatuli*, Amsterdam 1912, uitgegeven door M. Douwes Dekker, geb. Hamminck-Schepel (te citeren als *Brieven*). Indien uit deze editie wordt geciteerd, dan is de tekst zo mogelijk gecollationeerd met het origineel uit het Multatuli-Museum te Amsterdam.

Multatuli, minister in spe

Voor het overzicht van de sociaal-economische ontwikkeling in het derde kwart van de negentiende eeuw is gebruik gemaakt van de werken van Romein, Brugmans en Henriëtte Roland Holst. In het bijzonder voor de koloniale kwestie baseer ik mij hier op Colenbrander, Stapel en Stokvis.

De volledige titels van de beide boekjes van Multatuli luiden: *Over Vrijen-Arbeid in Nederlandsch-Indië en de tegenwoordige Koloniale Agitatie*, R.C. Meijer, Amsterdam, januari 1862 en *Nog eens: Vrije-Arbeid in Nederlandsch-Indië*, J. Waltman, Delft, december 1870.

Omkeren als métier

Hier zijn geraadpleegd, zoals in het opstel wordt aangeduid:

F. van der Goes, *Dr. Swart Abrahamsz over Multatuli*, Amsterdam 1888;

J. Pée, *Brieven van Multatuli*, Rotterdam 1942;

M. ter Braak, *Douwes Dekker en Multatuli*, Den Haag 1937;

J. Romein, *Multatuli's tekort*, in *De Nieuwe Stem* 1946, 1;

J. Pée, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam 1937;

E. du Perron, *Multatuli. Tweede pleidooi*, Bandoeng 1938;

J. Saks, *Eduard Douwes Dekker*, Rotterdam 1937.

Voor de psychologie van de droom en de dagdroom werd naast de gebruikelijke bronnen geraadpleegd:

Edward Glover, *Freud or Jung*, London 1950.

Inzake zijn karakter: G. Heymans, *Inleiding tot de speciale psychologie* i, Haarlem 1932; in het bijzonder p. 197 e.v.

Met betrekking tot de kwestie van zijn astma:

J. Groen, *Asthma bronchiale seu nervosum, een psychosomatische studie*, Amsterdam 1950;

Th.M. French & F. Alexander, *Psychogenic factors in bronchial asthma*, in *Psychosomatic Med. Monograph*, 4, 1941;

J.T. Barendrecht, *De hypothese der psychosomatische specificiteit getoest aan de Ror-*

schach reacties van patiënten lijdende aan asthma-bronchiale, dissertatie, Amsterdam 1954;
Felix Deutsch e.a., *The psychosomatic concept in psychoanalysis*, New York 1953.

De grafiekjes (zie de illustraties 15 en 16) willen enige aanschouwelijkheid leveren voor de veronderstelling dat de carrière van Multatuli niet alleen omstreeks 1856 een volslagen breuk vertoont, maar dat de concentratie van zijn literaire produktie in het derde kwart van zijn leven een correlatie vertoont met de periodiciteit van zijn 'levendigheid' in het algemeen. Leven en sterven bij Edouard Douwes Dekker vertonen naar mijn opvatting een vaste curve. De kwantificering die werd toegepast in de grafische voorstelling is wetenschappelijk niet te verdedigen - voor zijn carrière als ambtenaar: bevorderingen en salaris; voor zijn schrijverschap: data en omvang van zijn werken. Maar het ging erom in dit essay een tendens te tonen. Bovendien bevestigt het tempo en de omvang, dus het ritme, van zijn epistolaire werkzaamheid de strekking van mijn hypothese.

[Afbeeldingen]

1 Robert Voûte (1810-1871), p. 7.

*

Robert Voûte. komt thuis en zegt tegen zijn vrouw: 'Ik heb heel mooie kersen gezien.'

Mevrouw gaat naar de keuken en geeft een bediende opdracht kersen te kopen. Als deze op tafel staan zegt de heer des huizes: 'Ik heb wel gezegd dat ik mooie kersen heb gezien, maar ik heb niet gezegd dat ik ook kersen wilde eten.'

(Medegedeeld door een lid van de familie Voûte)

*

Multatuli: 'Ik heb U geschapen, ... gij zijt opge groeid tot een monster onder mijne pen, ... ik walg van mijn eigen maaksel, ... stik in koffy en verdwijnt!'

*

Max Havelaar aan Multatuli: 'Och, Multatuli, waarom hebt ge Droogstoppel laten stikken? Wat had hij met zijn nuchter verstand nog veel goeds kunnen uitrichten? Ik houd van dien man.'

*2

2 Handschrift van Robert Voûte, kennisgeving van de geboorte van zijn zoon, p. 7.

*3

3 Fragment uit een brief van Multatuli aan zijn vrouw Mimi, geschreven op 19 maart 1878 te Utrecht, over Voûte die hem Droogstoppel in de pen gaf, p. 7.

*4

4a De Salon des Variétés in de Nes, Amsterdam, p. 59

4b Links de actrice Pauline Sauvlet-

*5

5a Speelzaal in Homburg, p. 70.

5b Conrad Busken Huet, p. 77.

*6

6 Bericht van den Rijn, p. 80

*7

7 Titelpagina, p. 90.

*8

9 Fragment van het oorspronkelijk handschrift van *Vortenschool*, p. 116.

8 Tekening van prof. J. Huizinga bij de tekst van J. Bosscha: 'Het nationaal gevoel sprak in ons wakker zeevolk... het sprak bij den intocht van Napoleon's jongsten broeder in s'Gravenhage... Het sprak in veler binnen kamers en in de geestdrift van den dichter van de Hollandsche Natie' (*Pruisen en Nederland*), p. 91.

*10

10a Oud-minister J.J. Rochussen, p. 121.

10b Aantekeningen in rechtbankdossier Multatuli, inzake gratie, p. 136.

*11

11 Telegram van 8 april 1879 uit Nijmegen verzonden naar Rotterdam, p. 175.

*12

12 Aantekeningen van Multatuli voor zijn lezing in Nijmegen op 8 april 1879, p. 175.

*13

13 Fragment dagboek je Multatuli 1880, p. 179.

*14

14 Woonhuis van J. Versluys in Berg en Dal bij Nijmegen, p. 182.

*15

15 Overzicht van de vier fasen van Multatuli's leven, p. 197.

*16

16 Overzicht van de creatieve perioden in Multatuli's leven, p. 197.